२८ ५

स्याद्वादसिद्धिः

प्रवप्र१ प्रकरणम्

सा॰ चि॰ २ श्रीगणेशायनमः नरहरिनयनवह्निं कर्णलीलावधूतं भ्रमरनिवहगुंजाकर्णितोद्भूतहर्षम् अमरवरकिरीटोद्घृष्टपादा-
ब्जमेतः स्फुरतु दलितविघ्नं दैतिवक्त्रं महो नः १ कृपाललितवीक्षणं स्मितमनोज्ञवक्त्राम्बुजं शशांककलयोज्ज्वलं शमितघो-
रतापत्रयं करोतु किमपि स्फुरत्परमसौख्यसच्चिद्वपुर्धराधरसुताभुजोद्वलयितं महो मंगलम् २ जयति सज्जनाज्ञान-
मज्जवारणवारणः वेदान्तदुर्गमारण्यकेसरी नरकेसरी ३ सत्कार्यमनिशं ज्ञानधारसमहावाक्यानि शूलाग्रधार्या ।
नत्वा समस्तमपि मोहमपि क्षिपन्तं प्रणमामि यत्ना ज्ञानेनामरनवाहिनी प्रणयिनी सा ब्रह्मविद्यामयीं वेदान्तश्रुतिबोधि-
नाविजयते विधाय वलाधीमगुरो ४ सरसिजदलनेत्रां प्रसन्नां दधानां सदमपवरमुद्रां पुस्तकं हस्तकंजैः विमल-
वसनभूषां मिन्दुकुन्दप्रकाशां विलसितहृदयाब्जे भारतीं भावयामि ५ भक्तानां गुरुदैवतैकाध्यवसायनादात्मदेव
स्तनोऽस्मिन् यानि सदा समाधिसमये येषां तदेकैरवः श्रीमद्वेदान्तपदं सदर्थकमलं येन्द्रे वतेषां महामोहध्वान्तविमा
करा यतिवरजः पादाब्जयुग्मं भजे ६ श्रीमद्वेदमुद्रां दर्वाचकपदं यान्या हृदि तत्त्वाध्यवसाय प्रदास्यदत्त कलना
ज्ञे भेचशैवाविदुः ज्ञानेनादृष्यशोभमानयरमसे मास्पदं योगिनस्तान्या दाम्बुजरेणुतमसोवेदे सदाश्रीगुरून् ७।
सहजकरुणयार्द्रः सारदेयाकृदोहैः यर्णितजनमम्भूहं ध्वस्तमोहं विधत्ते त्रिभुवनविजयी रामभद्राभिधानोऽप्र
कटितगुरुमूर्तिर्ब्रह्मविद्यां प्रपद्ये ८ व्याहारैर्मधुरैर्मनोज्ञसहजानन्दाश्रितस्वान्तिसिः शिष्येभ्यः करविल्ववस्त
प्रयतत्तत्त्वपरं श्रीगुरून् रामानन्दमुनीन्द्रमीथिमुकुटालंकारचिन्तामणीन्प्रानन्दप्रणमामि पक्षरुणया तो
तोभिमोहाणवम् ९ कृतिभिरधकयाः कृतप्रवेधाः कृचवनवालियथा वृद्धिर्वेषजनैः नदपि विरचनेऽस्मद्गुरुणां
सदयनिशी ब्रह्मणे मेव मेवलम्नः १० अमर्षं यामि करुणामतपूर्णचित्रान्धीरान्समन्मयगुणाद्दोषविवेचनाय ॥
मात्सर्यपंककलुषाशयदुर्विदग्धान्नमोऽन्तरणानन विदुर्यदमीसदोषान् ११ वक्तव्यपदन्तदं वालबोधाय यो ऊं॰ २

रेवहरतुस्वतत्त्वसाक्षात्कारहेतोर्हृद्बोधेनबाधनोत्पाद्यंनायोलोऽह्यप्रपंचागंसाध्यहेतुगंगेवकर्मोपासनज्ञानविषयककां
स्वा॰सि॰ डत्रयात्मकमार्गत्रयप्रवृत्तत्वयोस्तिन्नस्याः पूर्वद्वयपूर्वोनिम्नैतिमित्तिककाम्यकर्मविषयप्रवर्तनाद्भूपोसाधारणेनप्रवर्तते
नायुनाहिकालादारभ्यप्रवृत्ताजदादिवद्दुर्विवेकान्तःकरणसादात्म्याध्यासादहंममेत्यभिमानविविषयोजीवोपाधिमला
२ ख्योनितिमिन्नभूतान्तःकरणादूर्वनिकृष्टदशामापन्नोभोगैश्चर्यैर्वैषयिकसुखलवप्राप्त्यैवहुतनकृतंसकामार्जितोवासनान्वि
तुन्नरजन्मसंचितसत्कृतपरिपाकवशान्नैयाविधानात्कोचप्रमोदान्नलोकमनपत्वविवेकवैराग्यादिसाधनसंपन्नागुरू
पसदनपूर्वकश्रवणमननानिदिध्यासनपरिपाकेणसच्चिदानंदाद्वयंब्रह्मात्मालिंगनीमिवतद्भावमापन्नोत्तानाति
रिक्तोपायेननचलनीमवक्तमज्ञानेनतस्यननयाभिवप्रथमजोवुद्धिसंस्मितमानेदाविर्भावतुरःश्रेष्ठैकरसमापन्नो॰
३ वीत्समालसनस्माहितेनप्रकाशमानःप्रधानभूततत्त्वबुद्धिसंस्थेयोदेवप्रधानतद्रूपतात्म्यमाप्तोदेहेंद्रियादिजननोलीलायां
गवद्वनायासस्माधेररथ्यस्वनानुसंधानेनैरंदूपतत्त्वज्ञानेदरूपेस्वात्मनिप्रविलापनेनानंदरूपतामापादयन्परमानंद
मूर्तिर्निरतिशयानंदरूपः शिवः शिवमहं तं चतुर्थं मन्यंत इति श्रुत्यादिगद्यादिपादत्रयविलापनेन परिशेषितस्तुरीयः
परमात्माचंद्रमौलिसंज्ञःसहस्यचरमसाक्षात्कारहेतुप्रधानःसन्नूनःमोहध्वांतेयज्ञानांधकारेहरतीतिमहेशःस्त्रपर॰
मानेदमूर्तित्वेनानिरतिशयानंदरूपंप्रत्यग्भेदालूनल्यमानेदावाप्तिरूपंप्रयोजनमितिसूचितंमोहध्वां कुं॰
तेहरतीत्यनेनचानर्थनिवृत्तिरूपंतत्तत्सूचितंनेनेवाज्ञानंज्ञानस्यमानंब्रह्मविषयमितिसूचितंजडात्म्यसभोगींद्र॰ २
भोताभित्यनेनचवैराग्यादिसाधनसंपन्नोधिकारीप्रयोजनंतद्धर्मिविषयप्रयोजनाभ्यांसहप्रतिपाद्यतुनोपेयलल
क्षणसंबंधश्चसूचितः उत्तरत्रापितथापप्रमेतद्दर्शयिष्यते १ इदानींग्रंथस्यनिर्विघ्नःनिष्कामंविवेकसमाराधि
तेश्वरप्रसादलब्धमहापुरुषसंप्रदायाधिगतस्वानुभवसिद्धवेदांततात्पर्यंनिवद्धत्वंपरमगुरुप्रार्पलवर्णहेहफलं

गानस्वरलयमितिमहद्भिः साधुनोपेतमेतत् सद्यःहृदयभासमिलाभानं किंसः कविवरवचनोकाः काकलीप्रभृतिका।
णम् १२ प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनादिसिद्धये शिष्टैर्देवतासंबन्धीष्टं सगुणनिर्गुणरूपा।
त्मसमर्पणध्यानः प्रकृतग्रन्थावतारप्रयोजनस्य ब्रह्मानन्दैकनिजज्ञानस्य परस्य देवपरमभक्तिप्रयाद्देवत्वाय गौर्न तपः प्रभा
वाद्देवप्रसादात्स्वरूपस्य गङ्गानामद्विद्धेनेयमेवानुकंपार्थमहमज्ञानजेनमः नाशपापस्यानभावस्योत्ताना द्वीपे नभा
सनामतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेत्यादिस्मृतिस्मृति महत्सेभ्यः परमेश्वरप्रसादापन्नतावगमनान्नम्रा स्वधर्मभक्तिस्वरूप
णिपानपुरःसरनमेवेश्वरं प्रार्थयमानोविशिष्टदिव्यप्रयोजनमेवं याधिकारिलक्षणमनुबन्धचतुष्टयमस्याह
धीमति गंगेति गंगाहरशबलितजटासरभोगीनाभीनाभालिंगितैमचलनवया स्मिन्नेवोल्लसमाणः लीला
योगैः प्रणतजननीनेत्रपेयेन्दुमौलिमोहध्वांतेहरत्न परमानंदमूर्तिः शिवोनः १ गंगयापाजान्हव्या हरः शंकर
प्रवाहेलेन प्रहर्षेण चलितानायः के पिनाम्भोजरोम्यः स्वस्ताद्धः सवलिताः द्रोणिनोसर्पात्सिद्धान्तसाम्निः शोभा
नभोनोपवक्तिनामतनपवालिंगितोमास्मिन् उपेनोमचलस्यहिमाद्रेस्तनयोब्रह्मविद्याधिदेवतासमोसस्मिन्नमोपहा
समहितेनयथाभवतितथावीक्षमाणः यथ पन्नमपालीलायोगैः सहजकरुणकमनीयकटाक्षैः प्रणतजननेता।
प्रणम्रजननम्रहृदनेत्रपेयस्कलङ्कः रत्नप्रणमनोपलक्षितनिरतिशयानन्दस्यरूपंवं चन्द्रमौलिज्ञानचन्द्रावतंसः
परमानन्दमूर्तिर्मोहध्यानेहरति हरणपरमोनेत्रानपानपानगुणाज्ञानेन्द्रात्तकृष्यमाणाविषयानंदशीकरमहार्णं
वापिनति रतिशयानंदस्वरूपः शिवः अनेन कल्याणगुणैः स्वनस्य परममंगलरूपनाञ्जिवसद्ध्यामिधेयः परमे
श्वरोनोस्माकं वेदान्तार्थेननिजज्ञानामोहात् ज्ञानेनदेवस्याप्यावाघातुनिचोयदि रूपविद्धेयरहनं ध्यानमिव स्व
स्वरूपावरणजगन्मोहहेयहेनु नान्ध्वान्तमेघकारस्य प्रकृतग्रन्थस्य समाप्तिप्रयोजकोत्साहप्रतिष्ठेद्दिनाङ्गोधिका।

स्वा·टि·
२

ख्याचानुर्यैण प्रमदजनसदृशीं चित्तः श्रीगुरोः पदाम्भोजयुग्मं पादारविंदद्वन्द्वेन मामिश्रकीभूय आश्रयामि यत्राघवीप्सा
या पुनः पुनः सांसारिक महाभयानुसंधानजन्मा विषमहोपसर्गनमेव फलपर्यवसायि निर्वेदहेतुर्न कोमलके
टकायमानेकारादि विनक्रमल्लमिति हितोपयानि येनेनस्पमलमेवेश्वरध्यानेन सयोज्ञानानायनत्वात् पारंनेयं नविनमिति
न्तोपयानि येनरसप्रकाशानि यति प्राप्याने दानमेकमेवज्ञानफलेन कर्मफलवकारादिविके सानि गुप्रमिति चतुष्पांच
मावदाप्तुसमेतेनु याचेदानागुरुरीश्वरइति स्मृतेनदेहपाते सदैव गुर्वधीनेनभाव्यं नमाव कुर्वणमेवेति निर्यमाः सू
चिताः २ इदानीं शिष्याणामनायासेन यथा सावगाहनसिद्ध्यर्थं विश्वरेणनि रूपयिष्यमाणमपि सर्ववेदान्तानामर्थं
मीर्थसंग्रहेणोद्दिशं स्विधुस्मलनेपदार्थानां तत्त्वरूपलक्षणमामूयाहि ष्यवानवार्थं प्रमाणः श्लोकेन लक्षणं च प्रदर्श्य
सत्त्वज्ञानः प्राप्तस्वर्विषयः सद्गुरुः पथाज्ञानतश्च प्रमोजन मितिस्वं तत्त्वमेव गुरुं पुनः प्रणमति यस्मादिति
यस्मादिति मनुरेति यत्र नितरां तेनेयद्यपि तिमन्तज्ञानस्वरूपस्वरूपमबाधितेनप्रणमेत् मत्तामस्वपनग्र
स्मितुर्दिमात्मकं विमोकं परं प्रमग्रह स्तनदस्मिपसच्छ्रपयानेदृष्टा कोटिमते २ यस्माद्विरलहेतुज्ञानानमायः
यामावलाम्बुद्वा ध्यानब्रह्मणो विश्वंकृत्स्नं स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरं द्वैतं हिरण्यगर्भादिचतुर्विध भूतग्रामात्म
जगत्सर्गकाले रजोसर्पाद्ववमरुमरीचिवेषसलिलमिव कोऽस्मिन् गंधर्वनगरमिवात्मनेसमेभासमहेनिस्थावि
र्भवतिस्थितिकालेचयत्रमस्मिन्नेवाधिष्ठानभूतेनिवसति निवृत्तिमलयकाले च यद्ब्रह्माण्येनिलिनोभावेनयस्मिन्नेव
मेवाभ्रोतीत्यर्थः अनेनाभिन्ननिमित्तोपादानभावेन जगज्जन्मादिकारणत्वेनब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं निर्दिष्टम्
तमदस्मवाच्यार्थो दर्शितः तस्य स्वरूपलक्षणमाह यन्नाम ज्ञानसुखस्वरूपमिति सत्त्वं बाध्यविलक्षणं ज्ञानं जड
विलक्षणं सुखं दुःखविलक्षणं च स्वरूपं यस्मिन् ब्रह्मोक्तमवधिर्देशकृतपरिच्छेदत्रैविध्यरहितं परिच्छेदः प्र

श्रीः
२

3

त्वात्ऽनिलरसाग्न्यसाधारणत्वं वह्निजात्वान्नोग्रहन्निविशेषविशिष्टं यो हृष्टं यन्त्राचार्यवाग्मुरूपो वेरग्राचार्यो देवविद्याविद्दिना।
साधिष्ठं प्रापन्नसम्पदेवेपश्यभक्तिर्यथादेवे न थागुरौ विद्याधिष्ठाने वाच्य निमि: मरुत् रूपमदन मेवनादिनियमपूर्वकम्
वर्णादिभिरेववेदांनायां चगति: कलापनमेधा विनोपि सुयमेव गुरुणानिशीलनादिभिरितिनियमेव स्वयमवश्रेय
सिवकुविद्यानीति प्रावादात्मककुलत्रयसमाम्नायादिषु निर्वेधकाविद्यवाकुलपञ्चकपासर्वविद्योहे टहमेघो गुरु
नमस्काराद्वन्निरूपमेगलानरसाचरति स्मारेस्मारमिसादिश्लोकद्वयेन स्मारेस्मारेजन्मिष्टनिर्भयज्ञाननिर्वेदद्वन्
र्यांयेप्यायपष्पुपतिसमाक्रान्तमेनर्निघसमम् पायेपायेशपदिपरमानन्दपाम्बुधारांभयोम्रपोनिजगुरुपादांभो
जयुग्मेन मामि २ जनिजन्मस्थितिमेरएनाम्पामायोनम्रनाम्पामेहिकामुक्षिकदु:खजालमनादोसेसारेपुनः पु
नरनुमनेन्दुत्रिमायेनोपलक्ष्येनस्मादुपत्रासेस्मारेस्मारेपुनः पुनरनिशपेन स्मनाम्नाभीहृणेष्मुलनिमदीष
योरिति हृदि वचनेनाजातोऽस्मन्नानिर्वेदद्वन्निरहाम्भमहासंकराके यदिमच्चोयमिति चिन्तामस्यमतथानंतः नतसंड
मन्नवैराग्याद्धविद्विष्यमासन्नामयुद्भकसार्गेगणज्ञानाधिकारीसिद्धये वितरणुष्टायमेनट्ट्रदयपुंडरीके निषसम्युपवि
ष्टउमाकान्तेश्वरविद्यात्मकपार्वतीप्रियपरमेश्वरध्याययेध्यायं पुनः पुनरनिशपेनथ्यानेस्पर्धे: ष्मनपवकेवल्योपनिष
दिनकर्मणाप्रजपेसादिनामेन्यासविधानमहेश्वरीके विरजेविष्णुहृमिति प्रसन्ने हृदयपुंडरीके उमासहायं या
रमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तादिति नमः
परनिर्गुणब्रह्मानाधिगमे रश्मीनां माशहायवतादिविशेषणकसगुणब्रह्मध्याने हेतुरिति निरूपितेन तनो गुरूपसद
नपूर्वकश्रवणेन सम्पादितकालमेव परमानन्दलहरीणां पीयूषधारामस्तमरीपापायंपायं पुनः पुनरनिशयेन पी
त्वाकरतलामलकवत्साक्षात्कृत्य परमाशं: स्वयोम्रपः पुनः पुनर्निजस्वप्रकाशाधिगतात्मनस्तस्य परमात्मनोऽनिगूढं

विशुद्धस्नानानां जगदिदमसारं विमृशतानाम् अरागद्वेषाणामभयचरितानां हि तमिदं समुद्धरणं हर्षं किमपि मे
सां॰ कि॰ गहनः सुमधुरम् ॥ ४ ॥ अधीतेषु गर्भाधानाद्युपनयनान्तसंस्कारानन्तरं गुरुकुलवासादि नियमपूर्वकं काले सांगवे
दाध्ययनं तु स्नातः काम्यवर्ज्याः श्रौतस्मार्तयज्ञाः दानानि बहिर्वेदि विधिरूपेण कालत्रयाते मन्त्रगोभूहिरण्यादीनि विधि-
५ ना प्रतिपादितानि व्रतानि वानप्रस्थोचितानि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि आश्रमत्रयोचितं सर्वं व्रतानि वा जपो वा कोटिमन्-
त्रस्य मन्त्रावर्तनादिरूपः समाधानं तूपास्यदेवतायां चित्तस्थैर्यं नियमाः बाह्याभ्यन्तरशौचादयः यमनानि यतो विशुद्धानि
दीर्घस्नातं मनो येषां तेन घोक्ताः अनेन कर्मणा चित्तशुद्ध्या ज्ञानोपयोगो दर्शितः तथा च स्मृतिः कषायपक्तिः कर्मा-
4 णि ज्ञानं तु परमा गतिः कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते इति गौतमोऽप्याह गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजा-
तकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनचत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठा-
नमष्टका पार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मा-
स्यान्याग्रहायणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽ-
तिरात्रोऽप्तोर्यामः इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टौ चात्मगुणाः दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरन-
सूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टौ चात्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यं
प्राप्नोतीति तदुक्तप्रमाणादिप्रमाणैरिदं प्रपञ्चजगदसारं न विद्यते सारो नित्यः सम्यग्वा उपादेयो येषु तत्तथाविधं शास्त्रं ई॰
श्रुतिगुरूपदेशानुभवैर्विचार्य निर्धारयन्तीत्यनेन नित्यानित्यवस्तुविवेकसंपदुक्ता रागः ऐहिकामुष्मिकभो- ५
गलक्षणपायेच्छाद्वेषः परानिष्टचिन्तनं अनेनेहामुत्रार्थफलभोगविरागउक्तः न विद्यते भयं यस्मात्कस्यचित्तदभयं
तथाविधं चरितं वाङ्मनःकायचेष्टितं येषां विधिना कर्माणि संन्यस्य सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्वा नटन्तु केवयाभैक्षचर्या

एणस्य:कालकृतपरिच्छेदः नैरुक्तिकं तथा च त्रिविधपरिच्छेदशून्यसच्चिदानंदरूपनेत्रज्ञाणः स्वरूपलक्षणं सप्रपंचवतम
दसलक्षार्थं इति दर्शितः तेनपदार्थलक्षणमिति परिहितं इंद्रियजन्यज्ञानोपलक्षितावस्थाज्ञानस्य नत्वसंस्कारसंस्कृतमनः
परिणामविषयज्ञानोपलक्षितावस्थास्वपनेसस्वप्नः विलीनोन्तःकरणनिद्रावस्थाप्रसुप्तिः सुषुप्तिस्तासांपदार्थभावि
मुवस्थात्रयविशिष्टतयाप्रतीयमानेऽस्मदर्थः तथा चावस्थात्रयवैशिष्ट्यप्रयमानान्तःकरणोपहितलक्षणं तदंशस्तत्वंपदवाच्या
र्थइति अर्थः तेनएकविभिन्नाः सर्व्वा कृत्स्नास्मरत्तनएवास्मिच्युतास्मृतास्सवस्थास्तनस्याहितेनानन्वेनमानेनसाह्निनो संस्मरणप्र
कविषयोक्तविगतदुःखेस्मानेदत्तुपंगिमस्मर्थः पदंस्मावस्थात्रयमात्रिवास्मृतान्तरात्मस्मरप्रकाशतमात्रकृत्वेस्मानेनसच्चिदा
नंदात्मकस्वरूपमगात्मनोपिसप्तरूपलक्षणं सप्रपंचतत्पदलक्ष्यार्थइति दर्शितोवाच्यार्थदर्शयति प्रमायास्तोति प्रमाणेपा
देहेंद्रियादिस्वप्नःप्रातिलोम्येनोच्चतिप्रकाशतेऽतितावास्ववरूपतिमेधाय्यकस्मान्निकृत्वमेवसाक्ष्यलाविद्यादिकम
नेकप्रकाशमतीतिवाप्रकर्षेणसजानितेदेहे द्विपाप्राप्तस्मिनितवाग्रमकर्णाञ्जनाण्वतमेतदेवत्रिविधपरिच्छेदरहितम
लक्षणंकृहत्ताद्वमसपवासप्राह्मस्पत्विषयःतत्रात्पदंप्रहापरमात्मगुरोःकृपयाग्रहमेवासीमपरोहानुमवामिला
पेनस्वस्मिनिमातिद्वममाह्माववाभिव्याक्तिलक्षणंप्रमोजनेस्ववितितेनाहंप्रज्ञानेकाध्यापकर्मापासकोपदेष्टुगुरुमो
सनप्रेहनाहेसदेहमेसेव श्रीगुरुकृतस्वपरमकृपयापंक्तिपकज्ञानेदानेनप्रकारस्मानिकृत्विमपदुपस्तत्रइच्छदि
दयोवाक्यनःकायैःप्रीतिमूपान्मानेस्वमपोदेहपातेनहासमंगीकरोमीत्यर्थः ॥ इत्यंमंगलंवाक्यार्थसंग्रहंचविधाय
हानींसर्ववेदान्तरहस्यमनेनितमेतवेदान्तवचनेनब्रह्माणविद्वितिविनिर्देनदानेनतपसानाशकेनेत्यादियुक्तिभि
ईसर्ववकर्मणाज्ञानोपयोगमपातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रव्याख्यामवाप्तानेतत्वादिहितसाधनचतुष्टयरूपाण
धिकारिविशेषणानिचदर्शयेयमितिकर्तव्यप्रतिजानीतेशुद्धीतेत्यादिनेतिशुद्धीतेत्यादिनवेतत्पमसाधनेजिगृपेमे

रूपेण मन्वविदितो न मुक्तिफलं विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति यस्तु विज्ञा-
सा॰सि॰ नवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। त-
दा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव त-
५ दभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामित्यादयः परःशतमागमाः ज्ञानान्मोक्षं ब्रुवन्ति ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते त-
दनन्तरमित्यादिस्मरणं योगानुभवमूलकं विद्वद्वचनानि चानुसंधेयानि एतैः प्रमाणैस्तत्त्वमेतन्मतं तत्त्वज्ञानस्य साक्षा-
द्व्यवधानेन मुक्तेः रागेणानिकं बंधनिवृत्तेस्तद्रूपफलहितपरमानन्दावाप्तेर्वा हेतुत्वस्य कारणत्वस्य व्यंजकत्वस्य वा
सिद्धेर्निश्चयेऽपि बंधनस्याविद्याकर्मदेहेन्द्रियादिलक्षणस्य परिच्छेदपारवश्यदुःखहेतुत्वाद्धेयत्वं तुल्यस्य से-
सारस्य प्रध्वंसेन तत्त्वध्यानसंकर्मणि हि नूनं तस्य भावस्तत्त्वं मुक्तेरजनादेवदारोपितत्वमर्थसिद्धं मतमस्य ज्ञानं निव-
5 र्तकानुपपत्तिप्रसंगेनार्थापत्तिप्रमाणेनैव सिद्धं निश्चितं ननु फलं चाहितोऽयमत्र हि दुःखात्मा कालत्रयेणाविषयः प्रयोजनं
सिद्धं भावाद्ब्रह्मणि हि द्वितीयभावः ५ ननु ज्ञानादेव मोक्ष उपसंगतो मोक्षो हि नाम निरतिशयानन्दावाप्तिर्वा स्याद-
त्यन्तिकानर्थनिवृत्तिरूपत्वादिना तस्य स्वरूपावस्थितिर्वा ध्याय्येन तस्य स्वर्गाननतिरिक्तत्वमभिहितं च श्रुतमेव स्वर्गल-
क्षणं यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं अभिलाषोपनीतं च तत्पदं स्वःपदास्पदमिति स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्र-
त्यविशिष्टत्वादिति सूत्रयन्भगवान्जैमिनिरपि निरतिशयानन्दरूपतां सर्वाभिलाषविषयं स्वर्गमंगीचकार उ॰
स च यज्ञादिकेनेष्टसिद्धिरिति आप्तमूलकानुमानेन तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजि- ५
तो लोकः क्षीयत इति श्रुत्या च तस्यानित्यत्वं निर्विशेषसामान्यतोदृष्टानुमानस्यानुदयात्तथा यथा-
मादिक्रतेस्त्यक्तकर्मणो यागानां भूतानामप्रध्वंसाभावेन स्वापेक्षया भावात् अस्तु वा स्वर्गो निरतिशयः कर्मफलस्या-

हि व्यापारे प्रयत्नप्रमादेन प्रवर्त्तमानानामपि तेषां अनेन शास्त्रादिसंपदुपलब्धिनाऽऽत्मसदसोपचितिसिद्धान्तप्रसमाधाना
निरासात् स उक्तलक्षणसंपन्नो मुमुक्षुर्गुणोपदेशे शिष्यो गुरुवचनलाभार्थी विविक्तवृत्तिः पंचपादिकोक्तलक्षणोऽत एव सिद्धः
नेदं दुपस्थानस्य लाभ रूपमोहेन्द्रप्रशालिनो मुमुक्षुधीरे यथाऽन्यपरमपुरुषार्थी यथा सनादिने पश्ये समधुरंशेऽस्यात्मलोकशद
नो [illegible] सुलब्धकरेऽस्य न परवहेतुः स मनः स्थिरं कृत्वा सिध्यति सद्गुरुः संप्रदायाधिगतमुक्तिनाम्नि प्रकाशकत्वात् सद्धयानेन
नि गोप्यमिदं प्रकरणं निगद्यामः स्फुटीकृत्य भिः प्रकाशयामः अस्मदेहद्योऽस्मिन्निवकृते वचनेऽनेनाथ्यनोऽन्ये सर्वजन्तावसं
निपातावाप्तस्य तस्यामयमहापापेनेन यत्र योग्यमानस्य घनचनत्वपसंपत्तिरेवावधिमेनापेक्षतेन वेदाध्ययनमात्रे
धर्मजिज्ञासामिवेति स च नेन धर्मब्रह्मजिज्ञासयोर्भिन्नाधिकारिकत्वमपि दर्शितं बोध्यम् ॥ ५ ॥ इदानीं सर्वेषां ब्रह्मजिज्ञा
सापरस्य ज्ञानस्यावश्यकरत्वः श्रोतव्य इत्यस्मादर्शनोऽहं पपकश्रवणादिविधिसफलकत्वं तस्य कौतस्त्यं प्रकृतिश्रुत्यपा
र्थानर्थक्यं विचारलक्षणाः कौतेऽपि परार्थ्याहारस्य चावश्यकत्वे तेन मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः
कर्त्तव्य इत्यर्पलाभान्तर्मिकाभेनभोजनाय पाकः कृतेऽप्यरतिवाक्ये न यथा पाकफलस्य भोजने भोजनफलत्वेन चान्यो
न्याविचारफलत्वे च मोहे स्फुटं तर्कस्य गम्यते इति मोहस्य ज्ञानफलत्वे स्वरूपनाशेऽधर्मसाध्यात्मिकत्वमप्यर्थोऽदर्शि।
नेव कृतरस्याकृतिसदृनियर्पालोचनेनाप्ययमेवार्थः पर्यवस्यतीति निदिध्यासनज्ञावाद्धाद्धारेभसार्थे वारुदर्शयति ज्ञाना
देवमीति ज्ञानादेव सर्वपापप्रहाणिर्नान्यः पन्था इति श्रुतिस्मृत्योर्वचोभिः तस्मैः साक्षान्मुक्तेर्हेतुत्व सिद्धावध्यासेन वंध
नस्यार्थसिद्धम् ॥ ५ ॥ ज्ञानादेव सर्वपापप्रहाणिः हीति श्रुतिरेतस्यस्य प्रहाणिः तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ज्ञानान्नमृत्युमत्यमेति नान्यः पन्था।
विमुक्तये इति प्राहुस्तात्पर्यंत्वमेव मादृशिभिर्यावचोभिर्वंकृतरेः स्मृतिसदृतिवाक्येष्विस्मर्थः तेन ज्ञानादेव तवेकेवल्यं

गृहास्थस्तेवहिःसनाभावेनुपपद्यमानेवहिःसत्त्वमिवमंगुरस्यपयागादृष्टहानेःसोमयागसाधनत्वश्रुतिवलेनशालिका।
स्वा॰ सि॰ सम्यगेववास्तवेवंधस्यज्ञाननिवर्त्यत्वेश्रुतिरेववाक्यस्यसत्यत्वेनोपपद्यमानेमिथ्यात्वमर्थापत्तिमितिभावः
श्रुतिर्दर्शितेवीमावेधमिथ्यात्वेसिद्धेनस्यवंधस्यपद्भ्यांनपेक्षामंतिकोच्छेदायकर्मजातेऽग्निहोत्रप्राणेपास
६ नादिवास्यमानसमस्तकर्मस्वरूपेणसम्यग्ज्ञानं नचास्यप्रयोगः वेधोनकर्मनाश्यो मिथ्यात्वात् रज्जुसर्पादि
वदिति नचसानमुद्गरादिप्रहारक्रियया मिथ्याभूतस्यनाशवत्यदर्शनात् दृश्यतेकांतिकत्वेशंकास्वप्न।
घटवन्नाशस्यापिज्ञानसंस्कारसंस्कृतानांकरणपरिणामस्वरूपत्वेननतस्मिन्नुद्बुद्धसंस्काराद्व्यतिरेकेणमुद्ग
रप्रहारादेरन्वयव्यतिरेकासंभवात्हेतुत्वेनतन्मताश्रितेतरोपपत्तेर्वापूर्वमात्रनिबंधनत्वात् अतएवस्वप्नेन
घ्रस्यक्षचिंसनरूपमज्जनप्रत्ययःपुत्रवधादेःस्वर्गरागेणमेघत्राहतत्त्वनिबाधश्रोपपद्यतेजागृद्घटादेर्वत्त
6 लोमिथ्याभूतस्यमुद्गरप्रहारनाश्यत्वेऽपिपरेषांमिथ्यात्वासंप्रतिपन्नत्वेऽभिचारोद्भावनासंभवात्अस्मन्मतेवा
कारणीभूताज्ञाननिवृत्त्यधीननिवृत्तिलक्षणात्यन्तिकनाशस्यैवसाध्यत्वात्घटकलशमुद्गरप्रहारादिनाचूर्णी
दादेःसूक्ष्मावस्थापत्तिरूपतिरोभावमात्रेणात्यन्तिकविनाशः अन्यथानष्टघटादेस्तेनैवस्मारकत्वसत्तोन्मेषः
धायोगादित्यन्यत्रविस्तरः अयंभावः येहिजनाःपुण्यकृतःस्वर्गलोकंयन्तितेषामेतानिरूपाणिनक्षत्राणि
तिश्रुत्यास्वर्गित्वेनप्रसिद्धानांनक्षत्राणांपातदर्शनेनकृतकत्वहेतुकानुमानेनचनित्यस्यसाधनापेक्षत्वानु उ॰
पपत्तिप्रसूतार्थ्यायमानत्वंयथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिप्लवाह्येतेअ। ६
दृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्मएतच्छ्रेयोयेऽभिनन्दन्तिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियन्तीहदूरमेतेवि
परीतेविषूचीअविद्यायाचविद्येतिज्ञाताअविद्यायामन्तरेवर्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाःदन्द्रम्यमा

नित्यत्वेनाभ्यर्हितत्वाद्धि सतिश्रवणं हवैचान्यथोपपद्यते जिनःस्वकृतेन भवति श्रवणमस्यो प्रमस्मत्ता: भूमनस्तव र्गाल्लोकाच्चा
वंतेऽस्ते वमादीन्यनात्मापिस्मृतिवाक्यानिकर्मणो वहिसंस्थिति मास्थितानजनकादयः उभ्यादिस्मृतिवचनानि चवं
मेफलनित्यत्वं प्रत्यक्षानुकूलानि हि नीयेपि प्राग्जन्मसंचितदुरितक्षयापेक्षत्वे हेतौ रेभकानि रिक्तस्वर्गेनरका
दिभोगेनैव निःशेषं नित्यानि तान्यारब्धफलानि भोगेनहपराकाष्ठामनेमितिककर्मानुष्ठानेनकाम्यानिषि
द्धवर्जनेन प्रामादिकदोषाणां प्रायश्चित्तादिना परिहारेण च भाविदेहारंभककर्मणोऽस्मद्भवादतत्वेनपिता
नेनाहत्य स्वरूपावस्थितिलक्षणो मोक्षः सिद्ध्यतीत्यपास्तं कानि रागकवि व्यवहर्गीने वध मिथ्यात्वमपापाने स्फुटीकरणे
नोपपाद्यते सत्यमिति सत्यं भावेन निश्चितो पदनुद्यति पन:कर्मनाशेणोक्तादि मिथ्याभूते च कर्मत्वपपाते
ननृपादितित्वात्यपतत्वन इत्यं सिद्धे विभागेषु निक्षिप्तत्वरगित्वादि निद्धाम्यः प्रतीतो वेधो मिथ्येति सिद्धे ननद।
पहत्ते पेकर्मजानं समर्प्य ४ विनिर्दिष्टार्थेत्तानं सम मनायोपितै भाव परं पयन अपकुर्द ति ननिवनेपतिस्तु।
निज्ञानप्रागभावस्य प्रतियोगिना ना ज्ञानहार्यण यभानमिति पनोपप्माकारणेन तद्वदादिव्यां वस्तारिकसमभा
वः कर्मनाश्यो ग्रह्यस्प्रहारादिक्रियापेक्षिना नश्योमाशहोलोकेप्रसिद्धोनज्ञानानिवर्त्यः न पाककर्मलौकिकवै
दिके च मिथ्याभूते कल्पितेन तद्दपपत्तिननाशपत्ते पत्तोपपत्त्या कारणान्नाशमिथ्याभूते शुक्तिरजतादि विनिवा
मंत्रानेकवाधं प्रसिद्धलोकेऽस्य मन्तुना प्रकारेण विभागो वादि वन्ध्यापि वस्तभाव मेटसिद्धे प्रमाणेर्न निश्चितेनस
निश्चनिशिरवरगिरान्न नपो वेदान्तेषोनेहज्ञीन्नगिरिरूपानविज्ञानानिवर्त्यो मोचकारेणापादि स्वनो पर्वता।
कारेणवेदानां दर्शिनत्तो कें वेदान्ता: शिरवराणि शिरवराणिनन्त्वं वंधि न्यागि राशेन्ध्यर्थे न वा सकेदवल।
दृश्य विनिवाम्योज्ञान वाध्य: सन्नुप्रतीतानां निश्चितो वियारिद्वैतलत्त्वक्षणे बंधो मिथ्यैव ज्ञानेवतो देवदनस्य

मिहतिष्ठति मद्गुमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यत इति वचनात् विकुंठलोपाख्यानादावप्रमादिजन्मैतत्कृतेन न
स्वा·सि· स्वर्गनिमस्मरणात्स्वर्गादिभूमिषु योग्यानामनेकमनुष्यादिदेहारंभककर्मणां संभवात् कार्तिकादिकथायो
गे यः कृपास्वामिदर्शनेन सप्तजन्मसु विप्रः स्याद्धनाढ्यो वेदपारगः श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणां
१ चांडालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छतीति स्मृतेरेकैकस्याप्यनेकविचित्रजन्मारंभकस्य सुकृतदुष्कृतकर्म
णः संभवाच्च श्रुतिरपि तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं
वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं
वा सूकरयोनिं वा चांडालयोनिं वाथैतयोः पथोर्न कतरेणचनानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवं
ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति सानुशयानामवरोहादि दर्शयति अपेचित चैतन्नाप्यकृतिः कृता
मयेनुशयवान्दृष्टस्ततिर्म्यां यथेन मनेवं चेत्स्वर्गभोगेन स्वर्गभोगप्रदपुण्यनाशेवशिष्टकर्मवानेव चंद्रमंडला
7 दवरोहतीत्यत्र च श्रुतिस्मृतिप्रमाणानुरोधाद्यथागतमार्गपर्वेणान्यदन्येन चेति स्वार्थः किंचैवं सति विधि
निषेधशास्त्रानधिकारिणां श्वसूकरादीनां संचितकर्मावनयोगान्न भोगेन प्रक्षयस्तत्पुण्यज्ञानापासेवैव मु
क्तिः स्यादिति यत्किंचिदेतत् तस्मात् ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेत्यादिस्मृतेरेतं ह वाव न तपति
किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमित्यादिश्रुतेश्च सर्वकर्मोच्छेदहेतुज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति सि उ
द्धम् ६ ननु बंधस्याविद्यकत्वे सिद्धे दर्शितं ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं सिद्ध्यतु तदेव तावदसिद्धम् अविद्या हि भावरूपा १
ब्रह्मचैतन्यमात्राश्रयविषयानादिरारंभेदसत्त्वासत्त्वनिरवयवसावयवत्वादिना दुर्निरूपा त्रिगुणा सर्वजगदुत्
नशक्तिमती सिद्धांताभिमता न चेह युक्तिमिमामभ्युपगच्छंत्यनैयायिकाः तथाहि मिथ्याज्ञानवासनामूलो बंध

ण्णः परिशेषितमिष्टसाधनत्वं येनैव तु नीयमाना यथा याः न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः नास्त्यकृतः कृतेन ।
तेन ग्रस्तत्वात् नश्यत्वं नाशाश्लिष्टत्वं तदित्यादि श्रुतिभिस्तेन भङ्गुरत्वं स्वर्गलोकस्य विमानं लिङ्गी पुण्यचितो लोकः क्षीयते एवमेवामु
त्र स्वर्गादिभिरस्वर्गादेः कर्मफलस्यानित्यत्वेन निश्चितेन पुरुषेण तेन मुमुक्षुणा समस्तकर्मणां संन्यासः कार्य इत्याह नेत्यादि
नश्यत्येव यस्मात्तस्मात्तत्र त्याज्यमिति ततो निरपेक्षे सुखदुःखानुपत्ति कर्मनिरपेक्षे इत्यर्थः ब्रह्मविदां ज्ञानस्यापि कर्मप्राधान्यं निषेध
नस्वर्गादेः प्राप्त्यानन्तरं महत्किं न स्वकर्मणा नत्वचलं यत्नेन पुरुषार्थः नच पदार्थदर्शनं कुर्वतः स्वर्गादेस्तु क्षयित्वमित्यर्थः
सर्वत्रस्य देशकालदेहविषयविशेषादिभिर्नाना तत्र यत्तत्तेन नैव यामैकैकस्य मध्यावधानं कृत्वा नैमित्त्यं प्रति
नैवाकृतं नस्यात् प्रत्यक्षपि संभवति फलं नाशयन्निति श्रुत्याप्यनन्यभावस्य विनाशानिषत्वात् ब्रह्मलोकस्य
न्याति ह्रिक्रमस्य नश्यत्वं नश्यत्येव यस्मात्तस्माद्वर्णवाद्युपलब्धम्यापि विरक्त्याधिफलन प्रतिपादने मैनकर्मणो च ।
नार्थानवकृतत्त्वप्रमाणविरुद्धं यत्यर्थप्रसाधयितुं च यत्नेन च भवदुदाहृतवचनानामपि कर्मोपासनाग्रन्थानां
प्रणेतार्थवत्त्वात् स्वार्थतत्प्रामाण्यमिति वाच्यं उपनिषदर्थस्याप्यनन्यार्थत्वात् संभवात् तत्र यत्तत्र मापत्तीन मर्थी
नत्वप्रत्यक्षादिभेदमात्मनैकर्मांगभावे भजतेश्वमनकर्मणां यथा सविशेषितानविषयत्वात्तत्कर्मज्ञानसमप
रहितानि नपावत्सनत्वमपुनरंश्चेति कर्मणोविहितसंसिद्धिमिति स्मृतिस्तत्र विनप्राप्तादिहातव्यत्वान्नोपायमात्मलोकैके
र्मणामावश्यकत्वं टर्शयन्नानित्याये यज्ञादीनामप्यावश्यकत्वं प्रतिपादयतीत्याह कर्मणोभोगानां भाष्यामेवेष्टमिः
द्धिः प्रनेककोटिजन्मसंचितानां स्वर्गादिसुखफलानामपि वस्तुतः जन्मान्तरेऽकृतकर्मणां फलानां संभवात् नत्व
नत्वदेहादिनकर्मणां नत्वदेहभोगपकर्मणि पर्यावरेहणानंतप्रतिवन्धानां तत्र देहावसाने प्रतिवन्धापगमे विनिः
ममनाविरहेणमवेचामेवफलानं भावश्यकतास्विनकर्मानवशेषतुनिवाचकविषयत्वकर्मकृतस्य

नाभ्युपगमात्तन्न तत्राप्येकेन प्रतियोगतुपलब्धितिस्तुभाविज्ञानं नहि विशेषतो ग्राहकमानस्याप्रसिद्धेर्नेकस्यापि से
सा॰ सि॰ भवति न च प्रतियोगिनावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यनुपलब्धिमात्रभावग्रहः संभवतीति नाप्यसंतनाभावविषयः ह्य।
८ टज्ञानेन सत्वटज्ञानेनहमिति सर्वानुभवस्य विद्वेषोऽत्र ज्ञाता ज्ञानेनाज्ञाननाशानुभवस्य ज्ञानेन नतु नष्टज्ञानं येषां ना
शितमात्मनः नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युतेत्यादिस्मृतीनां चासंतनाभावविषयत्वाभ्योगात्तस्मात्स्पष्टया
निरूपितान्यभ्युपगमात तदुक्तं चाधिकरणात्मकसभावसम्भुपगच्छद्भिः सांख्यप्राभाकरादिभिरपि नाशानुभवो
पपादनात्सभावरूपाज्ञानेवलादंगीकरणीयमात्मनोनाशयोगात्तिसिद्धा सर्वैर्हेतुना ध्यासहेतुर्मूलाविद्यास्य
नैयदर्शनास्तवटेनज्ञाताक्षिघटेनज्ञातानासीतिप्रत्ययेन तद्वटघटाद्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितानि तन्नप्राप्ति भासिकका
र्यापादानानि तद्वटघटादिप्रमयपनाश्यानि तूलाज्ञानानि परप्रर्यायाण्यपि तद्व्याज्ञानान्यपि सिद्धानि तथाच प्रयो
८ गः ह्वैतात्मकोबंधः अविद्याप्रकृतिकः दुर्निरूपसभावतान्नशुक्तिरूप्यवत् न चाप्रयोजकता कार्यमूलभेदाभेद
सतासत्वनिरवयवसावयवत्वादिनादुर्वचत्वस्य तथाविधकरणमन्तरेणायोगात् अभ्युपगमे कार्यका
रणयोरैकरूप्यनियमभंगेन सलिंगारात्तस्यैवघटपटाद्युत्पत्तिप्रसंगात्तदुपपत्तदर्थं मेचकार्यसदुनिरूप
त्वेऽपर्यायपत्तिरपि निर्विकाराद्रसंगस्यात्मनो जगत्कारणत्वे श्रूयमाणं ब्रह्मावरकसविकाराज्ञानमन्तरेणा
नुपपद्यमानं बंधस्याविद्यकत्वमर्थापयतीतिप्राग्दर्शितैवार्थापत्तिः आगमाः देवात्मसाविद्यागर्ये प्रितविकिं उ॰
रतीह सोमस्य अविद्यायामन्तरेवर्तमानाः तूरमेते विपरीते विषूचीअविद्यायाच विद्येतिज्ञाता नानंतं विद्याप्यपरस्माज्ञ ८
ज्ञानान्यज्ञुष्माकमन्तरेव भवतवेहितः मितायोग्याकमविद्यायाः परस्याव्लारयस्मिसोहमंज्ञविदेवास्मिनात्मवि
तत्त्वनतेनहिप्रस्तुताद्दस्मात्स्यः सहस्त्रपाः प्रसिद्धाः स्मृतय तथाञ्ञानेनाविद्यांविततोहृदिपस्थितिवे सितेयोगीमा

इति कारणमत्वाच्च लक्षणः प्रकृतिपुरुषाविवेकमूल इति सांख्यपातंजलाः कर्ममात्रमूल इति भाट्टप्राभाकराः नैया
येषाममदन्यमूलमिच्छन्ति तत्क्षयमविशेषं वेद्यमूलमिति मोक्षोपरिहतमकल्पितं नष्टकर्मानिवर्त्यं न तत्त्वात्तफ
लमुपपादयन्ति आविद्यक इति आविद्यकोयं बन्धो यावित्र मतिन विना वेदान्तैकसज्ञानैर्मालोहनादिरलं तु जनाति कि
सुतमस्कारमेवोपथावेः एवं निश्चित्य नागत्य वसिव विधिना कर्मवेधं विधूय ज्ञानोपायगुरुपर्यावरणम
भिसतः सेवमानो यतेत न १ यतः देहेन्द्रियादिलक्षणः कार्यानिगमादिवमरिहेदशारवबन्धदुःखहेतुर्बन्धन
सादृश्यादुद्वेषः आविद्यादर्शिन भावरूपाज्ञाननिदानः हि प्राहुः प्रमाणप्रसिद्धिद्योतनार्थेः प्रमाणानि च प्रमत्वानु
मानार्थापत्त्यागमरूपन्यः तत्र प्रत्यक्षं तावदहमज्ञः मामहं न सम्यग्जानामि नाहं ब्रह्म जानामीत्यसंदिग्धाविप
र्यस्तं सर्वं जनीनं तु रपक्रवे न चेदं ज्ञानसामान्याभावविषयं सति ज्ञाने प्रतियोगि सत्त्वात्यग्रसति च धर्मिप्रतियो
गिज्ञाने रूपाभावग्रहकारणभावे नात्मविज्ञाने सामान्याभावासिद्धेः मामहं मि निष्कुरनिप्रवात्मविनष्टुं पपका
ज्ञानानुभवाच्च न चात्मनि स्वयमप्रमाणम सामान्यविद्याकारणाद्युपवच्छिन्न प्रतियोगिनाकाभावएव विषयो विपरीतनुम
न्नस्यैनैयायिकादेरस्य यानुभवादर्शनादितिवाच्यं प्रतियोगिनि निस्पृयमनाद्य चुले त्वान नैयायिकादेरपि पहन
रणवेदांतिनाजल्पकथायां निग्रहीतस्य स्वस्याधिकस्याहं त्वाज्ञानानुभवो दुरपन्हवः सुखैव नाहं ब्रह्म जानामी
त्यनिवन्नस्याच्यैवाज्ञानानुभवः मामहं न जानामीति नतु विपरीतप्रमयवाप्यनादर्शने न प्रतिवेधाङ्गसमान
मपि जानाति गुणानेदे देवानाद्यात्म्यमिवोल्लिविनमपाक्रवन्नमां मानं जानामीत्यभिमन्यतरइति युक्तः किंच मा
महं न जानामीति प्रत्ययो न प्रागभावविषयः प्रागभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमेऽपि तस्य प्रतियोगिसा
मग्रीवं यपतेनन दृश्यमवधात्तदृष्यायग्रहणयोगात्सामान्याद्यमांवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रागभावेके

देहवतां योऽग्निस्वद्रासयते आचार्याणां पवित्र्यं धनमाहुः अस्मज्ज्ञानेनैनमात्मवन्तो त्सीः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं।
समा इति मिश्रैरेवानुज्ञापनेदन्याद्दिश इति मिश्रैः नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्ताम-
सः परिकीर्तितः यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते इत्यादिस्मृतिभि-
श्रुतिस्मृतिभिर्नित्यकर्मत्यागस्य निषिद्धत्वात्संन्यासपदार्थस्य हि तत्कर्मानधिकृतविधुरत्वाद्विषये काम्यकर्मत्यागविष-
यमेव कर्मफलत्यागविषयं वा तत्राचोक्तं भगवता काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफल-
त्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः इति न च संन्यासपदेनेतरेणाश्रमवर्णधर्मवान्नतु पृथक्कर्तुं गार्हस्थ्यादेरपि कर्मानवकृ-
त्कालेष्वश्रवणादेः कर्तृत्वकार्यत्वानुप्रतरेणादेर्गार्हस्थ्यादरणायामेवाश्रवणादेजेन कृपायत्तबल्लाः ज्ञानमात्रप्रभसती
नोगर्हस्थ्यानामेव ब्रह्मनिष्ठत्वस्य चाश्रवणादिति चेन्न मैवं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र यज्ञ प्रथमस्तप एव
ते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति गृहस्थाद्याश्रमित्रयस्य पुण्यलोकावाप्तिरेव ब्रह्मसंस्थस्य प्राप्तिरिति सं-
न्यासिन एवामृतत्वमिति विशिष्टमभिधानात् न च ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिकः कथं संन्यासिनमेव विशिष्याभि-
दध्यादिति वाच्यं ब्रह्मसंस्था हि ब्रह्मणि परिसमाप्तिरनन्यव्यापारतारूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते तेन च त्रयाणामा-
श्रमिणां न संभवति तेषां स्वाश्रमविहितकर्माननुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात् परिव्राजकस्य तु विधिना सर्वकर्मसंन्या-
सात् प्रत्यवायः शमादिसहितं ब्रह्मनिष्ठत्वमेव तस्य स्वाश्रमानुरूपं कर्मेति तथा चाहुः आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वे-
दान्तचिन्तया द्यानावसरं किंचित्कामादीनां मनागपीति त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना धर्ममात्राधिकृतत्वेन प्रख्या-
तानां त्रयाणामाश्रमाणां सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति निरवशेषं परामृश्य पुण्यलोकभाक्त्वं विनिर्दि-
ष्टानां निरवकाशत्वेन पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्देन परामर्शः संभवतीति परिशेषादाकांक्षितत्वाच्च संन्यासिन एव

यागमेयामनसैवज्ञानाभ्यासेनेनमः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ग्रा
त्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति इत्यादयः स्मृतयः श्रुतिसिद्धा इति भावरूपमावरणं विदे पर्युक्तिमद
विलं हृदनम्लमज्ञाने सिद्धं न चाधर्मिग्राहकमाने नैव ज्ञाननिवर्त्यमिति वाच्यं अन्ते सिद्धान्ती निषमाणासिद्धस्य बाधपत्ता
नुपपत्तिर्न सांकली याच ग्रथ्यवासाहि प्रमहवैधमेवाज्ञाने प्रमाणोपन्यासः सततस्य ज्ञानाभावनवावरणमेवेति
बोध्यं प्रमाधितस्य फलमाह विरमतीति वेदनमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारं विना कर्मजाले जीवत्वहेतुः अधेहेतुभिः
कर्मभिर्नेविरमति न समाप्यते आ ऊरि स्याराम ह्यतिप पटकर्मणां मुक्तिहेतुत्वं नहि इरे प्रमुतन वधहेतुमं मेवे
निभावः उक्तमर्थं मर्षणीन रन्यासेन हृढयति मालेति संदोषकारे मालायामदृष्टो भ्रान्तिकल्पितो हि सर्पोन
मस्कारमेत्रैयथा लिकमर्षोनिवर्तते नो पापे रच्छतमरणेन ब्रजति किं न ब्रज्जनीमर्थः उद्धति निपानस्ते
न सर्पनिवर्तको पायेनेन न्रह्रते रपिमंत्राहि सिर्षिय्या सर्पोननिवृत्ते ने किंवा चामस्त्र मेः कर्मनिवेधरइति भावः क
र्मणामेव मोचहेतुत्वे संन्यासविधायकश्रुतिवैयर्थ्यमपि स्यादिति टीमोनतं स्वयं प्रमसाधितस्य फलं दर्शयं
यति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण कर्मणां मोचाहेतुत्वे निश्चिमवे रागमादिसपन्नो धिकारी ना गः सर्पस्त्वचं जी
र्णां के चुकमिव नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मात्मकं बंधहेतुं विधिनाशपत्या लोक्ते प्रकारेण वविभूयमन्यस्य गुरोर्वेदां
तनमोपदेशेन सम्यः शिष्याज्ञाननिवर्हणेन साक्षात्कारेण ब्रह्मज्ञानेन तस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीम
च्चरणौ पादांबुजद्वयमभिमतोभिमुखे प्रपन्नः सन्तु ननु विश्वते भोर्भगवन् स्मान्नरदाभिरिति चरणौ विशेषणं वा तमेव गु
रुं वाङ्मनःकायैः सेवमानः परिचरन्सन्नज्ञानोपायेन साक्षात्कारसाधनश्रवणादौ पततेन यत्नवान्भवेदित्यर्थः
ननु न कर्मणां संन्यासो न्याय्यः यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेन वीरहा वा एष

ऽनन्तरं वैभः साहेमप्रपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्याश्रमक्रमे विनास्यार्तसंन्यासोक्तेरुत्कटवैराग्योदये न र
सा॰सि॰ कालमेव पारमहंस्यविधिपराश्च श्रुतयो दृश्यन्ते: न चासां विकल्पादिविषयत्वमस्याश्रयं पुनरव्रती वा व्रती वा
स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वेति तेषामेकसंन्यासविधानात् भगवतापि नैष्कर्म्यसिद्धिं पर
२० मां संन्यासेनाधिगच्छतीत्यादिना विविदिषासंन्यासो योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते सर्वकर्माणि म
नसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चनेत्यादिना विद्वत्संन्यासश्च दर्शितः एवं बृहस्पतिः
संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिता इति अङ्गिराश्च प्रव्रजेद्ब्रह्म
चर्येण प्रव्रजेद्वा गृहादपि वनस्थः प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वापि दुःखित इति मनुरपि प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्व
20 वेदसदक्षिणाम् आत्मन्यग्नीन्समारोप्य गृहस्थः प्रव्रजेद्गृहादिति आश्रमोऽपि ब्रह्मचर्येण काले वा कुर्यात्कल्पएवं
केवानप्रस्थो वापि भवेत्परिव्राड्यथेच्छयेति संन्यासं दर्शयन्ति तस्माद्बहुतरश्रुतिस्मृतिविरोधान्न कुर्वन्नेवेह कर्मा
णीति श्रुतिवचने नियतस्येत्यादिभगवद्वचने चाविरक्तविषयमेतद्विरक्तविषयं वेति निश्चीयते अन्यथा च
विरक्तस्य चित्तशुद्ध्यर्थं फलत्यागसहितं कर्मानुष्ठानं काम्यानां कर्मणां न्यासमित्यादिना भगवता प्रसिद्धसंन्यासस्या
म्येन स्तूयते दुःखमित्येव यत्कर्मेत्यादिनाप्ययमेवार्थः स्फुटीकृतः त्रिभिर्गुणैरवान्तरभेद इति श्रुतिस्तु यस्य वदा उ॰
न विदिशेषार्थवादान्तर्गतानामसत्त्वेन ब्रह्मचर्यादिसंन्यासविधिविरहस्मरणान्नयमहद्भावं साधयितुं त्वमत इति तु २०
ऽैश्वरवार्तिके प्रपंचनमिति सर्वतोदिग्विजयः ७ इत्यमनेकश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनेन संन्यासे मोक्षसज्ज्ञान
मात्राधीनत्वेन च प्रसिद्धेऽपि सकृत्संप्रदायाभावाज्जात्यंधगजदर्शनन्यायेन कतिपयश्रौतस्मार्तार्थवादादि
रीहणेनैव भ्रान्त्या मोहसाधनं निश्चिन्वतां भार्यापुत्रादिषु रागद्वार्ता संन्यासमसहमानानां कर्ममीमांस

परामर्शः एतेन गृहस्थादीनामपि पूर्ववत्कल्पे इमं वैश्वानरं याति निरस्तास्वाध्यायापिकाम्यत्वं इतःपरं निगृहस्थानां पूर्व
र्णादिदर्शनलिंगेन प्रागभिसाध्येदं नशापकशास्त्रविरुद्धं तेषां ज्ञानाधिकारे कल्प्यमिति चेत्समे अन्यथा गार्गीमैत्रे
यीसुलभादिलिङ्गादीनामपि कर्माधिकारकल्पनाप्रसंगात् तथा चोक्तं वार्तिके त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्र
जिहासतः जिज्ञासोरेव चैकात्म्यत्रय्यन्तेष्वधिकारितेति अस्तु वा जन्मान्तरे जनकादिभिः संन्यासपूर्वकं श्रवणाद्य
नुष्ठितमेव प्रतिबन्धकवशात्तु तदानीं तेनाभूत् इह जन्मनि तु तेषां प्रतिबन्धकापगमात् गार्हस्थ्येऽपि सकृच्छ्रवणमा
त्रेण ज्ञानमुत्पन्नमिति कल्प्यते तथा च स्मृतिः पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो
याति परां गतिमिति च तस्मात्संन्यासोऽदरपङ्कवः तथान्या सद्गतिब्रह्मा ब्रह्माहमिति ब्रह्मज्ञानानि वा एतान्या
वरणानि न योऽस्मिन्नापवाम इच्च यतनवेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति त्यजन्ते वहिर्वित्तैषणान्यन्तेऽप
न्यकर्मपरेऽपद्रमिणा इत्येते विविदिषासंन्यासविधायिन्यः एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्ये
ष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्ध वै तमात्मानं विदित्वा सोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चक्रिरे एतद्ध वै तमात्मानं विदित्वा
ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति एतावदरे खल्वमृतत्व
मिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेत्यादयो विद्वत्संन्यासपराः तत्राधिकारिविशेषे ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्
वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति क्रमिकसंन्यासविधिपराः अन्याश्च यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव
विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्तवलवेदार्थो यो वा पुनः पनयनाद्ध्वं स्नानान्निरग्निकान्त्यजेत् सितरंपुत्रमप्युपवीतं क
मण्डलुं कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं च

र्थाभिधानासामर्थ्यात् कथं प्रमाणं किंच न सिद्धार्थे शब्दप्रामाण्यमाद्यव्युत्पत्तिविरोधात् तथाहि प्रयोजकवृद्धस्य घ-
सा. सि. टमानयेति शब्दं श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धस्य मानयितम्यप्रवृत्त्यालोचनेन नमेतत्कर्तव्यघटानयनरूपं कार्यं तज्ज्ञानहेतुकं तज्ज्ञाने-
११ च शब्दादिति किं कारणान्तरानुपलम्भादिति शब्दस्य विशिष्टकार्यबोधनिर्वाहकत्वमेवेत्यवधारयति ततः कालान्तरे
वृद्धेन गामानयेत्यादिवाक्यप्रयुक्तकार्याणि निशम्य आवापोद्वापयोर्घटादीनां व्यभिचारेऽपि कार्यस्याव्यभिचा-
रात्कार्यान्वितवृद्धादिपदानां शक्तिमवधारयतीति कार्य एव शब्दप्रामाण्यमिति निषिद्धो कावनारणिकोपदर्शि-
तं विद्याकर्मणामेव मोक्षहेतुत्वं तत्रोपदर्शितं वस्तु निरस्य निर्विरोधस्तु सिद्धार्थे प्रामाण्यप्रसिद्ध्यधीनत्वमकिंचित्करः
स्तो वेदस्य यत्र क्व वेदान्तानामिति द्वितीयानामप्येवमुक्तेच्छा कार्यपरत्वं निरस्तस्याः पूर्वो भागो यागादिशारीरक्रिया-
परः उपनिषद्भागस्तूपासनात्मकमानसक्रियापरः तथा च यथा तत्र तत्र प्राणस्तु पालिषु स्फुटं विधिप्रत्ययः श्रू-
11 यते तथैवात्मविद्यास्वप्यात्मेत्येवोपासीत आत्मानमेव लोकमुपासीत स मय्यात्मेति विद्यात् द्वे विद्ये वेदितव्ये वि-
हितमेतन्निहितं वेदगुह्यायामिति वक्तव्यो विधिः श्रूयते तस्मात् यत्रापि तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादौ स तत्र श्रूयते तत्रापि
इत्युपासीतेति पदेऽध्याहृत्य प्रसंख्यानापरपर्यायमुपासनं ज्ञानधारात्मकं विधीयते तेषां चोपासनानां तेनो
मौक्षकत्वोपपत्तेस्तदेवं वेदस्य । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादिश्रुति-
भिः कर्मसमुच्चयोपदर्शितः न हास्य कर्म क्षीयत इति श्रुत्या विद्यासहितकर्मफलस्य प्रतिषेधात्समुच्चितस्य मो- उ.
क्षहेतुत्वमपि संभवत्येवेति अथ तृतीयानामप्येवमुक्तेच्छा भवतु सिद्धार्थेऽपि शब्दः प्रमाणं तथाप्यधीतसांग- ११
वेदोऽविचारपूर्वकमधिगतवेदार्थः कर्मस्वधिक्रियत इति तावद्विवादः तत्रोपनिषदामेतत्तस्यापि वेदार्थ-
त्वाविशेषात्तन्निर्णयमवनतः कर्माधिकारेऽर्थाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयः सिद्धः किंच काण्वमाध्यंदिनाख्ये कुर्वन्नेवेह

कैकदेशिमतं प्रपंचभास्करप्रभृतीनां मतं प्रमाणविरोधाद्दूषयित्वा प्रदर्शनावाधानुयाहूपपन्नं स्वमतं निगमयति केचिदि
त्यादिश्लोकत्रयेण केचित्कर्मैवकाम्यंमोक्षे नमुक्तिनपरप्राप्युपायं प्रतीतास्तन्नोपायं किंच मुक्तौ मिलितमप्युपरे साधनं हेर
गिरंते अन्येतज्ज्ञानकर्मोभयं मिलितं सनिमित्तैः स्वाभिरुपे तत्समाप्ताः ज्ञानाद्वैतनिर्वाकास्तद्वयमिह सहसानानुमत्या महेता
न केचिद्वदैकदेशिनः प्राभाकरास्त्रकाम्यं मोक्षेनफलाभिसंधिरहितनेकाम्यकर्मैवज्ञानसहितं वा नित्यनैमित्तिक
के मैवउदितं मोक्षस्य नित्यंदुःखोन्मसद्रूपावस्थितिलक्षणस्य नित्यनित्यतिशयस्तुलाभिव्यक्तिलक्षणस्य वापदस्यो
न्नस्पष्टाभेनुपायं साधनं प्रतीताः निश्चितवंतः अपरे भर्तृप्रपंचभास्करप्रभृतयस्तुनकर्मैवउपायं किंतु प्राणणु
णासनं च मिलितं समप्राधान्येन दर्शपूर्णमासवत्स्वरूपस्य सुचितं मुक्तौ साधनं तेन केकमिति निसंगिरंते प्रवदंति
अन्ये तद्वैकदेशिनस्तु ज्ञानमभ्युपगच्छंतोपि संन्यासाद्धि ध्यानोज्ञानेकर्मचोभयं मिलितं मुक्तौ साधनमिति निसंगि
रंते इत्यनुषज्यते तेन वाभमयन्त्यः समप्रधान्याभावाद्वन्न्यमेवेदशिभ्यां निश्चित्यदर्शयंति मतिभिरिति यन्नसोस्वाभि
रेवमतिभिर्वेदार्थमुक्तोदृप्रमाणानरहस्याभिज्ञगुरुप्रदर्शितमार्गेणेत्यर्थः तत्रायानामिष्टमुत्तमेक्ता भगवतानेभि
निना अथातोधर्मजिज्ञासेति धर्मेप्रमाणस्वरूपसाधनफलजिज्ञासनेन प्रक्रम्य चोदनालक्षणोर्थोधर्म इति प्रा
धान्याद्विधयुपलक्षितवेदप्रमाणकोर्थाधर्मइति प्रतिपाद्यनद्वनानांक्रियार्थेनसमाम्नायोर्थस्यतच्छिमितत्वात् आ
ना म्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां विधितकवाकानामर्थवत्वं विधीनां स्तुत्यमादिनाकन्नसवेदस्यप्र
न्नितिहितिविषयधर्मोधर्मत्वेनप्रामाण्यमितिदर्शितं तेन वेदांतेष्वपि कर्तृत्वादिविशिष्टात्मप्रतिपादकभागा
नांयागादिकरणकभावनादिसकर्तृविशेषपरत्वात्फलभोक्तृविवेकपरत्वेनाधिकारनिर्वाहकत्वाद्द्वाया
गादिविषयकनियोगान्वितात्मबोधकत्वाद्वाभवतु प्रमाणं येनत्वसंगोदासीनात्मपरत्वेनभवदभिमतास्तेका।

ग्रनविषयेनियुक्तेममेदं कार्यमिति प्रत्ययोदयाल्लोके पुरुषाभिप्रायानुरूपं वेदेन पुरुषाभावाद्दृष्टमेव न कल्पनं इ।
न्या॰सि॰ ति चेत्प्रवृत्तिसामान्यहेतुत्वेन क्लृप्तेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वज्ञानादेव वैदिकेऽपि प्रवृत्तिसिद्धौ पदार्थान्तरकल्पना।
वैयर्थ्यात् कल्पितेऽपि तस्मिन् विधिप्रत्ययेनापि विरक्तप्रवृत्त्यदर्शनेन विश्वजिदादौ फलस्य कल्पनानुरोधेन च
२२ तद्रूपतत्सत्ज्ञानस्यावश्यावक्लृप्तत्वात् स्वरूपप्रवर्तकतायोगेन कृतिसाध्यत्वेन ज्ञानस्येष्टसाधनताज्ञाने यस्य तत्र वा
पि समत्वात् ग्रतएव न स्वर्गस्य यागादेः कालान्तरीयस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्याऽपूर्वस्यावश्यकल्प्यस्य दृष्टत्वे लिङ्‌ः दि
वाच्यत्वेनैव कल्पनं इत्यप्यपास्तं तथाकल्पनेऽपि प्रवृत्त्यसिद्धेः फलदानुरोधस्य स्वाज्ञापरिपालनोद्देशेन प्रभवद्
12 धिकोपाभक्रमायावृत्तिस्यामेव राजसेवादौ विलम्बकालान्तरीयफलोपपत्तेरदृष्टं कल्पनानावश्यकत्वात् ग्रनयेव
दिशा ग्राप्तौ भावनापि निरस्ता तीयादृष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः परस्पराक्षेपकत्वे लिङ्गाच्यत्वे च विनिगम।
नाविरहश्च परस्परस्याभिचाराद्दर्शनेनाक्षेपत्वासम्भवाच्च लिङ्गाच्यत्वे ग्रनुभवानुरोधेन धात्वर्थान्वये च तावतैव पा।
मार्थे ग्रत्र तु निसिद्धौ नं किं चिदाक्षेपकार्यं पतरमिति वैदोषगावेदं ना इत्यादि प्रलापो दोषो भोग्यमात्रविलसितं यतेन महा
वाक्यैश्चिरमुपासीनैर्निपंडितार्थाहार्यैरपि पालितपरत्वादिनोऽपि निरस्ताः किं च तथा सति पंचाग्न्यादिविद्यावत्सम।
विलयतेस्मात्तिरूपकल्पनेनाप्युपालिसंभवाद् लौकिकवेदग्रसङ्गावेत तदुपालोचनान्यर्थकल्पनेवाक्ये भेदप्रसंगा
हृदोत्ता नत्वनुष्ठानस्मानसृः ग्रपि च वस्तुतो जीवस्य संसारि उपाधिकृतोऽसंसारिभावस्तस्याद्दोषे सोऽपधय। उं
ग्रत्र स्वरूपाद्विभाववत्कालान्तरेऽपेयात् किं च नलवकाद्विद्यास्वपि निर्दिष्टेन देवब्रह्मत्वे विद्विते दयोः दिदमुपासता। २२
रमुपास्यस्य विषयस्य ब्रह्मत्वेन कृपाः प्रतिषिध्यमित्यध्याहारे ग्रत्र कोमलत्वेनैव ज्ञानधारात्मकप्रसंख्यानैर्वि
धीयत इत्यप्यपुक्तं ज्ञानस्याविषयप्रमाणमात्रतंत्रत्वेन विध्यनपेक्षत्वात् यदिह पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा।

कर्मान्तरज्ञीयकत्वेप्रमाद्यादिना प्रावृत्तीयानुष्ठेयमनेन कर्मयुगस्तर्कानामनेनोक्तादृष्टादिनास्य विहन्त्रिदशपूर्वकेत्तानेन
प्रत्नमप्रणयनमप्यादिनानयोः प्रत्येकं मोहहेतुत्वानिर्दिष्टानाविद्यांचाविद्यांचेत्यादिनासमस्य हितयोर्लक्षणेरप्रत्ननहेतु
त्वमासनेति तु भाष्यामिवपदाभ्यांयपाठेयदि विगतिः नद्वैवत्तानकर्मेभ्यांप्राप्यते शास्त्रतोगतिरितिस्थितिर
प्यत्रानुकूलेति नटेनस्मानन्तरयमतिमदमितिदर्शयति ज्ञानादेवेति ज्ञानादेवनकेवलमित्यादिप्रागदर्शितन्यायेनेत्यस्य
तिनिकरविशेषाद्यं परमहंसपरिव्राजकाः इहसोऽहं साधननतनपरीक्षायांतान्यादिनकल्पहान्यानानुमन्याम
हेनाभ्यनुज्ञानोऽसः इहशेषमनेनसाक्षात्ज्ञानसमकरणपाकर्मणांमोहहेतुत्वानन्यपगमेऽपिचित्तशुद्धिद्वारा
नांगत्वेनतेषांकर्मणांवेनिदर्शितेअपभावः नतावत्कार्याचितपदबलक्रियइहइतिनियमः चैत्रपुत्रस्तेनानःधनेनेन
दृष्टिमित्यादिवाक्यानेत्रादेर्मुख्यप्रसादस्यात्रिनलिंगाभ्यांवहुःखेहेतुज्ञानमनुमापकत्वसत्वेकारणंगहुक्ता
वालेनसिद्धः पितृपुत्रजनमस्य धननाशादौ प्राप्तस्य संबंधग्रहसंभवात् कार्यस्य नात्यसाध्येलेव्यभिचारेणवाधात्।
पाम्यांद्घटादिपदानामपिलाक्षणिकवाहुद्घटादौ पाकिंपरिच्छेदः संभवमेवेतिगौरवप्रसङ्गेनानिष्प्रमाणकथका
र्यान्वितपदशक्तिवादः किंचनन्त्राज्ञाप्येहनन्वइत्यादौरागतः प्रामाण्यात्प्रवृत्तिनिमित्तानेननुकिंचिका
र्यं प्रतिपदस्यनेनीलमिदंनतुरक्तमित्यादिलौकिकवाक्येष्वनुभवसिद्धस्सिद्धार्थबोधोनविनावाधकमपल
पितुंशक्यः तथाचोदनालक्षणोऽर्थोधर्मइत्यनेनधर्मविधिप्रमाणकइतिप्रतिपादितेनइत्यानामित्यादिनास्तु
त्यैर्यविधिमन्त्रादिनसिद्धार्थबोधकपदानांविधिशेषकवाक्यानांप्रामाण्यंसिद्धसाध्यस्त्रमभिव्याहारेसिद्धस्यसाध्य
र्थत्वोचितमित्यादिमेनावदेवप्रतिपादितेनकृत्स्नोवेदःकार्यपरप्रमाणमिति प्राप्तमानायस्यक्रियार्थत्वादित्यादावप्यो
षेवगतिरितिनतुस्मार्हितजैमिनमिमनेकिंचकिंमिदंकार्यनामसदद्यमानयेत्यादिवाक्यस्वलेसाधनसाध्यतान

कर्मणोः समुच्चयो विवक्षितस्तस्मान्नदक्षिणेनैकेनकर्मणेत्यादिनोऽस्ति तत्र मार्गे याचनमप्यस्य गमनेऽस्मात् ब्रह्मविदो नान्यस्य
स्वा. श्री. प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त इति गतिप्रतिषेधात् ननेवं सत्यकाण्डे मंत्राभ्यां कर्मोपासनादिसमुच्चयविधान
मकः प्रसंग इति चेन्न अपाणिईशावास्यमिति मंत्रे विरक्तस्य निवृत्तिलक्षणो मुख्यो वेदार्थः सर्वसंन्यासज्ञाननिष्ठारूप
२३ उक्तः तदुत्तरमंत्रेण चाविरक्तस्य जिजीविषोः कर्मनिष्ठात्मकः प्रवृत्तिलक्षणो मुख्यः तत्र प्रवृत्तिलक्षणस्य प्रसंगेनार्थ
सूत्रत्वप्रवृत्त्यपंचेन ब्राह्मणमुपयुक्तं निवृत्तिलक्षणस्य तु हृदारण्यकमिति तत्र प्रयोजनं निष्ठाद्वयमिहास्ते द्वेपि
ण दर्शयितुं यच्च भिन्नमंत्रेण ज्ञाननिष्ठा अवशिष्टे न कर्मनिष्ठोक्तेति निर्धारितार्थ इति यदि विद्यासंप्राप्तिगतवेदनार्थः
कर्मण्यधिक्रियत इति न तदपि न अग्निहोत्राद्यसीन संस्थितानेदं दृष्टं प्रतिश्रुत्यं च मानात्मा नैतिष्ठितवतः कर्माधिकार
23 योगनवस्थायामपि विष्णोश्च कोऽयं योर्भिन्नाधिकारिकता पुनः कर्माद्युक्तं मंत्रब्राह्मणभागमात्रार्थं ज्ञानव
तः कर्माधिकारः अन्यथा अपृथक् ज्ञानस्य हृदष्टार्थतासंभवादिति अन एवं विद्योपासनज्ञानसमुच्चयवादिनोऽपि
निरस्तमीमाः उपासनस्यापि मानसक्रियात्वादिति ८ कुर्यं नित्यनैमित्तिककर्मण्येव प्रमयैवा यप्रविहारमात्रफ
लकत्वमभ्युपेत्य साक्षाज्ज्ञानसमुच्चयेन च मोक्षहेतुत्वं निरस्तं वस्तुतस्तु तयोः पितृलोकादिफलान्तरे विनियो
गात्तद्योगायप्रारीरारंभस्यावश्यकत्वात् पितृत्वसंभवतीति सूचयन्नाह प्रत्यवायपरिहारादित्याहतो यत्योगं दर्शयन्नु
क्तमर्थं निगमयति येत्रइति ये नौ लोकाधिगम्यः कौ तु भिर्यधिगतो विद्यया देवलोको यद्वा चेत् कर्मणा पितृलोक ई.
मिहतयोः स्वात्मैवान्तु साध्यं यदेतेनत्वादिवाक्योऽयं विविदिषातत्फले वेदनं वा नानादेवास्तत्त्वंमहिमा। २३
कवयः सिहयोनप्रसृते ९ क्रतुभिर्नित्यनैमित्तिकयज्ञादिकर्मभिः ये त्वाऽर्यमादि पितृदेवतासंबंधिलोको
भोगभूविशेषोऽधिगम्यः प्राप्योऽधिगतः कर्मणा पितृलोकस्तस्माद्विद्युत्यानिष्ठिता तथा विद्ययाऽत्र उपासना।

कर्त्तृणां कर्त्तृविधेयत्वोपपादः ज्ञानेन तु स्वतो विधेयस्य प्रमाणयोगेनैव निषेधसहस्रेणाणीयसा वक्तव्यमिति तु प्रकाशमस्तनोऽस्तु न विधिसह
त्वं कर्णपि जनयितुं शक्यमित्यस्य कार्यविषये प्रसङ्गस्य नरणाणां विवक्षायां समानत्वेऽपि विधिः शिलायां ह्लग्नै नृणैवकुंठ
भवतीति विवक्षितः साधनेषु समस्तविशेषकर्मणां वर्णिनो वा अत एव प्राणेष्वपि तेनामेव कर्मसमुच्चयो
न ब्रह्मविद्यायाः यत्र वाजसनेयिनः काण्वाः शुक्लं कर्म ब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यसमुच्चयं पंद् यं पंनोऽर्भकेन दर्शितं न्याय्यमिति इत्या
वास्यमिदं सर्वमिति प्रक्रान्तं ब्रह्मविद्यागतेन तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा इति सन्न्यासविधिं विशदं धानं यत्केनेति हि भावे
क्तेन तु कर्मणि निरूपपरस्युर्मा गिः सर्वं न्यागत्त्वहणे सन्न्यासमेवाह तथा च सर्वत्यागेन सन्न्यासेनात्मानं भुञ्जीथाः
पालयेथा इत्यर्थः एवं हि रागप्रतिषेधपरो मा गृधः कस्य स्विद्धनमिति वाक्यशेषोऽस्य तु कुलः कर्मणि नैपम
पर्यन्त पदस्त भाष्यकृद्भिरेव निरस्तः तथा च भाष्यं एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासएव
वाधिकारो न कर्मस्विति नहि स्वक्रोऽमनः पुत्रोऽस्मन्यो वा आत्मसंवेदिना यात्मभावात्सर्वमात्मालपतिन स्वात्म्यागेने
त्यमेवार्थं इति अत एव कुर्वन्नेवेहेत्यादि विहद्वितीयमविदुषामासमरणं कर्मानुष्ठानं विनाप्यन्यथा यासंबंधो न से
भवतीत्यर्थं केसक मनिष्ठायेत्यब्रह्मनिष्ठायास्याधिकारे ननोः नात्मविन्निदाघं केवलं तत्र ब्रह्मविद्यानन्त्र
कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः स पर्यगाच्छुक्रमित्यनेन तत्त्व शोकमात्मवित् तस्मात्सर्वं सम्भवति इति
श्रुतेन रसिद्धशोकनरणमार्वात्म्यफलेन समाप्यते ति विद्यां चाविद्यां चेति मन्त्रो न परब्रह्मविद्यायाः कर्मसमुच्चय
परः किन्तु प्राणाद्युपरविद्यायास्तत एव चात्र मन्त्रेणावेत्यादि स्वाभाविकं कर्म ज्ञानलक्षणं ज्ञानेनामृतत्वमाम
वलक्षणामृतत्वसम्पन्ने इत्यर्थः तथा सम्भूतिं चासम्भूतिं चेति मन्त्रोऽपि व्याकृताव्याकृतोपासनसमुच्चयपर एव ।
अनन्तज्ञाने स्वयं लक्षणामृतत्वं तीतो ब्रह्मकृतिलयलक्षणामृतत्वमश्नुते इत्यर्थः यदि तु सयत्रापि ब्रह्मविद्यायामेव ।

द्विजाधिकर्मज्ञानमात्रेणानदर्शमात्रेति भावः साप्राकोटीत्रैकर्ण्यं इत्यमगलस्य वपुः सप्रीतिसिंहयोनेसगैस्वा।
सा॰सि॰ र्भके न ब्रह्मतेहिमयात्मुषमर्ण्यं द्विचलनमात्रेणापि पलायनपराज्जइनराशाप्याकवपूर्मतेमवकुमदलनदमे
वाललीलसिंहद्विभंजनयितुमसमर्थातथात्वङ्कफलहेतुमात्मजनैःकीर्तनात्पसल्पायसाधेनापिविहन्यमाने
२५ कर्मनानादिसिद्धवेधसमोहे समर्थं किंतु नस्पहनदेवाद्यनात्मन्याइयानद्वतिश्रुतेः खोमतिनेनदेवसाद
मिरपिप्रतिवेधुमशक्यं ज्ञानमेव समर्थमित्यर्थः ५ ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारिकत्वं दर्शयितुमुभयत्रापि
यस्य सर्वविकल्पान्यधिकारिविशेषणानि दर्शयन्नसमञ्जसमुपवादिनमुपहसति अर्थीति अर्थी यस्त्वेहिको हेतु
धरतिमतिमात्मकर्मस्य कोऽधिकारी यतो दान्तः परिव्राट् परमपदमोक्षविद्याधिकारी इत्यभेदे विवहः
24 समुदितमुभयं तु निहेतुसर्वोऽलोनौरवैष्यानेत्वो भयमहहेत यो हि ... कामः पिबेत्सः ९ अर्थी सवर्णो
चिन्हतमुपार्जितक्रतुनिर्वाहदमर्ह्यसंपन्नत्वात्कर्मफलाभिलाषुकस्य इत्यः सुपापीरेणास्वविरागाद्यावर्जि
तेन च कर्मनिर्वर्तनसमर्थः द्विजस्त्रैवर्णिकः बुधः नियमेन वेदाध्ययनधीमानाचार्योक्तमिनोपनेत्रदर्शितमार्गैः
निर्णीतकर्मकोऽशर्थः इति सप्तमी आद्यर्थकः तेन विविक्ताश्रमवयोवस्थादेशकालानेमित्तादिसम्पन्नाप्युपलक्षणी
याइति मतिमान् उक्तविशेषणकलापविशिष्टो हमिसमभिमन्यमानः कर्मसु नित्यनैमित्तिककाम्यलक्षणेष्वा ई॰
धिकारी सांगानुष्ठानेऽसति बाधके फलस्वामी उक्तः एवं तत्रैव हेध्यायप्रतिपादितः शान्तः अरागद्वेषः दान्तः नि
गृहीतसमनस्कैंद्रियकलापः परिमज्ज सर्वेषु जन्तीति परिव्राट् विधिवदधिगतपारमहंस्यः उपरमः श्रवणे देह २५
धारणानुकूलव्यापारेतरव्यापारनिवृत्तिः स एव परम उत्कृष्टानुष्ठेयो यस्य स तथोक्तः तथा च स्मृतिः नैताद
शंब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्य इति।

त्मकर्मानन्तर्हितमयादेवानामिष्टिहिरण्यगर्भानानालोकोऽस्मिन्नमभ्रमस्यानुसज्यतेविद्ययादेवलोकस्तथादित्यत्वा
नङ्कृतत्याप्यानुगृहीतयानन्नरूपासनानन्नहेतुनाभावेनतन्नहोलोकावाप्तिरितिनिर्ज्ञानरूपस्यर्थः इत्यंविहितनन्नमात्रंव
ध्यानुष्ठितयोःकर्मोपासनयोःफलमुक्तारूपस्वार्पणेनतुध्यानुष्ठितयोस्तयोःफलमाह येहेति तयोर्विद्याकर्म
णोःसमानेककार्यपन्नाःकर्माभिज्ञानेनपरमागतिः कषायपेकर्मभिःपक्वेततोज्ञानेप्रज्ञापतेइतिस्मृतेर्वाधिः
तेचेतसःचित्तस्यकषायाणांवृत्तेनरजस्तमयरूपतारूढितोनतयोस्तरजस्तमादिहेतुभूतहहटनेरागद्वेषादिसंस्कार
णोन्नूपाणेनामानमेवसाध्यंफलमस्तुएवकामोमोक्षफलतमस्त्वएवहेतुदाप अथवायन्नेनेत्यादिवाक्यात्त
नमेतेवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुतिवाक्यात् विविदिषासंन्या
सपूर्वकश्रवणप्रवृत्तिफलोपहितोऽन्तःकरणज्ञानेच्छावेदनेमोक्षजनकतत्त्वज्ञानेवातत्फलेनेयोनित्यनैमित्तिक।
यज्ञादिकर्मणसर्ववेदापयसमनंतितिश्रुतमनुमारान्येयागएवशक्तत्वायेनसर्वकर्मणावाफलमस्तितत्
यज्ञेते विविदिषेतीत्यत्रहिविदज्ञानेइत्यस्माद्धातोरिच्छायांसन्प्रत्ययःतत्रपदस्ययज्ञेनेत्यादिपदैःकरणत्वेनोप
स्थापितानांकर्मणांप्रधानीभूतसन्प्रत्ययार्थेच्छायामन्वयःतदाविविदिषाफलमितिपदेःपरितुप्रकृत्यर्थज्ञा
नेऽन्वयस्तदाज्ञानमेवफलमितिमहान्यूनत्वेनयथासंजिगमिषतोऽश्वादिवाको प्रकृत्यर्थेगमनेऽश्वस्यकरणत्वे
नान्वयबोधदर्शनादितिभावः नकेवलमानाभावोऽपितुकर्मणस्समासमर्थ्यंप्रतिपन्नमोक्षहेतुत्वमित्यर्थःतत्त्वा
सेनदर्शयन्नुपसंहरति ज्ञानादेवेति अस्मनत्वमसरणधर्मात्मस्वरूपत्वलक्षणमस्तनत्ववदतिमधुरतनाभिव्युत्क
परमानन्दात्मस्वरूपत्वलक्षणंवाकैवल्यंज्ञानादेवनसाधनान्तरात्कर्मणांकारकत्वादागमेतुकेनसरफलंहि।
तेनमेवनानित्यमिहपरमानन्दात्मज्ञजनकंकर्मविनाज्ञानेकर्मसहस्रेणापिविरुद्धनकेऽवाप्तीकरवलाभादर्शनात्।

दिवाकृत्य। देहाद्यध्यासदूरीकृतमपि सहसा नैव संभावनीयं ब्रह्मत्वं स्वस्य तस्मात्प्रथमं श्रवणैः साधुमीमो।
सा॰वि॰ स्तीयं न हि घटस्य ज्ञानीयं स्वानर्थं निवर्तितो यं यस्मात् दृष्टिकोऽयमनयं वस्तुमेव स्वरूपः सोऽनुभवनिष्ठं निवेन
रमात्मा द्वैतौ मा वा यस्य ननु रंश यहेः मीत्यइति वदूर्ह्रं प्रचाययदृ दुःखीहिकमेधाव साधा स्वल्पवनं निरंतरं अनि
२५ रनिशं स्वात्मके अनेनैतदृष्टिकं कालिकं तावत् स्वयं त्यदृष्टौ समृत्य मत्स्वामित्वं सप्रकाशमानानेकत्वं आवर्तते वप्रह्म
चस्यात्मानं पर्यायात्मनानेन पदार्थो नयो देकमबोधः मेदमममात्रविरोधपूर्ववंशकारकस्य नेनदेवमकलस्य।
तिनामपर्यनुष्ठपायां नगमाहितान् व्याचष्टा दिकवल्लभोवर प्रमाणानि विपरिवर्तनेन मानो न सा बाध्यनाइस्य
नेमर्वा नयोनिवर्हणं इमनेन तत्ज्ञानेन तत्समयपुरुषानन्तानां व्योन्मादिरूप मनाहृत्यावोधः स्वमनेन्द्रियपरिपुड
15 चितस्य अनेकजन्मकोटिसंचितसुकृतपरिपाकाज्जन्मान्तरानुष्ठितश्रवणादिजन्यसंस्कारवशाद्यस्य ज्ञानोद्र
म हमस्यात्मनत्वे सकृदुपदिष्टमेव करतलाकेतलवद्रूपरोक्ष्यितं मम मूर्धन्य मुख्याधिकारिणः स्तमर्थः ततस्मा।
पादिवाक्यात्स्वयमेवावेदेव स्वनिरस्तहीनताम पुत्राङ्कवति त्वाकारोपरोक्षज्ञाने मुख्याधिकारिणपवादयूतर
मर्थः स्वयंभावः अनुभवविशेषो विचारेण पर्यं च मुख्याधिकारिण आपाद्यते इति मध्यमाधिकारिणः
माहः नहि दुरदृष्टवशात् यद्यहं तस्मात्तवेवस्व तत्त्वह्मतं तत्स्वतस्मनाहं ब्रह्मेत्यनुभवो यथापूर्वं संसारानुवृत्तिर्विचा।
रापेक्षावालिख्र प्रपंचितस्याप्यमसोऽमगवद्भीमो मयाकारैर्नावगमत्र ब्रह्मात्म भावस्य यथापूर्वं संसारतेमयकानिदर्शये
न्नमित्यादिना द्वितीयेनाह देहादीति मेदमध्यमाधिकारिणोऽस्तु बहुतर भवपरंपरासमंत्वैतवासना प्रचयदृष्टौ २५
कृतादन्तःकरणे देहेन्द्रियपुत्रमित्रादिषु अहं ममेति नाना स्पर्शस्रंगाध्यासलक्षणविपरीतभावनादाढ्यात् तु तस्मा
पि साक्षादपरोक्षीकृतमपि सत्यं ब्रह्मैक स्यात्मविज्ञानम गादबहुस्य स्पपुरुषस्य कावधंसहसा कुलप्रदृढ़ोस

ईदृशः शुद्धरूपयोरेवाद्वैतविद्याधिकारी इत्यभ्युपगमे सकारोल्लेखिकारी भेदेऽज्ञानकर्मोभयं समुच्चित्य नैव र[illegible]स्य मुक्ति
र्नेमुक्तिहेतुर्मात्रसाधनं विरहस्तदन्तःकरणं शुद्धमस्यैव पूर्ववादिनः पौरुषेयकामः पिपासा पञ्चमत्तत्त्वः स[illegible]स्मीति
लेनौ रज्जल्लेवे ध्याने ज्वलनं चोभयं समुच्चित्यैव परस्परं मिलितं नियोगेन संभावनायां लिङ्विशेषात् न भिन्नस्य[illegible]
स्यनन्द पिशं माद्वितमिमर्थः अहहह रखेदे यथा शिशिरं जलेवह्निमेलनं यथा कुतो नदावह्निनाशः अङ्गानन्तरपोप
पामेच वह्नेरनुपयोगः प्रमुनदाहकत्वात्ननयाकर्मण्यज्ञानसहभावोऽपि कर्मणि ज्ञानस्य कर्मोपमर्दकत्वान्नानुपप
लेच कर्मवैयर्थ्यं प्रमुनबंधहेतुत्वादिति भावः २० ननु भवतु ज्ञानमात्रं निर्वेदानो मोहोऽज्ञानेपि हि अवस्था न
श्यामः नथा रेणु प्रकृतिगुणरूपविवेकज्ञाने मोहादेर्नुवृत्तिः सांख्ययोगानंतरलाः कोऽयं ज्ञाने समानो वा पदार्थो नाम
धर्मवैधर्म्यादिज्ञानं प्रवृत्तं नुसारादिवचनं दृश्यमुखेदितिपिहात्मविषयं साक्षात्काररूपज्ञानं नत्वेतिमौन मकृत्याद्वः
पश्य पश्य पत्यादिविवेकज्ञानं नत्वेति याथुपनाः कार्यकारणश्चार्थेनैव प्रश्नेनैना भेदाभेदस्य पगमादैविकरूपव
प्रपंचनिष्प्रपंचोभयरूपब्रह्मात्मैक्यशब्दब्रह्मसाक्षात्काररूपं नत्वेतिमर्थप्रपंचप्रश्ननेयः प्रसंगादिहैतः
कूटस्थ[illegible]नेरूपसात्मब्रह्मसाक्षात्काररूपं नवेत्थंप्रतिवदः नत्थान्यापि वादिनोऽन्यथान्यथाज्ञा
नानि पर[illegible]कत्वज्ञानानि तत्साधनानि चात्म[illegible]निवर्तकत्वेन[illegible]तस्मादुपादानमिति न निर्णयः नचा
स्याहि नमा[illegible]निर्दिष्टनावलेश्च न[illegible]निवृत्ते नेत्रापि[illegible]तत्त्वज्ञानोदयात्मनुपगमात्
[illegible]त्वमसिमहावाक्य[illegible]साक्षात्कारः संपन्न इति न पुनः संसारानुवृत्तिः स्यात्
[illegible]पनावनुभवा[illegible]धोविचारादिविफलत्वे न[illegible]मायोकोपरिहरन्निव[illegible]रमवतारयति तत्त्वा
वेति ज्ञाने[illegible]नोयस्त्वरसस्तु[illegible]नानेनंतविन्मात्ररूपब्रह्मात्मैकत्वबोधः संभवति तत्र मनेरुण मस्या

वतत्वनिर्गुणेनान्ययेनेलिंगमयले तस्मादिति तस्मादात्मनत्वस्य जगद्विलक्षणस्य सहस्यात्मं भावयितुम शक्यत्वा
सा॰सि॰ त्रमेवाहृत्यपण भगवत्समाहात्दर्शितस्या येन स्मेयूरा यामिनस्म क्रुनवचनेसस स्ननणस्तस्य ब्रह्मन्साधु निपुन
नरेमिणपावाधि मो सोस्मनो ये विचारणीयं पदप्रतिपदपरिग्रहेण सर्वः सातेजिज्ञासार्थीत्मानव धेमादिनासार्थ
२६ सनेनाद्विधावनीय तत्र परस्मिन्नेव जन्मनि प्रतिबंधायगमसत्ते हिकमेवविचारफलं ज्ञानं यदि तु चलत्वमात्र निबंध
कमिह जन्मनिनापैति तदामुष्मिकस्यापि भवति तथा स्म विजिज्ञासितिविजिज्ञासितीति न बहुतो मस्त्यात्महा वा
क्योपदेशाद्धेतुकेनापि हेतु ज्ञानोदयस्य श्रवणं कर्णगर्भं प्रदेतत्वं मानोवामदेव एव समवाच तिजन्मानतरेकुतश्रवणस्य वा
मदेवस्य ॥ मे ज्ञानोदयश्रवणस्य तथा च सूत्रे ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादिति ११ इत्यं समर्थितेन विचार
मवतितारयितुं ज्ञेयात्मानं विप्रतिपत्तिवादि मतोपन्यासपूर्वक नेति द्वाभ्यां विभुरात्मेत्यर्थः तदापत्ते तो दर्शयति देहात्मवादि
26 लोकद्वयेन देहं केचिदेव इति केचित्तु परे प्राणमात्मानमाहुरपरे बुद्धिं च दर्शिकाः क्षणिकामपरे केचिदिति निःसृ
त्व आत्मानं जतुं चितत्व भावमपरे विद्वज्जडे चेतनं रमत्यज्ञानस्वमात्मानमपरे तत्र प्रथम केचिदित्यस्यार्थः १२ केचिदिति
मताश्चार्वाक विशेषाः श्रुयते देहः स्थूलो हं जानामीति स्थौल्यगौरवनाद्यधर्मादेहे एव ज्ञातृत्वसम्बन्धाहेतादिपरामर्शात्मम
हविरुद्धार्थप्रमाणेनतरप्रमरदनभ्युपगमाद्देहेउपचयापचयधर्मिणं स्थूलदेहमेवात्मेति वदंति परेतदन्ये
चार्वाकाश्चक्षुरादीनि इन्द्रियाण्येव आत्मेति कारणत्वबुधिरन्ता द्विधर्मित्विंद्रियेषुतपावमर्शनत्वा नीन्द्रियाण्येवा उ॰
त्मेति वदंति नितिसर्वज्ञानपत्यनेनग्रह्यः सर्वंवाद्यापेत्वमेवांकिं चिदेन मुखताद्धिप्राणप्रदर्शनार्थः अपरेतेभ्योप्यन्येस २६
मपि देहेमनशरीरेनाहप्राणवमर्शादर्शनात्प्राद्युदिसमयेलीनेष्वपींद्रियेषु प्राणक्रियोपलब्ध्याजीवतीति व्यवहार
दर्शनाम्मूर्च्छितेप्राणक्रियासंभवापेजीवनसंभवाचाप्राणमेवात्मानं वदंति ततोप्यपरे सत्स्वपि देहेन्द्रियप्राणेषु मनः

दृष्टिपूर्वं पानं निषेधितमपि स्वरूपमविवेकेन संभावनीयं शक्यार्थं युनीयरहे भावयितुमेव न शक्यं किं पुनरेवं यथा दृष्टि
न मिमर्षः । नैव प्रमाणमसंभावना भवति । अप्रमाणात्प्राप्तीनमपेनत्वस्य तेनु हि भेदस्य परिच्छिन्नस्य प्रकाशं निरुपमुक्ते सति।
ज्ञाने दैकरसं भूयो वनमिमुपदिशन्ति वेदान्ताः अहं त्वहमिपापाशयाकुले विशिष्टमानमपिजन्मनातुष्टामणत्वादिति।
येष्ठं यदि विच्छिन्नमिति पाणीनजन्यज्ञानाश्रयस्य खदुःखे यगहेत्वादिकं कुलेकमेघ रव शांव हमानमानेनिरेन रमेव।
अन्यद्गमनुभवामि न चायमभ्रमइति सम्भवे वक्तुं सर्वजनसाधारण्यात् अनादैरमेस्यविकल्पितादौ रमोनाम् किं
वे चतारादौ निवाश्चैहेनवृषपाणेवमानान्यबधादिनानि निमूलेन्यनुमानादीन्यपि तत्समानयोगक्षेमाण्येव कौ।
मोपलनाकोऽप्यतिरेपि विशिष्टाधिकारिदेशकाल जाधन फलकवबुद्धि विधकर्मप्रगहे नवि च यिलैपलब्धेन
वै षोवहृनरप्रमाणेनानुपनिषन्माशावलेव ने नाप्रमाणे संशक्तं कल्पयितुं किंच ग्र कृते वन सम्बन्धादिदृष्टे तापला
पेश्रवणादिमिद्धिरपि न स्यादिदमुपजीव्य विरोधः प्रसंवाय प्रमगम्यपरिचप्रसंग्रहादिविरुद्धार्थ स्यपि वेदप्रामाण्ये
नेहस्मादिनो दृष्ट्यमजमानः प्रलनररभ्यादिशुमोणो वृत्तिनेकल्पेन सेदप्रमत्वस्याप्रमाणेनच कल्पेन न चैवेन्यायं।
नस्माद्वेदान्ताश्रुन्यपरः कामशप्रामाण्यं निवासं तु नाकुस्मात्तु मरपलाया पुंकृतिइत्यमेवदमानि दुरूहमात्मनतेय:
नमाउपदिष्टमध्यसंभावयन्तो वहवो दर्शनान्तरगण्यवप्रनियेदिरे अपदेहस्यमस्तः परातनपि मोहयन्तो वेदान्तानेव।
कदर्थयन्ते अपरेतु संशयिता बालाहन्तानोरिवरेलायन्ते यथाहुर्वृद्धाः अस्य योगेनामेवदुर्दर्शः सर्वयोगिनां
योगिनोपिविम्यतिसात्स्यभये भयदर्शिनः इति एवमेवमनुमहतो मंदमध्यमाधिकारिणामात्मतत्त्वानप्रमाशमा
यत्नं सर्वकर्माणि संसंभावनादिदोषवशाज्ज्ञाननिष्ठासम्पन्नमभानाग्रेन तेलेमा विनयेपु गौरीनिपरमकृपालुना
भगवता बादरायणेन भगवन्मादादिभिश्चापि विचार्यात्मकं शास्त्रं प्रणीतं सम्यन्तत्पूर्वं नन्याये: सम्यक्रूपकं विचारादे

द्विषयं पर्यनुयुञ्जमानस्य सत्योनिराम्यं नरेभ्मन्येवं पूर्वपक्षिः युक्तिभिर्विविदिषोर्यज्ञोविचारोप्याहुः केचित्तुमास्तुपतयोश्चरणाग्रा
सां॰सि॰ गमात्रमाहिणः आत्मनो विभुत्वे देहभोगादिव्यवस्थानुपपत्तेर्मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वानित्यत्वापत्तेश्च मन्य
मानास्तमात्मानमणुपरिमाणमाहुः तन्नोऽपि केचिदाहुर्नाणुपरिमाणत्वे सर्वशरीरव्यापिशीताद्यनुपलब्धिप्रसंजनेनः श
२७ रीरसदृशोऽस्य पत्रभावत्संकोचविकाशाभ्यां तन्नद्देहसमानपरिमाणं तमाहुः परेतु नाभिकाद्यमलयानेः नित्यता
मायादस्येतोविपदादिवहिर्मध्यमं मूलं नेत्यसेयोगाद्धयस्य परममहत्परिमाणमाहुः इति निपरिमाणे विप्रतिपत्तिः आ
हकविषयेपि नामाहुः अन्येतु इति तेषु पूर्वोक्तात्स्वयोवादिनस्तमात्मानं मानसस्य मनःकरणकत्वमहत्सगोचरं विषयं
27 जगुः इमपक्षद्वये तेषामनुमेयो विप्रतिपत्तिविषयमेदयोगतनार्थः ते अन्योऽन्यपरेशोऽव्यापिरयोनित्यानुमेयं कदम्पयोर्हद
रहितेसत्वगुणप्रधानबुद्धिनद्वृत्तिप्रतिफलनाधीनविषयप्रधानमेयं जगुः अन्येवैनाशिकाः चित्रासोविषय
स्वाच्छिद्विषयकं स्वलक्षणाह्वणिकविज्ञानप्रकाश्यं जगुः अथवा अन्ये प्राभाकरास्थिनस्थिन्मात्रस्य विषयं सर्वज्ञा
नप्रकाश्यमिममर्थः सर्वस्मिन्नपि ज्ञाने आत्मा ज्ञाने विषयइति त्रिपुटीभासते विषयः कर्मतया आत्मा आश्रयतया
ज्ञानं भासमानोज्ञाने तु स्वप्रकाशमेव सर्वमपि ज्ञानं मानमात्मांशे स्वांशे वा परोक्षमेव विषयांशेतनुमित्यादिनानारूपं
मितिजगुः परेतौपनिषदाः परमेभासकत्वेन प्रसिद्धसूर्यचन्द्राग्निकरणेभ्योऽप्युत्कृष्टस्वयमेव द्योततेनान्योपेक्षमाहुः शु॰
रणैकस्वभावत्वाद्रूपस्पर्शादिकोशपञ्चकविवेकेयानेदमयकोशादध्यान्तरं परमं ब्रह्मास्मदस्तु रणैकरसेनप्र
सिद्धमाणं वृत्त्यात्मेति जगुः एवं दर्शितप्रकारेण स्वरूपपरिमाणग्राहकविषयविप्रतिपत्तौ श्रुतितात्पर्यसंशये २७
चसतिविविदिषोः पूर्वोक्ताधिकारिणः श्रुतियुक्तिभिः श्रुतिगततात्पर्यक्रमादितात्पर्यग्राहकलिङ्गेर्गलितसामान्यज्ञा
नायपर्यालोचितेनानानाप्रत्यक्षोपनिषद्भिः साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वकुशलतराचार्यपरम्परोपदर्शितसाधनभवानुष्ठानं तु

प्रणिधानाप्रणिधानयोर्ज्ञानस्य स्यादेकरूपत्वं स्याद्दर्शनादन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्
मिति श्रुत्यापि न तदनुवादात्मन एवात्मत्वं न वर्त्तेत परैवेनाधिकारस्तु पराभिमतमनसः सुषुप्तौ विलयेपि जीवनदर्शना
द्वाच्यं वा चेत्तन्मनो ज्ञानमात्मा यो गास्त्रि नचेत्सोभयाकारपरिणामिनो नित्यस्य भयविषयात्क्षणिकबुद्धिविज्ञानमेवात्मपदवि
ज्ञानधाराभिधो आत्मेति वदंति अपराणे तंतेपरे भास्कराः एव स्यः आत्मनः क्षणिकत्वे प्रत्यभिज्ञाविरोधाद्धेयमेवेति प
पादनासंभवात् ज्ञानादेरेकस्मात्पवन्तेर्द्दुर्णि रूपता ज्ञानस्थिरयोर्नित्यानां बुद्धिविज्ञानमपेक्ष्य कांक्षेनादिधर्मविशिष्टमनसो
ध्यानं वे आत्मेति वदंति ते प्योप्यपरे केचिन्नैयायिका नैजलाद्यः सुखदुःखादीनामात्मधर्मत्वे आत्मनः सविकारत्वाप
त्तेरनित्यत्वहानिप्रसङ्गात्प्रसंगात् गुणपरिणामरूपत्वमेव आत्मनास्त्रगोदासीनचिन्मात्ररूपत्वस्य प्रकृतिगुणाविवे
कादिकं तलजन्यं बंधोपि वेक्तानां मोदउं निकल्पयंतोति स्वसंवेद्य आत्मा नान्येद्रूपासहंकारादिप्रकाशमानमेयोवित्तं
ज्ञानमात्मेति वदंति ते प्योप्यपरे आहुः कर्तृत्वादीनां प्राकृतत्वे इन्यकृते नान्यस्य भोगे भावस्यानुपपत्तेः कृतहाना
दिप्रसंगाच्चात्मन एव कर्तृत्वं तु दिशः कर्तृत्वसुखदुःखाद्याकारपरिणामी अपूर्णबोधोपाः इति कल्पयंतो जडचित्स
रूपमात्मानं वदंति इतरे प्राभाकरनैयायिकादयः आत्मनः सांशत्वे घटादिवदनित्यतां प्रसञ्जयन्तो ज्ञानस्य गुणत्वं प्र
कल्प्य चिद्रहितं स्वप्नवायेन ज्ञानविशिष्टं स्वतत्काकाशादिवज्जडं आत्मानं वदंति इमे ते त्रितत्त्वमननाभ्यासवादिनोपु
ज्ञाः अपरे परमहंसपरिव्राजकाः सर्वं वालंवयावाध्यतानेसपरस्पर नीवन्यानिरपेक्षं स्वप्रकाशं चैतन्यं देवदत्तं नाद्वितो
यस्वाभिव्यान्वादद्वितीयमात्मानं वदंति नन्वेतेषु दर्शनेषु पदेषु विविदिषोः कोन निश्चयः कस्मात् हेयविनाविशेषदर्शी
नेनिश्चयो न संभवतीत्यर्थः २२ इत्यंतपदार्थं प्रमाणात्मानं निवाहिनो विप्रपत्तिं प्रदर्श्य परिमाणानि नदमेवपिनोदर्शी
यतितमाहुरिति माहुः केचिद्दण्डधारी रसहंसार्थं केचिद्धिभ्रंतेपरेतेतेमानसगोचरं तदपरेनेमानुमेयमूचुः अन्येतु

सा॰सि॰ कालमसमौ स्वभावस्वभाव एव हि मत्स्यादीनां तत्तच्चतुर्थ्यां पाठि प्रमितिभावानां यथादर्शनेनैव स्थैर्यमेवेतनिनकर्तृपेदेत्यभिदधुः
केऽपि कालवादिनो मौहूर्तिकास्तत्तदृतुफलपुष्पादीनां कालान्तरेऽजन्मादर्शनात् समयं कालमेव तत्पामिदधुः ततोऽ
२८ पि केचिद्वादिनो स्वरवादिनो यदृच्छामाकस्मिकतापरपर्यायामनर्थहेतुकतामभिदधुः अन्ये कर्ममीमांसकाः कर्मविहि
तनिषिद्धाचरणजन्यं जीवादृष्टमेव तत्पामिदधुः अपरे त्वौपनिषदाः गुणत्रयमयस्य सकलकार्यवासनासहितस्य मायानि
र्वचनीयतानन्तशाखामायातादात्म्यात् शवलं नानावर्णमिव सर्वज्ञं सर्वशक्तिसंपन्नं वस्तुनः साक्षिदानन्दाद्वयप्रत्य
ग्ब्रह्मैव केशलोमादेर्जीववत् पुरुषशरीरमिव भुजगादेः रज्ज्वादिस्वरूपमिवास्य भिन्ननिमित्तोपादानकारणमभिद
धुः तस्माद्दिग्मेवादिवादेष्वपि श्रुतिमतज्ञानामोपि जगद्व्युत्पत्तिविधिविद्गुणाविरुद्धो विचारणीय एवेत्यर्थः अत्र पद्धा
वोहमपि वत्ते शिनिकायाम् २४ इत्यनिज्ञासाया ह्याहिप्रविचारो गवि प्रतिपन्नो प्रदर्शितानां सिद्धान्तो सर्ववादिविजयेन
28 स्वमतप्रतिष्ठापनाय सन्निहिततत्त्वदार्थ्यं व्याख्यायनमस्वेनोपक्रममाणः सर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणता
योपलक्षिते सच्चिदानन्दाद्वयप्रत्यक्स्वरूपे श्रौतब्रह्मणि सर्ववेदान्तसमन्वयप्रदर्शनेन समस्तशास्त्रार्थसंग्रहरूप
मन्तरविरुद्धं समर्पयन्तः संग्रहेण प्रतिजानीते यस्मादिति यस्मात् त्वन्त्रिगुणीढ निश्चितजगतो यद्रूपात् सैकर्याति:
सर्वज्ञं मायया यत्सहजस्वभावसदद्वैतं संविन्स्वरूपं तद्ब्रह्म प्रकाशं ... तिशिवरागिमेवनान्यदिति भूमिस्तास्ता
सोऽयं विदितानिर्मितजलाधिनिलदीप्तेः यस्मादभिन्ननिमित्तोपादानभूताद्ब्रह्मणः सकाशाज्जगतो ॐ
हिरण्यगर्भादिचतुर्विधभूतग्रामोत्तानां वियदादिपुरुषोत्तानां वा समस्तकार्याणां उत्पत्तिस्थित्यन्ताविर्भावः
गुप्तिः पालनेहितिः कारणमात्रपरिशेषानामानि तिरोभावो यत्तद्ब्रह्मेति जन्माद्यस्य यत इति सूत्रार्थेनैतल्लक्षणं २८
प्रतिज्ञा च एवमुत्तरत्रापि बोध्यं सूत्रे आदिपदेन स्थितिभंगयोः ग्रहणं ... ननु ब्रह्मणो वादरमानिसूत्राणि

त्कि मिथ्येति वाच्यं तद्ब्रह्मसाक्षात्कारे दृश्यं पुनः पुनर्विचारः स्यादिति नास्य स्वयं योलो तत्त्वज्ञानवत्त्वं ये ह्याले स्वस्य
स्य मुक्तः एवं च श्रवणादेरवश्यानादिव्यूहार्थता ह्यफलोदयमात्रत्वेन्यो यस्मिद्धवान्नवहेनुत्वं समसोस्य परेणा स्थानदर्शनं
वेतिभावः २२ इत्यंतं पदार्थे विप्रतिपत्तिप्रदर्शनपूर्वः सर्वे विचार्य सवत्ता यं तत्त्वार्थे पितनपोनामवमास्तीति एवमि
नि एवं विश्वस्य हेतुं प्रकृतिमभिदधुः केचित्केचित्स्वगुणत्रयात्मनो योनाधिष्ठितां सत्त्वकं निचनकनि तनवे शु
स्य मूलस्य स्वभावं केचित्तत्समयं केचित्केचिद्विषयं ह्याकं मोन्मेत्र ससमायायावलननमययेसो पितस्वाहि स्वयं यः एवं पूर्वो
क्तप्रमाणगम्यमानामेव विश्वस्य हेतुत्वं जगतो हेतुरुपादानकारणं केचित्कापिलाः प्रकृतिमव्यक्तं सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मका
वस्थालक्षणां महदादिमहाभूतान्तत्रयोविंशतितत्त्वात्मकविकारपरिणामिनीं प्रधानाख्यां मूलप्रकृतिमभिदधुः।
क्तक्षेत्रः ननोपि केचिद्वैनाशिका वैशेषिकाश्चार्हताश्च परमाणून् पृथिव्यादिभूतचतुष्टयपरमाणून् अविद्यादिनिमि
त्तचक्रपरिवर्तनात् परिणामाकारेण बाह्यविषयाकारेण च संहन्यमानानन्तराणान् अभिदधुः केचिच्चणकाने जैनाः कणा
दगौतमीयाश्च साच प्रकृतिश्च परमाणवश्चानन्तपुमांसि प्रेरितश्च ईश्वरेण सर्वज्ञेनेश्वरेणाधिष्ठिता न कार्यमनुकुर्वन्ति
याश्च वर्तिनान्यथा क्रमेहेतून् अभिदधुः पातंजलाः ईश्वराधिष्ठिता प्रकृतिं केचन दगौतमीयास्तु तथापि विधान्तरमार
णं निमर्थः केचित्तु विज्ञानवादिनो नस्य रहस्य क्षणिकज्ञानं विज्ञानमेवांतरं असहायाकारेण परिणममानं धेत्य अभि
दधुः एवं कारस्य मनो विज्ञानमेव सत्तत्वं बाह्याकारस्य यो हतुः पास्यलोकाय वेतिवयोनेनार्थः अनेनाध्य
मिकाः क्षणिकविज्ञानमपि पूर्वापरकालासम्बंधिवर्तमानक्षणमात्रस्थिरं वेति मन्यमानाः स्यं मलोकमेवसाक्षात् जग
गद्दोपाधिकरणेन प्रभिदधुः केचिच्च नहे रण्यगर्भाः विरिंचिं हिरण्यगर्भं नयाभिदधुः पाठांतरे केचिच्च लो
कायतिकाः स्वभावं बीजादिस्वरूपमेवांकुरादिजननसमर्थं मन्वमपत्यानि रेकाम्भोहष्टमितिबीजादेरेकम्य मुख्यत्वात्

दित्युक्तिभिरितरप्रमाणगोचरत्वोक्तेः साक्षाद्बोधनसमर्थायाः श्रुतेर्लिंगद्वारा बोधकत्वकल्पने प्रयोजनाभावा
स्वा॰ सि॰ दन्यथा दृष्टत्वेनाप्रामाण्यापत्तेश्च किंच कार्यं हि कारणं विना साध्ये लिंगं न तु प्रधानमेवेत्यत्रैवेति वा न हि शेषेपि
वद्भिः सर्वाकिं केनचित्प्रमाणेनाप्यकल्पनात् विशेषाध्यवसाने हेत्वभावाच्चेति भावः ननु श्रौते श्रुतावाकर्यकारण
२९ मप्युक्तमनन्यवद्धीत्यस्मद्दर्शितेनैतन्नस्य कार्यकारणं च विधानेनतदेनद्रष्टव्यं मनयः परमनेनत्स्मर्यताम् मिमादिश्रुतिभिः
त्सम्यक् सर्वथा मुख्यत्वप्रतिपादनात् यदि तु निःसत्या विषयपि स्पष्टेवाकार्यप्रमाणान्तरगम्यानीश्वरध्यानादिभावेन जगद
कारित्वमेवेति न हि कृत्स्नपरिणामे जगद्धेतिरेण ब्रह्मणस्तत्प्रसंगः एकदेशेन परिणामे निरवयवत्वश्रुतिपाटकः
श्रुतिव्याकोपश्च भयथाप्यनित्यत्वप्रसंगश्चेत्यत आह मायामेति मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमि
29 त्यादिश्रुतेर्मायायाश्च दृष्टत्वेनापरीक्ष्यत्वादित्यर्थः अयं भावः यदि कार्यजातं कारणसमसत्ताकमभ्युपगतं
स्यात्तदा स्यादयं दोषः मिथ्याभूतेन तु तद्रज्ज्वादौ सर्पादिवदज्ञानादविकृतेपि वस्तुन्यध्यस्यमानेन वस्तुतोनाधि
ष्ठाने स्पर्शनीति न तद्रूपयितेत्युच्यते ग्रहिलीयवस्तुनयवश्रुतप्रमाणं जगत्कारणत्वं निर्वाहयकल्प्यमानामा
याधर्मिग्राहकमानानुरोधजीव्यानुसारात्तु मिथ्याभूतेनैव सिद्धमितीति नन्वनतेन जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणो विकारि
त्वेन यथाचमात्रमेव हि परध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाणुमात्रेणापि न संबध्यत इति तर्हि वस्तुतः किं
प्रतद्ब्रह्मेत्याकांक्षायां पूर्णोवेत्यासुपक्रान्तजगत्कारणत्वनिरूपणमनपरादानेदं ब्रह्मेति व्युजनादिति वाक्याद्ब्रह्मव ॐ
लीगतानन्तसंज्ञानमनेनैव ब्रह्मेति मेवाश्रुतसविद्दानेदंब्रह्मयस्वरूपमिति निरूपलक्षणमाह यदिति सहजस्वाभाविकं २९
नित्यमित्यर्थः तथाविधं यत्सुखं परमानंदलक्षणं तदेव मिथ्याभूतसर्वप्रपंचबाधावधिभूतात्मतत्त्वसंवित्तमेवनविद्य
नेद्वैतेमयस्तंरदहैतेच निरावरणस्फुरितस्वाभाव्यात्संवित्स्वरूपं यद्ब्रह्मेति संबंधः ग्राहकविप्रतिपत्तिनिराकरण

जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टं न मूलकारणाधीनजन्मादि
त्रयमस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न यास्कोपदर्शितानां मूलकारणाधीनानामस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीति
तेषां भावविकाराणामिति प्रदर्शितानामपि स्थितिरिति स्थितिनियोगोपादाने मूलकारणालाभात्पर्यवसितेऽत इति
न मिलितानपदादेवजनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनुशासनादुपादानत्वे लक्षणोपस्थितिर्भगवतो रूपादानेन लक्षणत्रयप्रद
र्शनायेति केचित्तदन्ये तु निमित्तमात्रेऽपि पञ्चम्यनुशासनादुपादानत्वावगमो किन्तूपादानत्वलाभाय स्थितिरिहेत्यन्ये तु लोके
स्वचेतनलाभायेति त्रिनयलक्षणमभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वमेव लक्षणमित्याहुः वस्तुतस्तु लक्षणत्रय
परिचयार्थं न चाद्वितीयत्वपक्षे प्रथमापवादाभ्यां कार्यज्ञानस्याभिव्याप्तिनिर्गुणपक्षे नैरपेक्ष्यपरिचयेनत्वशक्यमि
तिनतुपयोगित्वमात्रेणोपादाने यथाचेतनत्वाभावस्थले लक्षणपरीक्षायां दर्शयिष्यते न चेतनरचितं रचनात्म
कमस्वतन्त्रं जगद्विरचनमचेतनैः प्रधानादिभिः शक्यमिति सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सत्यसङ्कल्पं ब्रह्मैव कारणं सिद्ध
मिति भावः आप्तो जगद्विरचनाकारणस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धावितिरस्मैकदेशाभ्युपगमत्रयर्थावधारणमसम्
स्वविधायात्मापहेहिनिरस्येवादिलक्षणप्रमाणस्य पुरुषविशेषमित्यवदनायासेन प्रकाशनमेव कारणे सावि
स्यादिसाधयितुमभिप्रेतदर्थके प्रमाणो योनित्वादिति सूत्रसमर्पितः सेगच्छतीति वक्ष्यति चकारोऽप्यर्थे सत्यशा
स्वात्मैककार्यजनके सर्वविषयज्ञत्वमितिसम्बन्धात्सम्पर्कः अप्ययाज्ञाध्ययमतत्वनिरूपणेन तत्सुस्थचका
र्यलिङ्गानुमानमेव कारणे प्रमाणं दर्शितं तत्र प्रधानादिनापि नैरन्तर्यमाशंक्य सूत्रसमर्पितं तस्माद् पञ्चेति
पद्मपाद्याः शास्त्रैकमेवयोनिः प्रमाणं यस्य तत्तथोक्तं पुरःस्फुरितकतत्त्वरूपानुरोधात्सामान्येनियमविशेषा
नुमानस्य पुंलिङ्गनिर्देशः वेदैकप्रमाणकमित्यर्थः नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तेनोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्या

भोग

रमोहात्मकसामान्यपूर्वकाः मन्तुमर्हैति एतेन यावद्विधेयसामान्येन त्रिगुणं प्रधानमचेतनं चेतनस्य भोगप्रयोज
सा॰ सि॰ नार्थं महदादिविकारात्मना परिणमत इति सांख्यकल्पनमेव प्रोक्तं हि नीतमित्यर्थः प्रधीयतेऽत्र विम्बलयेस
द्भावकत्वापन्नं महदादिविकारजातमिति प्रधानेन सत्वरजस्तमसां साम्यावस्थालक्षणं तेन तत्क्रमेण समर्थं लोके
२० घटादीनामपि गृहप्रासादादिनिर्माणे कुम्भकारादेरेव प्रेक्षावत्कृतिर्निर्माणे दृष्टत्वादचेतनैः किं संगमनमसाध्यं वि
मरचनात्मके कवले समावेशजगदादिरित्यर्थः भवतु नाहिं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः।
केवलासंगचिद्रूपोऽस्याद्दृष्टो वा हिन्नादिकं सकलं कार्यं तावद्दृष्टदिमाद्यनुमानैः सिद्धः प्रधानस्य परमाणवादेर्वा
प्रवर्तनेनाधिष्ठानात्केवलनिमित्तकारणेनेष्टो निवर्तनः यात्र जलं गोत्रमकारणं नौनिकपाश्रयतास्मामाह हेत्व
ति एतादृशो जगन्निर्माणलक्षणोऽर्थो नास्तिकैः स्वीक्रियते नैरेव जगत्कारणं कल्प्यते क्लेशादिभि
20 रहितत्वाद्धेतोः केवलनिमित्तकारणभूत ईश्वरोऽपि न प्रभवति न समर्थो भवति वक्ष्यमाणयुक्तेरन्यथा यत्
यनुमानसंभवान्निःप्रतिष्ठानास्य रसस्य विप्रतिषेधाद्विशेषावधारणहेतुत्वस्य नानुमानात्वेति भावः तदुक्तं
हितोपादानानामपि दृष्टयत्नस्यानपि निरस्यतीति कारणस्याहुः कारणदोषो बोधाबुद्धसाधिष्ठाः सेतोति
कैवेभाषिकमतानुसारिणः दूषणकाश्चाहं नास्तिकः यथा पराद्यरसेनादिभिरवयवैरारभ्यते एवं नवादयोऽपि
सावयवैरंशादिभिस्तेऽपि तन्तोऽपि न्यूनैः कार्यसावयवैरिति क्रमेणावयवपरंपरानिरवयवेषु परमाणुषु पर्यवसावे। ३.
श्याम्यतीति मूलचतुष्टयपरमाणवयवसर्गादौ द्व्यणुकादिक्रमेण महापृथिव्यादीनामारंभं तत्कारणत्वे २०
गौतमीयैः परमाणव एव बहुलाः कार्यस्य नियतस्वभावा वाच्या तरवहुलाकारेण संहन्यन्त इति सौत्रान्ति
कीयादिभिरभिहितं तदुक्तं अणवः परमाणुजाला वेकवचनेनैतादृशोऽर्थो न प्रभवतीत्यर्थः दृष्टान्तमाह यदा वा रेभा

यह स्वप्रकाशमिति भानूपपत्तेर्देवदीपस्यदीपान्तरवत्स्वपरप्रकाशत्वाज्ञानान्तरनिरपेक्षत्वमित्यर्थः उक्तरूपे ब्रह्मणि सर्वे
वेदान्तानां तात्पर्यपर्यवसानप्रदर्शनाय परं तत्तु समन्वयादिति सूत्रमर्थतो व्याचष्टे श्रुतीति श्रुतयो वेदान्ते यं महान्तं
मितिरूपानविज्ञानानि तदर्शयाञ्चकारेति श्रुत्यन्तरे सर्वेनाकारेण प्रदर्शितं तत्प्रसिद्धं शिवरागीवाशीवरागिवेदा
न्तानां तन्त्रे विधिनां नानारूपाणां वाक्यानां सर्वे वेदान्तवाक्यानामित्यर्थः सेवत्र्वीकेत्रह्मोवशेमहियन्त्राप्रकृतिजेल
स्यनिवन्त्वं नाम्नो विशेष्यानुसारेण हीनं नान्यर्थभूमिरेदपर्यविश्रान्तिस्थाने ननुभवतु तत्पाविधगृह्य केनलो
नैमाशकाद्युरूपाणां पर्यवसायि वाक्यार्थं दर्शयति साक्षीति साक्षीव ब्रह्मसाक्षीव ननरस्पमित्यर्थः यस्तनः सिद्ध
ब्रह्मभावे स्वात्मानं विदितवान् ब्रह्मवत्त्वमुपायैः साक्षात्कृत्य सनः शान्त्यादिसम्पत्त्यधिकारिणः जनैमनिजलधिंजनो
नमरणे मलहितानां नायनेतद्दुःखसमुद्रं ब्रह्मणि वेदवजनानि ज्ञानोदयसमकालमेवेत्यर्थः निरवशेषिति नितरां
रतिजीवन्मुक्ताभ्युपगतः समस्तबन्धप्राप्तिर्वेनीत्यर्थः ॥ १५ ॥ मायामायाप्रभवलेशावृत्त्यादिसमयत्रमुक्तेवजगत्कारणत्व
मवस्तुनः सत्त्वरानेदादृपमेवस्वप्रकाशोसतु सर्वश्रुतीनां तत्रैवतात्पर्यमनेदवचप्रत्यग्गामीनिपचार्याः प्रतिज्ञानाः
जीवन्मुक्तिमस्पृशितानानाक्रमेणपुमादय्यिन्तेपंचविंशतिश्लोके विरूद्धवादिमतानिदूषयित्वान्प्रथमसमष्टोवा
दिनः सामान्यतोनिरस्य विजयस्थानेस्वसिद्धान्तमवलम्बते सांख्येनिमादिना सांख्यैः प्रत्यापितेनसमस्तगः
तोनिमित्तोनस्वधानेहेतुनैताहृशोपिश्रमवतिगादितलार्किकेयेषरोपि नाणुः कारणंद्वौहृदयणकमहितो
तापिनिस्त्राद्विसृत्यन्तस्मात्स्वाकमेवस्कतिगादितपरब्रह्मसिद्धनिदाने इत्यत्रस्पोमनसाप्यविंमस्वनक्ति
कोपिजगतां सर्वकार्याणांनिमित्तोनिमांख्येसांख्यैः कापिलमातजलैः प्रत्यापिते यथाह्यरस्वादयोभेयम्
दृष्टान्तपाश्रलीयमानानामरदान्तकसामान्यपूर्वकालोकेदृष्टान्तपासर्वपदवाच्यापात्मकाश्रभेदाः स्वदुः

कार्यपरंपरादर्शिनं ननु नैवं देवनत्समानिविशेषतो प्रभासं विद्यप्रधानमलं निर्वहणं तन्मायेन कापिलेमतमादौ ने
सा·सि· रस्यति नाचेतनस्यादिमादिनाश्लोकद्वयेन नाचेतनस्य प्रधानं प्रभवति चलितुं न त्रिसर्गं किं पं चेत्रिं तं सर्गप्रसंगो
निवर्तितं स्थितः सर्गपूर्वानुपूर्व्यं यथोनिर्हेतुकं स्यात्कस्मिन् भवेद्दृष्ट मोक्षाद्यवस्थानिःमोक्षेनापि मोक्ष
२२ प्रवृत्यनिमित्तमानु कापिलेनेनदुं गुणसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानं सर्गादौ चलनेन साम्यावस्थानः प्रच्युतं स्व
हदादिविकारजननेन न त्र चलितुमेव नाव त्र प्रभवति न समर्थं भवति कुतः अचेतनत्वात् स्वतन्त्रेण तत्स्वभावाचेतनः
नांतरानधिष्ठितत्वाच्च लोके हि स्वस्वरूपं यच्चेतनं चेतनांतराधिष्ठितमेव कार्योन्मुखं स्वदृतिकं दृष्टं दृष्टानुसारि
णी च कल्पनेत्यर्थः ननु यथा वत्सविवृद्ध्यर्थं गवां दुग्धं मः क्षीरमचेतनमेव प्रवर्तते यथा वा नद्यादिजलं लोके
21 पकारायचस्वयमेव संदते तथा प्रधानमचेतनमपि पुरुषस्य भोगापवर्गसिद्धये स्वतएव प्रवर्तिष्यत इति चेन्न प
यःप्रवृत्तेर्धेनुस्नेहवत्सत्तोषणादिचेतनन्यापारसापेक्षत्वेन जलस्यंदनादेर्निम्नदेशाद्यपेक्षितानो न स्वापेक्षत्वेनो
भयत्रापि सर्वान्तर्यामिपरमेश्वराधीनत्वश्रुतेः दृष्टान्तासिद्धेः ननु सत्त्वे लघुप्रकाशस्वभावेन सत्त्वगुरुस्यावरणस्वभा
वेन यो रेण राशिके लघुनाहोतुं भ्रमज्वालावदूर्ध्वक्रियाम्प्रयतः सत्त्वस्य गुरुत्वाद्धः पिपतितव सत्त्वमस्तम्भुविष्टंभकं रज
श्चलनस्वभावं तत्स्वभावाच्चलत्सत्त्वतमसी चालयतीत्यर्थः न सिद्धा प्रधानस्य कार्योन्मुखत्वोत्पन्नविरोधः इत्याशंक्याह उ·
नर्दिति न प्रधानेन निसर्गकि येस्वाभाविक चलनं विशिष्टे चेदम्युपगम्यते तर्हि विरामे कारणाभावात्प्रलयस्य न स्यात् २२
नमेव सर्गस्य स्यात् प्रसंगः चलनस्वभावेन रजसा मदेव चाल्यमाने गुणैः प्रतिक्षणं कार्यारंभमलयासिद्धेर्गुणसा
म्यावस्थालक्षणप्रधानासिद्धिः प्रसंगः ननु प्राणिकर्मवशाद्धावस्थाम भविष्यति एवं सर्गभोग्यानां कर्मणां प्राणि
भोगेन क्षयरूपेण तत्सर्गभोग्यानां चापरिपाके न फलानौन्मुख्यादेन शालेस्थैसिद्धः प्रलयः सर्गादौ च कर्मणां परिपाके

दर्शनानामहत्तत्त्वमहदुपादानत्वदर्शनाच्च परमाणवः सिद्धे रभ्युपगमे पि तेषां मेलनासंभवादैवहृमाणतावच्चिहृदा
दिभ्यः एतत्स्थापयत्वात् निर्दर्शनानामविमाणमेदे पि प्रत्यभिज्ञया दृश्यभेदासिद्धेरवयवावयविनोः कार्यकारण
भावेऽपि विनिगमनाविरहाच्चेति भावः अस्तु तर्हि शून्यमेव जगद्धेतुरस्तिं बीजादीनां पूर्वावस्थोपमर्दे न शून्यतापत्तौ
वेवस्त्वंकुरादिजन्मदर्शनाद्यथाङ्कुरोत्पत्तये प्राग्भावा हीति शून्यवादिमतेनिरस्यति नापीति निर्गतः साद्यो
साधको यस्मात् निःसाधकं शून्यमपि न प्रभवति अयंभावः सर्गादौ शून्यं ससाहिकं निःसाधिकं वा हेतुरुच्यते आ
द्ये शून्यसाधकसाहित्येन सत्तासत्त्वे शून्यत्वासिद्धेः द्वितीये पि सर्वप्रमाणगोचरीभूतं साहित्यं च भासमानं शून्य
मेव न सिध्यति दूरे तस्य कारणत्वे बीजावस्थोपमर्दे पि बीजांकुरेभ्यो नुगतमवस्थादिस्वरूपानुपमर्दे न तस्यैव हेतु
कारणत्वेनैकावस्थोपादानत्वं संभवेन दृष्टानां संभवतिपत्तेश्च वस्तुतस्तु न बीजादिस्वरूपस्यापि शून्यतापादनमुप
पद्यते आवमात्रमिति वस्तुनेऽनः परिशेषा
मर्दः संस्काररूपेण सर्वेव स्तूनां सत्वोपगमात् किं तेऽङ्कुरादयः वस्तुस्थितिः भावमात्रमिति वस्तुतः परिशेषा
त्मासामाणिकत्वाच्च स्वमतेन निरूढमित्याह नस्मादिति अस्माकं अस्माकं परमहेश्वरप्रव्राजकानां नित्यापरोक्षानु
भवसिद्धे न संस्मिन्नसाधारणतिन्निमित्तं चतुर्णां अस्माकमस्माकादिस्मासाकारेणः ऋतंगादिनं सकलोपनिषद्गिलास्तर्प
प्रतिपादितं परं ब्रह्म एवं पद्मासनदेवलक्षिदृश्यजगतामादिकारणे सिद्धे निरूढमित्यर्थः २५ इत्यं सामान्यतो नि
रूपे च पिबामि न देवकेषां चित्तस्सुखरूपेण संस्मितानादस्येते त्र्यर्थज्ञानेऽत्र वृपुरुषेण कपिलपरमर्षेर्ज्ञानेर्विभक्ति
ज्ञायमानेन च पञ्चादिमादिस्मृतिभिः कपिलादीनां माहात्म्यख्यापनान् तच्छिष्यपरंपरास्तेषां सर्वं तत्त्वादिप्रसि
द्धिविरुत्तानां वहूतरतत्कौपद्रहितानां तद्वशानां दर्शनानां त्रहृष्टीनमोहो याये पिनमान्तरवृत्तिः स्यात्तन्मात्मसंध
गोलांग्लन्यायेनतत्त्वलेव नेष्टोत मन्मार्गपरिशेषणमनुकूपायांप्राह्यह्यं स्वेति तावद्वयपणभगवानाश्या

सा॰ सि॰ तिभावः यत्तत्त्वं इति तच्छायासमयेनुपेतनयकोटयाह मिन्नुपरममस्याप्रतिसंयोगेपित्रयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्ये।
ति प्रयोजनं प्रयोजकं भोगापवर्गलक्षणं मुक्तात्मनो नास्तीत्यर्थः इति च नमस्यस्यराभिप्रायप्रयोजनाभिन्नचेतन
२२ योः स्यात्तन्निर्विकारचेतनयोः निष्प्रयोजनत्वेपि घटेकुलालचक्रभ्रमणादिदर्शनादिति भावः कपिलाभ्युपगतमुक्तेरपु
रुषार्थत्वाद्वात्वैवफलत्वं चेत्यभिप्रेत्याह निःश्रेयसमिति मतिसानप्रेक्षावानतिः श्रेयसमनानेरूपायाणाहि।
भावकल्पनरमिमनमोहेनस्यद्यतिनेत्युक्ति तथा च मोक्षार्थी पुरुषः शास्त्रे प्रवर्त्तते इति भावः ईप्सितमात्रमे
वस्यहेतीप्सितत्वमिति संप्रदानत्वादीप्सितत्वमतविवक्षायां कर्मत्वमेवेति मोक्षमिति द्वितीयाप्रयोगः आत्यंति
कदुःखनिवृत्तिरूपत्वात्स्वस्य विरुद्धतीतिचेत् नयात्मनो हि सुखरूपत्वेदुःखप्रहाणेन निर्विशेषस्वप्रकाशसुख
२२ रूपात्मपरिशेषात्तादात्म्येन दुःखाभावस्यहेयत्व अस्य सुखरूपत्वे तु तस्य लोष्टादिवत्मनः प्रेमविषयत्वासंभवात्
किंचिदात्मार्थस्यहेयत्वेऽपि पुनर्दुःखाभावे किंचात्मनस्तत्यानित्यानुमेयत्वाभ्युपगमेनसाक्षात्मनः परात्मनश्च
विशेषात्परस्मिंश्चिवनात्मन्यपि सुखमनुभवितुं शक्यमिति ननु दुःखाभावस्यहेयत्वेदिति सर्वं साकाङ्क्षं लेलमतं निर्गु
णकं निष्प्रयोजनं चेत्याह कापिलमिति कपिलेन प्रोक्तं कापिलं शास्त्रं तेनोक्तं दोषनिवहेण दुष्टदोषयुक्तं तथा।
चानुपादेयमिति भावः २८ अभ्युपेत्यपराभिमतौ भोगमोक्षौ तन्निह्नुमे सर्गादौ प्रधानप्रवृत्तिर्मोक्षायाहे उं॰
प्रेक्षावत्प्रवृत्तिश्च न संभवतीत्युक्तमिदानीं तयोरप्यनुपपत्तिमिति दर्शयति किंचेति किंचाकर्त्तैव भोक्ता यदि
तत्कृतहानाकृताभ्यागमः स्यात् कीदृग्भोगोप्यसंगेन तिष्ठति निर्भवेत्तेन भोग्यस्य कोर्थः कीदृक्कस्यावि २२
वेकः कथमयं संभवेद्योगहेतुर्विवेकस्य स्यादेन किंस्यादिति हि विस्पष्टतो दुर्वचत्वं ग्रहणेऽपि यद्यकर्त्तैव।
मन्तु पुरुषः कर्मफलानां भोक्तेत्यभ्युपगम्येन प्रकृतिश्च कर्त्री तदा कृतहानेवै फलं प्रकृतस्य

सति निमित्तसद्भावात्प्रधानप्रवृत्तावर्थसिद्धेः सर्गः स्यादित्यत आह निमित्तमिति निमित्तं प्राक्सर्गसंचितं धर्माधर्मलक्षणं प्र-
णष्टमपि सर्गहेतुर्वा पूर्वं स्थितिसिद्ध्यधीनात्तत्सिद्धेः पूर्वेण संभवतीति सिद्धान्ताभ्यां हि प्रधानप्रवृत्तौ महदादिक्रमेण शरीरे-
न्द्रियादिसिद्धेस्तस्मिन्हेतौ च प्रधानप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपन्यासः प्रधानव्यापारे दृष्टोपष्टम्भसंगात्कर्मणोपचेतनतान्नाविशेषात्तदुपयो-
गयविपाकाद्यभिज्ञचेतनाधिष्ठानं विनाफलोन्मुख्यप्रवर्तकत्वायोगसिद्धेः इदं तु कर्मणां प्रधानप्रवृत्तिहेतुत्वम-
भ्युपगम्योक्तं वस्तुतस्तु सांख्येन ये धर्मेणाधर्मकृतस्य सुखात्मकस्य हि प्रतिबन्धोऽपनीयते एवमधर्मेणापि धर्मकृतो
दुःखात्मकसर्गप्रतिबन्धोऽपनीयते प्रतिबन्धापगमे च स्वयमेव प्रधानसद्भावस्य सर्गे प्रवर्तते यथाहुः निमित्तमप्र-
योजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति निमित्तं धर्माधर्मादि प्रकृतीनां मूलप्रकृतेर्महदादिप्रकृति-
विकृतीनां चाप्रयोजकं स्वस्वकार्यसर्गे किंतु वरणस्य प्रतिबन्धकस्य भेदो भंगस्ततो निमित्ताद्भवति क्षेत्रिकवत् यथा
क्षेत्रकारः केदारात्केदारान्तरे नयिप्लावयिषुरपां न पाणिनाकर्षति किंतु वरणं तासां भिनत्ति तद्भेदे निपातेन ज-
लस्तत्रार्थः तथा च प्रत्ययेऽप्रतिबन्धकापनयहेतुधर्माधर्मयोः सत्तात्वेव सर्गप्रसंगो दुरपह्नवः किंचासंगो-
दासीनेषु पुरुषेषु वास्तवस्याध्यासिकस्य वा प्रकृतिसंगस्यानभ्युपगमान्निर्हेतुकोऽयं बंधहेतुको वा बंधो वा-
च्यः प्राचीनस्यानागतस्य कस्यचिदपि बन्धस्य भावनापत्त्या साधनसहस्रैरपि निवर्तयितुमशक्यत्वादनिर्मो-
क्षप्रसंगश्चेत्यभिप्रेत्याह बंध इति निर्हेतुकः कारणनिरपेक्षः द्वितीये त्वाह कथमिति प्रधानेन बंधो नोपपद्ये-
बंधमोक्षयोरव्यवस्थाविशेषाभावः कथं न भवेत् प्रसंगबंधोऽपि प्रकृतेर्बंधहेतुत्वे मुक्तात्मनामपि बंधप्रसंगः प्र-
दिचासंबद्धेनापि प्राकृतेन विवेकज्ञानेन मोक्षोऽभ्युपगम्येत तर्हि एकस्यापि विवेकज्ञानेन सर्वमोक्षप्रसंगः स-
बद्धानाविशेषात् यदि तु बुद्धिगतावेव बंधमोक्षौ पुरुषेषूपचर्येते तर्हि मुक्तबद्धव्यवस्थापि दृश्यपानामि

पगमात् अधिकरणत्वकाभावस्य विवेकज्ञानोत्तरमपि सत्त्वेनानिर्मोक्षप्रसंगाच्च न द्वितीयः भिन्नयोरैक्यज्ञान
सा-वि- स्य सद्भिन्नयत्वासंभवात् अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमाच्चानिर्वचनीयैकसिद्धान्तस्यानन्तप्रसंगापत्तेः पंचमोऽन्यथा कवि
शिष्टज्ञानाभ्युपगमाच्च अत एव न तृतीयः अनुभवं विना संस्कारायोगादिति भावः अस्तु वाऽन्याहपानयापि
२३ तस्यास्तु योतुर्निरूपयितुमशक्यत्वेनाविवेकः प्रकृतेः कृतकार्याणामुत पुरुषस्य धर्मः नाद्यः अचेतनानां चेत
नधर्माविवेकविवेकाश्रयत्वाप्रसिद्धेः न द्वितीयः निर्विकारस्याऽसंगस्य चिन्मात्रस्वरूपस्याविवेकाद्यधर्मसंबंधायो
गात् अविवेकोत्पन्नत्वं तु नवव्याख्यायापत्तेः अन्येऽपि विशिष्टबुद्धिनहंमैं रहं मम मेत्यभिमानलक्षणः संबंधोऽपि नि
23 रसनीयः अविवेकाभ्युपगमेऽपि तस्य भोगप्रयोजकत्वानसंभवतीत्यभिप्रेत्याह दुनिकर्षमिति अथानन्तरं
अभ्युपगमेऽपीत्यर्थः सः अविवेकः भोगहेतुत्वापत्तिनिमित्तेकर्यकेन प्रकारेण भवेत् अयोग्येतेन भोगजनकतायो
गात् अन्यथाभोग्येपि भोगापत्तेरिति भावः अविवेकी तु दोषान्विवेकेऽपि दर्शयतीति विवेकः एकस्य स्यादित्याहितापरा
भिमतविवेकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन निरस्यतितेनेति पुरुषस्याध्यात्मिकस्वभावत्वस्वभावज्ञाननिवर्त्यसंबंधस्यानभ्यु
पगमात् गुणानां च नित्यत्वात् मोक्षासंभवाद्विवेकज्ञानवैफल्यमितिभावः इत्थं प्रकारेण विमृशतो विचारयतः
सांख्यदर्शनेसर्वज्ञस्यब्रह्मणोऽपि हिरण्यगर्भस्यापि दुर्वचत्वरूपपापादिकमन्यैरमतिमितिभावः इत्येकापिलद ॐ
र्शनस्यवक्तुनरतकेगादत्वपुंकानिरस्ताधिष्ठपरेषपरास्तुकपिलस्यसर्वज्ञत्वसिद्धतादिप्रसिद्धिरस्तु कणादगोतमवु
द्धार्हदादिष्वपितुल्या नैचैषांसिद्धानामेकमत्येनवाकस्यचिद्दोषाबधारणेप्रमाणमस्ति अस्मत्कारणेनैकाऽ २३
न्मादिपरप्रमदत्वाऽनिर्विकल्पार्थवादित्वं च सर्वेषां समाने ऋषिप्रसूतमितिश्रुतिस्तु सगरपुत्राणां प्रतपनमुभगव
द्वनारस्यमाहात्म्यख्यापनपरानावैदिककपिलस्य न चायमेव स्मृतिप्रमितव्यो न सेश्वरत्वेनेश्वरनिरूपक

त्वकर्मणः फलभागमः स्यान्न पापाचद्धर्मो धर्मेण त्वेवै फल्यप्रसंगः पुष्कलक्षणं चैतन्नतेन देहातिरिक्तात्मनः सिद्धि
प्रसंगो यज्ञदत्तानुभूते देवदत्तादिदेहप्रसंगो व्यभिचार्ये जातेन स्मरणस्यादिप्रसंगस्तु बोध्यः ननु नवपेक्षन्ते न प्रयुक्ते
भोक्तृत्वमप्युपगच्छामः किं कर्मणां गुणानां प्रवृत्तिः प्रतिबंधनिरासार्थं मोक्षस्यानान्तैकस्य प्राप्तिः केनेह कस्यापि किं मत्तास्ति
क्षेपो भोक्तृसंगमात्रापि मत्वात्पुरुषस्य भोग्याः न पो भोक्तृ भोजकत्वजयोर्वैयर्थ्यं मा भूदित्यात्मन स्वकामस्तुनो भोक्तृ भोक्ते
मस्वरूपयोस्तात्पर्य न तथा पञ्चकर्षे निमित्तमालक्षणं संबंधाद्ये धर्मि द्वौ भोगलापलक्षणं रूपमात्र्यं काह कीदृगिति यत्र
गे च वस्तुतो गुणसंबंधशून्ये ऽपि तो निर्विकारत्वात् स्वयनेतिनिश्च यिनि गुणसंबंध प्रयुक्तानि सुखानाधारे पुरुषेना
मलक्षणो भोगोपि कीदृक् कर्तृत्वमेवात्माकार्यस्यमर्थः ननु रजसा सने न प्रमाने सत्वानु मात्रे प्रकृतौ पि न प्रत्ययः
वेति भोक्तृत्वमप्युपचर्यते न इति चेत्तन्न नह्युपचारमात्रेण मोक्षनाम्नि द्वितीये हाति प्रमाणवक्तु मप्युपचारमात्रात्मा
एवकोऽस्तीति प्रकाशयन्ति वा किंच प्रधानं पुरुषस्य भोगापवर्गं नैमानस्वार्थमपि केचिदुहिषे वप्रवर्तते न मम
दारादीनां स्वार्थं पुरुषकारेणैव राज्ञामुपभोगाय प्रवृत्तिः स्मृतौ न च मोक्षफलं किं हीनस्य न स्तुक स्थित्स्वार्थं संभ
भवतीत्यभिप्रेत्याह तेनेति तेन पुरुषभोगेन भोग्यस्य प्रधानस्य कस्य पुंसः स्वार्थः येन प्रवर्तेतेति शेषः चेतन
स्य प्रकृतिरेव स्वार्थं निर्बंधनानाचेतनं न संनिपत्य चेतनत्वं हि प्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिरपि चेतन संसेवेति भोगमो
क्षार्थं प्रधानप्रवृत्तिरिति समस्तं गतमेवेति भावः एतेनैव आत्मन्निःक्रमार्थं प्रकृतिरिपि निवर्तते मोक्षकस्यापि चे
तनधर्मत्वात् ननु प्रधानपुरुषयोः ये संबंधयोरिव प्रसेकं प्रकृष्टमसमर्थं प्रयत्नाद्यविवेकप्रयुक्ते परस्पराविवेक
लक्षणसंबंधादेकतामिवापन्नयोः प्रकृतिभोगस्थ्य स्तसमीमासंशक्या विवेकेनिरस्यति कीदृगिति अविवेकः
कीदृक् किं प्रकारः किं विवेकज्ञानाभाव उत्तेकज्ञानसु ततनसंस्कारः नाद्यः सांख्यैरभावात्मतत्वानतरानभ्यु

नयतीति रथेश्वदभिमतेश्वरस्तु तद्विपरीतः तद्विपरीतस्तु दृष्टान्तेनोपलब्धुं स्पृहैवात्वमनर्थः ननु यथा देही दे
सा॰ चि॰ हेन्द्रियादिकं विनैव साधनान्तरेणाधिष्ठाय तथा वहत्यतिरथेश्वरोऽपि प्रधानाद्यधिष्ठास्यतीत्याशंकामुद्भाव्य निष्प्रसं
गेनैव परिहरति स्यादेतदिति ननुः शरीरमहदादीन्द्रियाणि तानि तन्निमहदादीन्द्रियाणि विना स्वल्पेन हन्त तद्भावस्तन्वेद
२५ वत्प्रधानादेः स्यादिति चेन्न किं तु वचनं तेन यद्यपि तु तेन यापेन च तदुत्तरस्य भोगस्य जीवकुवेश्वरेऽपि प्रसंगो दुर्वारः
भोगदर्शनाद्धि देहिनो देहेन्द्रियाधिष्ठातृत्वं कल्प्यते न ह्येतदीश्वरस्य प्रधानाधिष्ठातृत्वकल्पनेन तत्कल्पकभोगोपपत्त्य
कल्प्यतेति भावः अथ वा यस्तु कुलालादिरिवेश्वरस्यापि देहेन्द्रियादिकं का हानिरित्यत्राह स्यादेतदिति ईश्वरस्य तत्त्वा
ह्वचनं देहेन्द्रियादिमत्त्वं स्यादेतत्त्वभ्युपगम्येन यदि तर्हि संसारिवदेवास्य तत्तदुत्पन्नफलभोगप्रसंगो देहादेर्भोगा
यतनत्वादिति नियमादिति भावः किं चेश्वरः करुणानिधिर्वीतरागः स्वतन्त्रः प्राणिदुःखनिदाने सर्गे न प्रवर्तेत प्रवर्तमा
24 नश्च पराधीनः स्वार्थपरो वा स्यात्तत्राद्ये तस्य प्रवर्तयितान्यस्तस्यान्य इत्यनवस्था स्यादादिसाम्यं च स्यादिति द्वितीय
वलेवनेनत्राप्याह दुःखबाहुल्यमिति दुःखबाहुल्यं दुःखबहुलं जगत्कुर्वतः अस्यानुमानिकेश्वरस्य कोऽपि हेवादीन समाव
मुक्तिः करोतिनारकानतिदुःखिनो मानुषादीननुभयस्वभावानिति निष्कारणमेव विषमाचारो निर्घृणस्य भा
वान्नैर्घृण्यानिर्दयत्वे चेति दोषः प्रसज्यतीति तथा चानीश्वरता प्रसंगः लोकपाकर्मादिसापेक्षत्वेन कलत्रलक्षणव्याहृतिश्चेति उ॰
भावः प्राणिकर्मसापेक्षत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह कर्मणोऽपीति सर्गादौ प्रवृत्तिवैषम्यव्यवस्थाहेतुत्वेन कर्मणोः प्राणि
कर्माण्यपेक्षमाणस्य तस्याभ्युपगमे इति दोषः चक्रकं च वेतनस्य सतः प्रवृत्त्युपयोगात्कर्मेश्वरेण फलारंभाय प्रवर्त २५
नीयं कर्मणा चेश्वरः प्रवर्तनीय इति लक्षणया चक्रकं वस्तु विवर्तमानत्वान्नाश्रयः अथ वा सर्गादिकाले परिपाका
कर्मेश्वरप्रवर्तकं वाच्यं तथा प्रलयारंभकालेऽपि तस्य तथाभावापत्तेः परिपाकस्य परिणामलक्षणेन गुणानां प्रव

रणव्याख्यानात् श्रुतेन्यपरत्वाच्छ्रुतिसामान्यमात्रानुकपिल इति एवं कणादगौतमादिस्मृतिविरोधोऽपि भवतीत्यन्यासमनुव्या
सादिमाहात्म्यख्यापनपरा श्रुतिः यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजं महोवाच व्यासः पाराशर्य इत्याद्याः मनुनापि सर्वभू
तेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि सम्पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छतीति श्लोकेन सर्वात्मदर्शनं प्रशंसता
नहि कृत्स्नानात्मदर्शने कपिलादिसंमते निर्गत इति गम्यते व्यासेनापि स्मृत्यभावे नैव बहवः पुरुषाः ब्रह्मन्नुताहो एक ए
वेति निर्दिश्य बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणामिति परेषां मतमुपन्यस्य तन्निरासायोक्तं ममान्तरात्मा
तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिना
सिकः एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखमिति श्रौतमैकात्म्यमेव दर्शितमनुमन्येरपीति न देवानवद्य ४६ इत्य
निरस्ते कापिलसमये योगिमाहेश्वरकणभक्षाक्षचरणेनाप्रकृतेराद्यधिष्ठातृकेवलनिमित्तकारणेश्वरवादोप
द्वितीयाभ्यपरिशेषपर्यवसितो भिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वरूपश्रौतपक्षप्रतिपक्षत्वाद्विशेषतो निरसनीय एवे
ति तन्निरासायाह नेशाद्युक्त्यादिस्मृतिकुड्येन नेयोगिसिद्धान्तसीमानमनुकरणगुणस्यात्किं कारणं प्रमाणं स्याद्येनेत्वद
वतं स्तुवन्ति नतु विनोऽहतमोगप्रसङ्गः दुःखादेरंकुर्वतो प्रसङ्ग इति विपर्याचारैर्नैवोपदेशः कर्मयोगशक्तिकाव
स्थितिरिति विफलतान्यथासिद्धयः स्युः नाकिंकारणं तत्के प्रधानानुमानेनैव कारणत्वेनेति रूपपत्ताः योगिष्वप्र
तीनामननुकरणगुणः ननु शरीरकरणनिवासम्पत्तेरष्टधाणिमाद्योपकरणानि च गुणस्तन्न कार्यानुकूला
ष्टप्रयत्नादयस्तत्र हि तस्यैतन्मात्रस्वभावोऽस्मादृशो वाऽर्थः परमाभिमतेश्वरोऽनिरवयवं रूपादिहीनत्वाद्धर्मवद्भूते च
प्रधानं परमाणुनामप्युपलब्धं ण मतं नृसिंधिष्ठानं कार्यानुगुणैस्तु प्रवर्तयितुं नेशोनसमर्थः शरीरकरणो
पकरणसम्पन्नश्च न नोहि कुलालादिमूर्तिमावयवरूपादिमन्मृदादि चदात्मादिनोपहन्ताऽदृष्टवेदादिभावे

स्ताः नजायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिश्रुतिविरोधात् भिन्नोस्तु जीवस्य प्राक्तनविनष्टकृतनाशभावेन शरीरा।
सा॰सि॰ द्युत्पत्तेर्वा चैतन्यस्यापरिणामितो वा तत्त्वोपादानतासंभवात्परिणामित्वे तु नित्यतापत्तेश्चेति ईश्वरकारणताप
देऽप्यधिष्ठानानुपपन्नात् घोरदोषात्कुलसाद्भ्रान्ति चेन्न श्रौतेश्वरस्यानिर्वचनीयसर्वशक्तिसंपन्नमायाप्रबलत्वेन सर्व
२५ शक्तिमत्वात् किं च न वयमनुमानबलेन कारणं व्यवस्थापयामः किंतु श्रुतिबलेन श्रुतिर्हि रूपादिविषये चक्षुरा
दीव स्वविषये निरपेक्षं प्रमाणं बलवच्छ्रुतिसिद्धार्थे कथंचिद् दृष्टार्थानुसारेणाप्यबलेनानेनानुमानं दृष्टावमात्रेण केव
लानुमानेन तु दृष्टसाधर्म्यमात्रावलम्बनेन किंचिद्दृष्टविपरीतं कल्पयितुं हि शक्यमते यथाहुराचार्यवाचस्पतिमिश्राः
आगमानपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविपर्ययेण यथार्थमपि विभेतितरामिति अन्यथासिद्धि
रावश्यकमायाशबलब्रह्मणैव जगन्निर्माणसिद्धेः अयं भावः धर्माधर्मसापेक्षत्वमीश्वरस्य वरं ता धर्माधर्मयोः
25 प्रमाणेनतराप्रमत्तरवशंश्च निरनुमानसिद्धमभ्युपगंतव्यं तथा चाहुर्जरनैयायिका यायोगाज्जगत्कारणे सिद्धमेवमानसे
स्वभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मसिद्धौ तेन परपरिकल्पितेश्वरप्रधानादेरप्रामाणिकत्वसिद्धिरिति अत्र सांख्ययोगिनां श्वेताव
रुद्धः प्रधानकारणवादं ईश्वरवादस्यापि निरस्तं पुरुषमात्रातं तन्त्रे निरस्यते यत्तु स्मृतिविरुद्धो यः पुरुषस्या
संगाच्चिद्रूपत्वमष्टांगयोगादिकं तदभ्युपगम्यत एवेति बोध्यं २० ननु संगोदासीनाविद्यईश्वरः प्रधानस्याधि
ष्ठस्याधिष्ठाने असत्वसमर्थः निमित्तानेक्षाकृतिमात्रमेव मतं इत्यस्य योगीनुमतैः परमाणुभिः सृष्टिमारीरजती
निपुणमिति कणभक्षाक्षचरणयोः पक्षमपि विशेषयतः परिहसन्निरस्यति सर्वज्ञत्वादि श्लोकद्वयेन सर्वज्ञः २५
सर्वलिप्सुः सकलकर्तानिपुणो नित्यमीशो यदि स्यात्सर्वं कार्यं सदा स्यादुदयसमनिलया योगपद्येन चास्य वाधा
यादानवत्स्यान्नुकरणविधौ विश्वसर्गेव्यपेक्षानिलकेचानुमाने हि निरपि हि यतस्त्वदृष्टमार्गं विधत्ते यदि परामिम

निरीश्वरवादीनामपि कर्माधीनत्वान्नित्यत्वे केषांचिद्वर्तनानामुक्तेर्नास्ति अथवा कर्मण ईश्वरप्रवृत्तिस्तया प्रधानस्य प्रवृत्तिस्त।
यामहदादिक्रमेण शरीरादिनिष्पत्तिस्तया कर्मनिष्पत्तिः कर्मणश्चेश्वरप्रवृत्तिरिति चक्रकम् पूर्वसर्गार्जितकर्मभि
रुत्तरसर्गे प्रवृत्तिरिति चेन्न पूर्वसर्गस्यापि दोषसाम्यात् सिद्धेः यदि च विनेश्वरमाने पूर्वपूर्वसर्गाद्यनुपगमे न तर्ह्येव।
स्थितिर्हि निरनवस्थेत्यर्थः तथा चाधःपरे परान्यायापत्तिरित्यर्थः न च बीजांकुरवद्दोषस्तत्र बीजांकुरयोरन्वय
व्यतिरेकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनानवस्थायाः प्रामाणिकत्वात् कर्मेश्वरप्रधानादीनामनुमानकल्पनेनैव स्यान्न एव
मीश्वरस्य कर्मप्रवर्तने कर्मान्तरस्यापेक्षितत्वे अनवस्थावोधाविफलत्वे निष्फलता यदि कर्मप्रवर्तने कर्मान्तरनिरपे
क्ष एवेश्वरः प्रवर्तते इति तर्हि सर्वविपरीतमपि स्यात् किं येन तर्हि प्रधानप्रवर्तनेऽपि कर्मनिरपेक्षः स्यादिति कर्मणोऽपेक्ष
त्वकल्पने वैफल्यमित्यर्थः अथवा लोके कर्माधीनानामपि पुरुषाणामारम्भिकप्रवृत्तेः स्वार्थोद्देशेनैव दर्शना
दीश्वरस्य च स्वार्थानुपगमात् प्रवृत्तिवैफल्यम् यदा लोके स्वार्थं विनापि प्रवृत्तिर्दृष्टेति चेन्न तस्यापि परदुःखद
र्शनजन्यस्वदुःखदर्शनेनैव प्रवृत्तेः स्वार्थत्वादीश्वरस्य च तथात्वकल्पने दुःखित्वप्रसंग अथवा कर्मभिरीश्वरः प्रवर्त्यते तत्ते
न प्रधानमिति कल्पनातः कर्मण एव प्रधानप्रवर्तकत्वकल्पने लाघवमस्तु तदेतन्नर्थक्येनेति न्यायात्
तथा चेश्वरकल्पना वैफल्यमित्यर्थः यदि तु कश्चित्सिद्धं यात्रादिवदनुमाने नेश्वरः कल्प्यतामसौ किंत्वागमस्य पर्यविशे
षसिद्धं वदाम इति सर्वज्ञत्वं कथं तेषामागमानां प्रामाण्यम् आप्तमूलत्वेनेति चेन्न प्रमादसुलभविरुद्धागमस्य
लक्षणकल्पनायाः पूर्वतन्त्रे निरासात् यदि तु सर्वज्ञेश्वरवचनत्वादेव प्रामाण्यं तदाऽन्योन्याश्रयः प्रामाण्ये सर्वज्ञेश्वरः
सिद्धिः तत्सिद्धौ चागमप्रामाण्यमिति स्फुटमन्योन्याश्रयः इति अन्येन पंचरात्रयोगमवलम्ब्य वासुदेवाद्यो दोषयन्ते
कर्षणाद्व्रजी बस्तत्रय प्रद्युम्नाख्यमनः ततो विरुद्धाद्याहंकारस्तच्चोत्पत्तिमभ्युपगच्छेतः सामान्यानामपि परा

वर्तनत्वमनकं सूत्रमं न च कर्तृत्वेन कार्यकारणभावसंगापत्तिरेवानुकूलतर्क इति वाच्यं सकलसाधारणस्यैकस्य
स्वा॰ चि॰ कार्यत्वस्य तु दुर्वचत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे मानाभावात् न च व्यावृत्तिनतावत्कार्यत्वे प्रागभावप्रतियोगित्वं प्राग
भावानभ्युपगमात् अभ्युपगमेपि विनाश्यभावत्वे प्रागभावत्वे विनाशित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वे जन्याभावत्वे ध्वंसत्वे
२९ जन्यत्वे च प्रागभावप्रतियोगित्वमिति चक्रकापत्तेः न्यायिकारणनियतपश्चाद्भावित्वेन कारणत्वस्य कार्यत्वनियत
पूर्ववर्तित्वरूपत्वेनेतरेतराश्रयात् नतावन्मुक्त्यनिमित्तमत्त्वउत्पत्तिसूत्रासतः सत्समाद्यत्वाणसंबंधो वेति युक्तम् कारणसह
हेतुत्वस्य सतः सत्वोपयोगात् द्वयोर्मिलितं हेतुत्वेनानुगतत्वेनानुगतव्यावर्तकधर्मशून्यत्वेन च द्वितीयस्याप्ययोगात्
तस्माद्धेतुनियतपश्चाद्भावित्वं घटादेः कार्यत्वमिति स्वप्रातिस्विकरूपेणैव कार्यं विद्धि भिन्नमेव तत्तु वाच्यं तत्वानुग
26 मात्रकार्यतावच्छेदकं अन्यत्र मतादिनाकथं विदनुगमेप्यसंदिग्धव्यभिचारकत्वमनुभूतघटत्वादिविशेषधर्माव
च्छिन्नं प्रतिकुलालादेः प्रातिस्विकरूपेणैव कर्तृत्वक्लृप्तेर्न गुरुभूतसंदिग्धव्यभिचारकसामान्यधर्मस्य कार्यतावच्छे
दकत्वं किंच कार्यत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे आत्माश्रयापत्तेर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नेष्ववच्छेदकत्वेन शरीरस्यान्वयव्यतिरेकसि
द्धाकारणतानिर्ज्ञानेच्छाकृतिसाकारेसमस्येति प्रतिकूलतर्काणां सत्वात्तदनुमानमेव तुच्छमिति भावः ननु य
त्वं विना कुलालादेर्घटादिजनकत्वायोगात् कार्यमात्रे यत्नस्य कारणतां अवश्यकी कार्यत्वं चानतिरिक्तमेवावच्छेदकार्य ऊ
तावच्छेदकं तथा च हिमाद्यनुकूलयत्नस्य जीवेष्वसंभवादीश्वरसिद्धाश्रयः स्यादेतस्यतीन्याशंक्याह कृतित्वेति कृतिर्य
त्वापि हि यस्याः कारणत्वं दृष्टं तत्कार्यविधानेजनयतीति न साध्यादिसंगः तथा च न कृतिः कार्यमात्रे कारणं किंतु चे
ष्टात्वावच्छिन्नं प्रत्येव चेष्टात्वं च शरीरजन्यतावच्छेदकः क्रियात्वव्याप्यजातिविशेषः न चोत्क्षेपणत्वादिना सांकर्यं २९
सांकर्यस्य जातिबाधकत्वानभ्युपगमात् अवच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणचेष्टाधातुमत्कतावच्छेदक इति भावः उत्पन्नं च चेष्टानन्तु विधा

नचेश्वरो नित्यसर्ववस्तुनमेव सर्वज्ञः सर्वविषयकैकज्ञानवान्सर्वविलिप्सुः सर्वविषयकेच्छावान् सकलकृतिः पुनः सर्वज्ञ।
नानुकूलैकयत्नवान्स्यात्तदा सर्वकार्यं स्तदेव स्यात न याचेनियतकालफलपुष्पाद्युत्पादि स्यावस्यान स्यादित्यर्थः सहक
यंत तासमवधानात्तदोषपकृति चेन्न नियमसहकारि कं स्मैदेवसमवधानात्तस्यानात्वनवस्थाने रप्याप्याद्यमानत्वे न दोषसा मो
म्यादनवस्थापत्तेश्च किंचैकस्या पवेच्छायाभिरस्तानिवहिमासे जिहीर्षारूपतापरैष्ठानात्वसमस्तकार्योत्पत्त्यापत्तुः।
त्पत्तिः स्वतः सिद्धा तिल्लयोद्धे समयोगमद्येनेकरूपणावच्छेदेनेवस्तुः किंचैकैकवस्तुसिसृक्षाजननतदुत्पत्तितदुण
तिरिक्तयोरनाद्यनंतयोः पूर्वोत्तरकालयोः कदापि विषयासमवधानात्तेनैव तदुणमात्रं सफलेत्यसंभावितकले
नेगगनेपि कदाचित्सृष्टिसमोदयकल्पनात्स्मादेवसंजिहीर्षायामप्यनित्येच्छाभ्युपगमे दोषोनरसमुच्चयापत्तिः प्रकारः
प्राणिकर्मवशेन व्यवस्थोक्तिस्तत्रापि गतिरुक्ता किंच हिमादिके सकर्तृकत्वमित्याद्यनुमानेनेश्वरः सिद्ध्यन्न जीवस
रूपकेशलोमादिदृष्टांतेनैव बालादिवावश्योपादानाभिज्ञ एव सिद्ध्यन्नु किमन्याहृष्टेन यदि च कुलालादिदृष्टांतेन
वावलम्बवायोपादानसापेक्ष एवानुमीयते नर्हि न बुद्धेवेश्वरस्य कार्यनिर्माणे शरीराद्यपेक्षापि स्यादित्याह वा शरी
रहितमेवेवासंकर्तृत्वातिरिक्तमित्यर्थः उपादानेपरपरिभाषया समवायिकारणं परमाण्वादि तस्यैव न हन्त तत्।
शरीरस्य करणानामिंद्रियाणां धियः परपरिकल्पितमनसः फलोपहितेच्छाकृत्यादिजनकतावच्छेदकवेलक्षण्य
ज्ञान शालिजन्यत्वेहेतुं स्वावच्छिन्नमुख्यत्वेकादिकार्यं स्यादनेन विशिष्टाभ्युपेताच्यपेक्षाः इच्छा स्यात्तथा सनिशागृह्यते
पत्तिभावः नन्वनुमानेन कर्तृत्वमात्रेणेश्वरः सिद्ध्यतिकर्तृत्वं चोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वमि
तिधर्मिग्राहकमानेन लाघवतर्कसहकृतेन नित्यज्ञानेच्छाकृतिमत्त्व एव सिद्ध्यंति न शरीरादयस्तथा प्रयोजकत्वे
नानुमानमेव निरस्यतीति निरस्तं केत्यिति हिमादिके सकर्तृके कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमाने नित्यत्वं केव्यभिचारशंकाति

स्वा॰सि॰
२७
27

नैनान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थानां प्रसंगात् न चतुर्थः प्रलयादूर्द्ध्वमारम्भपर्यावत्संगं प्रतिपरमाणुक्रियावेगपरंपर
कल्पनायाश्चाप्रामाणिकत्वात् निर्गौरवप्रसक्तत्वाच्च किंच पूर्वप्रलयोपि परमाणुपर्यन्तमवयवविभागाद्ध्वाप्तस्तत्रापि पर
माणुक्रियैव कारणमिति तेषां समाप्त्या द्विभागापि ह्यास्यासह पूर्वमस्तु एव तुःखो न्यन्तरपर्येव समाप्ति नियमेन तत् ननु कूलश
लयस्यादृष्टहेतुकत्वानुपपत्तेश्च प्रलयस्याप्यसिद्धिः परमतेप्यारितिदोषः समानाइतिरिक्तं वचः क्रियाभ्युपगमेपिप
रमाण्वोः संयोगो न सिद्ध्यतीत्याह कथमिति अप्यानन्तरं क्रियाभ्युपगमेपीत्यर्थः निष्क्रीतौ कौ निरवयवौ अणू
निर्विभक्तिर्विषयिपरिणामेनानुषज्यते किमेकदेशेन उत कार्त्स्न्येन नाद्यः एकदेशाभ्युपगमे निरवयवत्वभंगापत्तेः न द्वि
तीयः कार्त्स्न्येन संयोगे तु प्रचयासंभवे न द्व्यणुकस्यापि परमाणुत्वापत्तेः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमभंगापत्तेर्नि
ष्ठिरेकस्मिन्नपरस्य वेशाद्यसंभवेन कार्त्स्न्येन संयोगस्यानुभवारोहाच्च ननु द्विगवच्छेदेन कल्पितप्रदेशेन संयो
गइतिचेन्न कल्पितस्य कार्यनिर्वाहकत्वे मायावादाभ्युपगमापत्तेः संयोगाभ्युपगमेपि सिद्धेनो यद्व्यणुकोत्पत्तिद्रूप
पादेनाप्यायेनाह कथं वेति वाणुभ्रूः शंकांतरद्योतकः नाभ्यां परमाणुभ्यां भिन्नं तत्तीयं द्व्यणुकं कथं स्यादित्यनुष्ठ
पत्तेः कार्यकारणयोस्तादात्म्यातिरिक्तसंबंधस्य दुरूपपादत्वादिति भावः अवयवावयविनोः समवाय एव संबं
धइतिचेन्न तस्य संबंधिभ्यां भेदेनाभ्युपगमे संबद्धस्य संयोगस्य संबंधत्वादर्शनात् संबंधिस्वरूपत्वे अवस्थानुपपत्तेश्च तस्य सं
बंधांतरेण तस्यापि संबंधांतरमित्यन्योन्याश्रयचक्रकानवस्थानां प्रसंगात् अभेदेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदावश्य। कुं॰
कत्वात् परमाणुद्वयस्यापि द्व्यणुकतापत्तिरिति दूरापास्तान्तरीयद्व्यणुकं उत्पत्तिरपसिद्धान्तश्च किंचानित्याभिन्नयोः कुंडबद २७
रयोरिव संयोग एव संबंधोन्यथाः स च पूर्वसिद्धयोः क्रियाधीन एवेति संबंधोन्यत्रानुपपत्तिः किंच समवायस्याभय
संबंधात्मिनत्वे एकतरविनाशे नाशापत्तेरेकाश्रयत्वे संबंधत्वानुपपत्तिः संबंधो हि संबंधिभ्यां भिन्नस्तावा

ष्यति मेघस्य पादेऽप्यत्नादृष्टानादृष्टस्य च हि स्यादिजननानुकूलशरीरचेष्टानभ्युपगमाद् धूमितानुमाने चेष्टाजन्यत्वेऽद्रव्या
नादिपदस्य धर्मवह्निनसाध्यव्यापकत्वान्न च वह्निसाधनव्यापकत्वान्नोपाधिरिति स्फुटीकृतं २ तृतीयेनाहं कारणमो
स्वकारणानादरे निरस्य परमाणुकारणतावादमपि निरस्यति कस्मादिति कस्मादण्वोः क्रिया वा स्यात्क यत्नविल
तेनानित्यतैकोऽकर्पणाकार्यं नास्योन्नतीर्यदि तिमिति तन्नमहत्वादिसामाण्वन्ततः स्यात् तेषां कस्मान्महत्वान्नितीति
पुनरस्तावेव नित्योऽनन्तेऽस्यास्तिसमभ्यागणुः कार्यत्वानिरवयवत्वनिरवधिसकलकार्यवादिना हेतुमत्कार्यवादिनः कारणमस्ता
प्रागुत्पत्तेरसदेव कारणादुत्पन्नमिति कार्यमुत्पद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यं न चैतन्नैयायिकवैशेषिकयोः सन्त्रेणासम्बोधनम
नमिति अस्मिन्नात्मोपनिवेदनस्य तन्निरपेक्षः पयाहितयोः प्रक्रियापरमाणवैकल्पदौ द्व्यणुकेन त्रिकाले
मनारम्भकार्यं यथा योगरूपादिमतः पारिमाण्डल्यपरिमाणमात्रावतिष्ठते ततः सर्गादौ जीवादृष्टवशादीश्वरेच्छ
यापरमाणुषु कर्म द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नकार्यद्रव्यमारभते परमाण्वादिकारणगतरूपादिगुणक्रमेण द्व्यणु
कादौ समानजातीयगुणान्तरमारभते परमाणुद्व्यणुकगतेऽणुत्वह्रस्वत्वे तु न परिमाणान्तरमारभेते परिमा
णस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेनाणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसंगात् किन्तु परमाणुद्वित्वसंख्याद्व्य
णुके अणुत्वह्रस्वत्वे द्व्यणुकत्रित्वसंख्या च त्र्यणुके महत्वदीर्घत्वे चेति ज्ञायते परमाणवस्तु नित्या निरवयवाश्चेति
तां क्रमेणाह पार्थिव्यस्संयोगस्य क्रियाधीनत्वात् परमाणुषु चाद्यक्रिये वक्तव्या तत्सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह कस्मादिति
अण्वोः परमाण्वोः क्रिया संयोगानुकूलस्पन्दनं सर्गादौ कस्माद्धेतोः स्यात् किं प्रयत्नवदीश्वरसंयोगादुतादृष्टवदा
त्मसंयोगादुतमूर्तद्रव्यान्तरनोदनाभिघातसंयोगाद्युत वेगादिवशात् न तावदाद्यो नित्ययत्नानन्तरं द्वितीयः प्रलयारम्भकाले
पि सर्गप्रसंगान्न तृतीयः प्रलये परमाण्वतिरिक्तमूर्तद्रव्यानभ्युपगमात् परमाण्वन्तरसंयोगस्यापि क्रियापेक्ष

सा·सि·

२८

यो दुर्वारपर्यवेक्षितिः किंच प्रमाह्यस्मिन्नत्रुटिरेव निमोऽस्तु हन्नेयप्रमाणं कल्पनयेस्मात् किं मितो निश्चयो त्रुटिरेव तेन वनिमः
किमानि न स्यात् यदि तचान्वयरत्वस्य सावयवतानियवति यमान्नस्यावयवाः कल्प्येरत हि मनेन द्वयस्यापि न स्या।
नियमात्परमाणोरप्यनिमत्तसावयवत्वे स्यात्तामिताहनिमश्चेति अत्रपरमाणुर्वानित्यो निरवयवाश्चकत्वमिति संवे।
धः अष्टौ रसावादिशः संवेद्यु मनेस्य परमाणोरपि तावेतोऽवयवोऽस्त्ववयवमपेत्यणीयाउनिसावयवत्वस्य दुर्वारत्वादि।
मर्थः अत्रासत्कार्यवादिभिरिति संवाधनेन सकलशिष्टपरिग्रहीतसत्कार्यवादविरुद्धबौद्धादिमतासत्कार्यवा
त्रिस्वीकारेणगोपिकारणदारेरनुपादेयवचननात्सर्वितानथाहुः सांख्याः शक्तिमद्विकारणेष्वानिश्चकारणनिष्का
र्यस्य सत्त्वस्यैव तथाच शक्तात्मनाऽवस्थानादेसतनएवहृदादिशाविर्भावकारणेन तदाणिनासतः सत्कार्यवसनो
28 त्पत्तिमभ्युपगमे सर्वत्रासतामविशेषात्सिकतादिभ्योऽपि तैलानिष्पत्तिप्रसंगात् तथासतः कारणेनासंबद्धत्वेनोत्पाद
यितुमशक्यमितिकारणोपादानवैयर्थ्यप्रसंगमाच्च किंचासतउत्पत्तिः सतो चेत्कारणेनोवैयर्थ्यमसतो चेत्तस्याउत्पत्ति
रनेनासत्वस्यैवमनवस्थापत्यादिरूपा चेन्नत उत्पत्तिनिरुप्यं नयोतरमात्रोऽकप्रेणसंबंधोपि संबंधिसिद्धाधीनइति स्वरू
पतःकारणेसदेवपटाद्याविर्भवतीति सिद्धमिति वस्तुतस्तु सतआविर्भावकारणकत्वोपादानमितिमतेपि
आविर्भावः सताश्रमसताश्रये सा मयगुपादानवैयर्थ्यद्वितीयेन सत्कार्योऽभ्युपगमः स्यादिति दोषसाम्यात्सांख्याभि
मतो घटादेः सतःसतउत्पादलक्षणः सत्कार्यवादः साधुः किं नयपरधे दानींघटादेः केवलसत्वयेवसदेव सन्नत्यते: प्रा। उ.
गपिनहिकारणब्रह्मसत्तातिरेकेण कार्यस्य पृथक्सत्तास्ति वाचारंभणं विकारो नामधेयमेन सत्यं सआत्मासर्वं तत्परा २८
योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिश्रुतिभ्यः आविर्भावतिरोभावौ तु मायामयत्वादनिर्वचनीयावेवेति तत्त्वं २२ इत्यमद्वैवे
नाशिकानां वैशेषिकादीनां समयेनिरस्ते हेतुकत्वाविशेषात्सर्वैनाशिकवौद्धाराद्धांते निरस्ते तत्र सम्पदः चत्वारः

श्रितत्वेऽनित्यत्वाणुत्वमहत्त्वानां किंचिद्व्यवस्थापकमनुपपत्तेः कार्यत्वेन संवद्धत्वेनैकदेशेन साध्येकत्वं च्यवयवेति च नागोरत्वीति
दोहनादिप्रसंगः मूर्तद्रव्यस्यैकस्यैकत्र कार्यत्वेन सतोऽन्यत्र न यावद्वर्तितुमशक्यत्वानामवयवानामवयवि भेदप्रसंगश्च न द्वि
तीयेऽवयवे वृत्तिरेकदेशेन वर्तितुमवयवान्तरेणापि वर्तितुमवयवान्तरमपेक्षणीयमित्यनवस्थाप्रसंगो मेरुसर्षपयोः प्र
माणपरिमाणप्रसंगश्च न चैवं दृश्यते यथा योगं हस्तिमशकयोः समवायेन गुणेनापि निःशङ्कं कारणगुणपूर्वकाणां गुणानां स्वसमकानां
च निराकरणमनुपपत्तेरभ्युपगमेऽपि परमाणुद्व्यणुकयोरणुत्वह्रस्वत्वे परिमाणं न तदारम्भकेन भवतं द्व्यणुकादीनां म
हत्त्वदीर्घत्वेन यथा भवत इति वैषम्यमस्तु रूपयादृशानां द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसंगस्त्र्यणुकस्याणुत्वह्रस्वत्वप्रसंगो वा दुर्वार
इत्यभिप्रेत्याह किमितीत्यादिना परिमंडलानि परमाणवस्तेषां भावः पारिमाण्डल्यं तत्परिमाणं तस्मात् द्व्यणुके प
रमाणवपेक्षया महत्त्वं किमिति न स्यात् न चाणुत्वह्रस्वत्वप्रसंगः परमाणवपेक्षयाणुत्वह्रस्वत्वस्य प्रसिद्धत्वात् पित्तमश
कानां नित्यपरममहत्त्वेमानाभावेन परिमाणजन्यताविच्छेदकस्यैव जात्यसेवमहत्त्वरूपत्वात् त्र्यणुकत्वाद्व्यणुकप
रिमाणेऽपि तस्यानिवारणादवयवोपचयेऽपि परिमाणानुपचयस्यानुभवविरुद्धत्वादिति भावः अनुभवविरुद्धस्या
प्यभ्युपगमे त्र्यणुकेऽपि महत्त्वं न स्यादित्याशयेनाह नेत्यादिना नेत्यादि द्व्यणुकेऽप्येतावत्परिमाणमनुदिते महाक्षस्यास्या
द्व्यणुकजन्यस्यानुत्पत्तिप्रसंगस्तु र्वारणात् त्र्यणुकापेक्षया त्र्यणुकस्य परमाणोः प्रसिद्धत्वात् अयं भावः।
न तावत् द्वित्वत्रित्वादिसंख्यायाः परिमाणहेतुत्वं संभवति प्रलये शरीराद्यभावेन जीवानामपेक्षाबुद्ध्यसंभवेन
द्वित्वोत्पत्त्यसंभवात् भगवदपेक्षाबुद्धेश्चानादित्वेनोत्पादकत्वाभ्युपगमे द्वित्वस्योत्पत्तिकालापरिच्छेदनादित्वाप
त्तेः परमाणुद्वित्वादेर्जन्यत्वाजन्यत्वानतिरिक्तत्वीयविधापत्तेर्गगनापत्तेश्च अपेक्षाबुद्धिनाश्यस्य द्वित्वादिनाशोहेतुत्वा
भ्युपगमाद्गगनद्वित्वे नाशप्रयोगात् अतो द्व्यणुकादिपरिमाणमेव तत्र हेतुरिति नित्यत्वादभ्युपगंतव्यमिमणुत्वेन रत्वसं

पविज्ञानमिंद्रियजन्यनिर्विकल्पकज्ञानानि च विज्ञानस्कंधः सुखदुःखानुभवो वेदनास्कंधः डित्थः कुंडली श्यामो ब्राह्म
सा·सि· णइत्यादिरूपसविकल्पकप्रत्ययः संज्ञाविषयकत्वात्संज्ञास्कंधः रागद्वेषमोहधर्माधर्ममदमानादयः संस्कारस्कंधः
तत्रतस्मात्रगोचरनिर्विकल्पकज्ञानधारात्मकमालयविज्ञानमाध्यमिकशून्यमात्मेति चार्वाकमतेन छिन्नचेतन्निकं बुद्धिबो
२५ धेवं स्मार्णाभावत्रयातिरिक्तं सर्वं क्षणिकं यन्न क्षणिकं यथा विद्युदादिसत्त्वे हेतुः सर्वं भिन्नमनुमानात्तत्सर्वं क्षणिकं न
मस्त्रनपारीन्मावहिर्भावं वेदान्ते भूतभौतिकज्ञानेह क्षणिके सात्मनि कालेन रकालास्पर्शिने गुणत्व च मेधान्यसाक्षि वस्तु
रमाणुपुंजरूपं भोग्यं भोगविषयप्रजल्पनेन न प्रामतः प्रधानम्ये ईट शोवानाव देव क्षणिके दर्शिनस्कंधानां पंचकं भोक्तृ
मेवानेन प्रजल्पनवेदवाद्यो वेदविरुद्धार्थप्रलापी वेदद्वेष्टा च सुगतो बुद्धस्तस्मिक्ष्यः सौत्रान्तिको वैभाषिकश्चेति पुणेर
९७ भयवादिवचनसारपरीक्षाकुशलेमं ध्यप्यः इति वर्त्ममाणं शेमाणक्ष्मां नाप्रमन्त्राः संवादत्तस्समाहाद संभाष्यत
घोतनार्थः तथा चोक्तं हेतुकान्वकहतीश्व वासग्राद्वेणापि नार्चयेदिति पुराणे च तेषामसंभाष्यत्वं प्रसिद्धम् प्रमाण
मूलकत्वाभावाङ्गोनादिमूलत्वाच्च सर्वथाश्रवणादरणीयत्वं दर्शनमिति लिखचयत्न सुविदो यहासप्रश्नप्रकारमेवदर्श
यति किमित्यादिना हेजडयत्न हे कुबुद्धे निष्कारणमेव परानिष्टोपायोपदेष्ट्रत्वात् कुत्सितबुद्धे सहितानभिज्ञत्वे सति।
परहितविद्यातित्वे संबोधयन्तद्दृयतनात्पर्यार्थः इदं क्षणिकं परमाणवः सेहानमके च जगदित्यादि परमरहस्यं तेन वक्
तेरेव शेषनविवक्षायां बहिर्वै यत्प्रत्यर्थः मानान्तरेण प्रसिद्धप्रत्यक्षादिमानान्तिरिक्तमानेन प्रमितं किम् किमित्याशयेन ऊं·
चास्मिन्विषये प्रत्यक्षं मन्तेतस्य सन्निकृष्टार्थग्राहित्वान्न क्षणिकपरमाणूनां सन्निकर्षः पर्ये ते स्थितसंभवाद्योग्य २५
ताच्च नाप्यनुमानेन तस्य सहचारग्रहाधीनत्वात् क्षणिकमोक्ष्मयुगपदुभयग्रहणसंभवेन सहचारस्य दुर्ग्रहत्वात् ।
अतएवनोपमानादीनां प्रसरस्तेषामपि प्रमाणत्वानभ्युपगमाच्च अतो लौकिकेन केनचिन्मानेन सन्नमेंद्रियक

किल बुद्धस्य शिष्याः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकस्य लितन्नबुद्धेनाद्य यो वा स्वार्थं बुभिन्नवेषमालोकानस्
नैशमानुसारेण सर्वशून्यतालक्षणेन तेन योर्बुद्धे रवतारयवाह्यार्थवादस्य भूयेमग्रहीतोऽभिहितः स्तनीयस्तीय
मरिपक्वचित्तस्य विज्ञानमात्रास्तित्ववादेन चतुर्थस्य प्राप्यधिकारिणस्साक्षाद्देवशून्यवादउपदिष्टः यथाहुः देशा
ना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयल
क्षणा भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणेति देशनाः उपदेशाः लोकनाथानां बुद्धानां पूज्यपादबुद्धवचनम्।
गम्भीरं गूढाभिप्रायमुत्तानमस्फुटोक्तिरित्यर्थः तत्र सौत्रान्तिकमते ज्ञाने विज्ञाने घटपटाद्याकारवैचित्र्यस्यानु
भविकस्य तत्तदर्थसादृश्यातिरिक्तस्य दुर्वचनादस्ति च बाह्यार्थज्ञानेऽर्थसारूप्यस्यासम्भवान्निमित्तभूतो बाह्या
र्थो विज्ञानवैचित्र्यादनुमीयते तेन त्वसौ प्रत्यक्षः वैभाषिकमते तु सति विज्ञानस्य बाह्यार्थसंवेधे न तदाकारत्वासम्भवा
त्ति च प्रकाशसंवेधे बाह्यार्थप्रकाशस्यावर्जनीयत्वात्प्रत्यक्षगोचरोऽपीति तयोर्मतभेदेऽपि क्षणिकबाह्यार्थवादप्र
क्रियाणामेकत्वान्न द्वयोर्मतमेकीकृत्य सल्लक्षणैक्षिल्योपपादनपूर्वकं निरस्यति बाह्यमित्यादिश्लोकत्रयेण बाह्यं
भोग्यं प्रतिलक्षणक्षणिकमनुचयभोक्तृसन्तानमेतैः स्कन्धानां पञ्चकेनेह दृश्यमिति सुगतैकदेशिनो वदन्ति बाह्यः किं ते
मानोत्तरेण प्रभिन्नमितिः स्तनप्रौढिदेशनाऽन्धीयाऽर्थि किं वा मोहास्मलापः किं मत्पञ्जदुत्तिगाढं प्रलिप्याऽवबुद्ध खरस्ने
हाधानेरणस्वभावा ना पार्थिवादिचतुर्विधपरमाणवो भूतभौतिकलक्षणभोग्यसन्तानपरकः रूपविज्ञानवेदना
संज्ञासंस्कारसंज्ञकपञ्चस्कन्धीरूपो भोक्तृसन्तानोऽन्यः खरः कठिनास्तत्स्वभावाः पार्थिवपरमाणवः स्निग्धा आप्याः
उष्णास्वभावास्तैजसाः ईरणं चलनं तत्स्वभावा वायवीयास्तेषां समूहः सन्तानः कर्मकरणभुक्तान्नभ्यांसविषया।
णीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः विषयाणां बाह्यवेर्णां द्रियसंवेधा रेहारम्भकत्वाज्ञाध्यात्मिकत्वम् यदाहुर्मिन्नाकारकमात्र

घातस्य चाद्दष्टत्वप्रसंगमत किं चादृष्टेन नानां परमाणूनां तत्फलधानस्याप्यादिवत्त्वेन नाधीनत्वसंबंधीभावो वाच्यः चेतन॰
सा॰ सि॰ नस्य केनापि तपानेप्यनंतर इति संख्यानासिद्धिश्चेत्स्याह केश्चेतिनत्वस्माते भूतभौतिकादिसंबंधे चकः विघतेनकश्चिदित्यर्थः
३ ननु दृष्टस्माल्लोके कार्यस्य कारणाधीनानुपलंभलक्षणः प्रतीत्यसमुत्पादो दृष्यते हेतुप्रतिबंधनः प्रत्ययोपनिबंध
नस्य हेतोरेकस्य बीजाद्यात्मकस्य पूर्वं संख्यातस्यांकुरादिफलोपधानलक्षणप्रत्ययः प्रत्ययानां कार्यांगभावपरस्परोपस
र्पणपीलानामनेकेषां भूतचतुष्टयपरमाण्वाकाशकालधातुनामैककार्योपधानलक्षणसंबंधो द्वितीयः तथा
हि हेतूपनिबंधतो वटांकुरे कुरुज्जाद्यंकुरवैलक्षण्यं प्रत्ययोपनिबंधात्तु पार्थिवपरमाण्वादिषट्विधकारणप्रयुक्तः
काठिन्यस्नेहपरिपाकनिर्गमनसावकाशत्वपरिणामास्तु अंकुरस्यानुपलभ्यंते तत्र बीजांकुरादीनामहं मे ने निर्वर्तयाम
30 स्यहमनेन निर्वर्तितम इति ज्ञानाभावेप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां परस्पराधीनत्वदर्शनाच्चावेतनसर्वकार्यसिद्धेर्नचेतनक
र्तृपेक्षास्ति तथा च बुद्धसूत्रं उत्पादाद्वा तथानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मतेति तथागतानां बौद्धानां कार
णसत्त्वे कार्यसत्त्वमन्वयः कारणाभावे च कार्याभाव इति व्यतिरेकः मात्राग्रहणं प्रधानीति धर्मः कारणाश्रय
त इति धर्मः कार्यं तेषां धर्मता कार्यकारणभावलक्षणा स्थितैव न केनापि रचितेति तत्स्वरूपार्थः तथा चसे
श्वातेनकर्त्रपेक्षेति चेन्न हेतुप्रत्ययानामंकुराद्यनुकूलाकृतिरन्यनिरपेक्षत्वाभावात् नापेक्षावाप्ताये प्रवृत्त्यनुपरम
प्रसंगात् सत्त्वप्रसंगप्रयासासिद्धिः द्वितीये चेतनाधीनत्वानभ्युपगमात् नवस्थाविंच पूर्वं पूर्वं संख्यानात् नियमेन सहक ऊ॰
रणे वा तत्तोन रसं ह्यानानुत्पादये पुरस्क दृष्टाने वा वायु नियतस्य भावात् तथा यद्ये बीजादंकुरस्य ततः कांडस्य ततः ३
पत्रपुष्पादीनां च विसदृशानामनुत्पादप्रसंगः द्वितीये सर्वभावानां प्रतिक्षणमनंतवैलक्षण्यप्रसंगः उत्पन्नमा
त्राद्बीजादंकुरकांडपत्रपुष्पादेरुत्पत्तिप्रसंगो वा क्रमेणानुत्पत्तिप्रसंगो वटादिबीजे स्यात् कुरजांकुराद्युत्पादप्रसंगा

सेनननसमधिगतेवाचोनज्ञात्रसिद्धमितिभावःगुरुत्ववचनस्यप्रमाणमूलत्वाधेरागमोहद्वेषान्यतममूलत्वमेवपर्यव
स्यतीतिक्रमेणप्रसत्याजेनदर्शयति उनेत्यादिना उनेतिपदान्तरेणपाठःवौपदर्शिनाकल्पनात्सदोषाप्रोढिर्बुद्धिवैभव
ख्यापनेससंसमाणविरुद्धमप्यहमेवेमावक्ष्यापयामित्वनतत्प्रवृत्तत्वादिति नहिरत्त्वोनिरूपणादिरागमूलकत्वमेवेतिभा
वःतदपक्षवेनाह किंवेति मोहात्प्रमाणवस्तुनत्वापरिज्ञानाद्वाभ्यावालिपणनामेवप्रलापोऽनर्थकंवचःतदीयंतु
निविपरिणामेनसंबध्यतेतदपक्षवेविसंमयेति जगद्धेतुरप्रयमेनोपमानमालोक्यनिर्निमित्तादेवद्वेषात्तद्धृत्वाना
पतत्वविप्रलिप्साविप्रलंभेच्छादस्यूनामिवासत्यागोचरेणनप्रलापत्वेनानर्थकःसर्वेषामपिपहेषत्रनुपादेयवचनत्वेनवन
चापरःप्रकारोस्तीतिभावः २२ इत्यवैनास्तिकमतेमानमूलत्वाभावेदोषमूलकत्वेचोक्तेमानविरोधमपिदर्शयति ।
मैत्रीभावइतिद्वाभ्यां मैत्रीभावःकथंवाचलनविरहितानांगुणानांमपरत्वांसंबंधोनन्वःकथंवाविषयपदमित्याक
स्मसंविधत्ते संधानांमिनिमानःकथमिवकिमतांभाजनाकाचधात्वात्मकस्थतोभोगमोत्तेवदजसमर्पलेकेनवा
दर्शनेते वैशेषिकमतनिरासोऽकुत्रगाहेनसंभवाचलनविरहितानांक्रियास्पृत्यानांसंगुराणांसत्वादिनानाक्रियो
मत्रिपर्यंतमनवस्थापितामणूनांकथंकेनप्रकारेणवामूर्तभौतिकदेहात्मनामैत्रीभावःपरास्यापिघ्याण
पुर्वक्षपानसंभवतीत्यर्थःकेनदाकिंवकर्त्रेणिकेष्वितिभावःकिंचपरमाणवस्संयोगादिःपरमाणवश्चोऽन्योन्योवा
प्रागेववैशेषिकमतोक्तरीत्यापसिद्धान्तश्चत्वमपिप्रत्याहितौयनिरस्यतिसेवरेतिपरमाणवश्चोऽन्तन्मःआभिप्रःसंयःस
मुदायःविषयपदमिद्धमगोचरत्वात्कथमिपानसाप्तुयात्महदुत्पन्नतनूपादिमतनुत्वात्स्वेवचहत्त्वं योगपत्वात्परमा
णुषुमहत्वाभावादयोगपत्वात्केषांनोहेतुप्रसदाणामपितन्नसमदायस्यप्रसत्त्वनाहहेतोरितिचेन्ननेषांप्रत्येकम
पिसमीपप्रसन्नहेणयोग्यत्वाभावात् दोषवशाद्दर्शनेतत्रायोग्यतापातकमूनचायोग्यानांमेवानांयोग्यःवाणुस

क्लेशेन न तत्संभवस्ततोऽनागतोगाविरोधिनः क्लेशास्तेषामपि विज्ञानात्पुरुषे शास्त्रज्ञानामपि मोहेन मोहपर्यन्तमात्मावस्था
सा· पि· नामनुपगमेऽपसिद्धान्तान्मोहस्य दुःखनिवृत्तिरूपत्वे क्षणिकदुःखानां स्वरसभंगुरत्वेन साधनोपदेशवैयर्थ्यात्तन्मा
हशोकः क्षणिकत्वाच्चेति भावः ॥ २३ ॥ नन्वविद्यासंस्कारविज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदनातृष्णोपादानभवजाति
सू २ जरामरणप्रबन्धेतो नामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेन सततं परिवर्तनात् दृष्टादृष्टः संघातस्तेन सर्वदोषपरिहारः
तथाहि क्षणिकेषु परस्परमित्येषु पृथिव्यादिधातुषु स्थायित्वैकत्वसत्वनित्यत्वसुखत्वात्मात्मीयत्वानीति बुद्धिरह
ममेत्यादि बुद्धिरात्मद्वेषपर्यवसायिनी विद्यैव संसारानर्थस्य मूलकारणं तत्र रागद्वेषमोहाः संस्कारा उत्पद्यन्ते तेभ्यश्चा
स्वसंज्ञिनाहंकारादागर्भस्थस्याद्यं ज्ञानमुत्पद्यते ततो देहारंभकपृथिव्यादिचतुष्टयं नामाश्रयत्वान्नाम ततः शु
क्रशोणितात्मकं सितरक्तरूपे देहस्य कललबुद्बुदावस्थे वा नामरूपे ततो देहनिष्पत्तौ भोगसंपादकानि पृथिव्यादि
32 चतुष्टयरूपविज्ञानात्मकं षड्विधायतनं सर्वधातुषडायतनानीन्द्रियाणि तेषां विषयसंबंधः स्पर्शः ततः सुखादिवेद
ना ततः पुनर्विषयस्पर्शानन्तरं प्रवृत्तिरूपादानं ततो भवहेतू वाग्बोधधर्माधर्मौ ततः पुनः पंचस्कंधीरूपभोगायतने
जातिस्तत्परिपाको जरा ततो मरणं एवं शोकपरिदेवनादुःखदौर्मनस्यसम्प्रमानादयोऽपि बोध्याः तदेतेषु परस्परस्य नि
मित्तनैमित्तिकभावेन घटीयंत्रवदनिशमावर्तमाने पर्याणुपपन्नो द्विविधसंघातो वस्तुतः क्षणिकेष्वपि भोक्तादिवृद्ध्या दु·
विनबुद्ध्या भोगमोहयोः पुरुषप्रवृत्तौ प्रयाणुसाफल्यं चेत्याशंक्याह नेति नाविद्यादिप्रवृत्तेर्द्विविधसमुदयस्तेषु
देहैकसन्तानवत्तत्स्त्वात्तेनन प्रभवन्ति किमत्र हेतुरसंबंधिकार्ये नचोत्तिष्ठतु केवलाकारणाविफलतास्त्वप्रतिज्ञा वे २२
रोधो वैविध्यं चाप्यभावेकस्याभिनिविनष्ट्या बुद्धवेतोः प्रलापः दर्शितानामविद्यादीनां परस्परहेतुफलभावे
ननिरंतरप्रवृत्तेश्चैत्याध्यात्मिकभेदेनोपदर्शितो द्विविधः समुदयः संघातो न संभवति यद्यस्मात्तेष्वविद्यादयः एके

शूयते यच्च मनुष्यादिपुद्गलोद्देशो मायादिकल्पितोऽयं देवो मनुष्योहं स्त्री वास्मीति सर्वे च वस्तुशून्या इत्यप्रसंगः तस्मात्साधना।
नोऽनियतकालप्रवृत्तिहेतुस्तत्फलसहकारिसद्भूपाभिन्नश्चेतनो जगद्धेतुरत्र चाप्यभ्युपगन्तव्यः ननु पंचस्कंधीमेव निपाते
न विनाभिन्नचेतनेभ्योक्तः सद्भावान्नस्वेनाविद्यादिक्रमेण भूतभौतिकसंघातेनकर्त्तनसंभवाच्च नापदोषस्तस्माशंक्याह।
स्कंधानामिति पंचस्कंधानां संनिपातः संघातोपि कथमिव केन प्रकारेणेव नाह यह दृष्टांतोप्यप्रसिद्धः किं पुनर्दार्ष्टा
न्तिकमिति यो न नायेवकारः यतनस्यापि संघाततन्नाविशेषात्कर्त्रधीनतानावाच्यात्तथा च तस्य नाहश्रकर्त्रैतन्नराधीन
त्वे न च स्थास्वाधीनचितनाभिज्ञचेतनाधीनत्वेनन्योन्याश्रयप्रवृत्तितत्प्राप्तिसिद्धिः स्थायिनः कर्तुरनभ्युपगमादितिभा
वः किं च स्कंधसंघातस्य संघातिभ्योऽन्यत्वेन भिन्नस्य भोक्तृत्वमुत स्कंधानामेवातत्संघातानां न गतत्वेक स्य ग्राह्येऽतिविज्ञा
वयविस्तीकारादपिसिद्धांतो वृ घ्णिकमतोक्तदोषप्रसंगस्सद्विनीयेनानाभोक्तृत्वमेकमस्यामेभवाच्छरीरस्तुत्य
नन्तरीयेण निद्धारणहेतभावदोषस्तमभिप्रेत्याह किंपुनर्मितिनिर्किं संघातपरिच्छिन्नानां भोक्तृत्व भिन्नपंचज्ञालय वि।
ज्ञानधारैव स्वप्रकाशकत्वादात्मा भोक्ता च सच संतानात्मना सदैवानुवर्तमानः कारणकलाप प्रकाश मनुविष्टा
स्यतीति कर्त्ता चेत्स्वलितिद्धांतरणहेतुरित्याशंक्याह काचेत्यालयविज्ञानधारा च का किं क्षणिकविज्ञानेभ्योऽन्या
ऽनन्या वा आद्ये स्थायात्मैव नाम्यांतरेणाभ्युपगमः स्यात् सन्तत प्रवृत्ताः द्वितीये क्षणिकविज्ञानानां पूर्वोत्तरकाला।
स्पर्शितत्वात्परस्परवार्तानभिज्ञानामेकमत्यस्पृष्टः संधातृतया भोगे क्लृप्तानन्यसाधनसंघातनिर्माणत्वानुपपत्ति
लि रित्याशयः किं च पुद्गलग्राह्य संघातः स्वात्मनोऽप्यस्थिर भोक्तेति भोगो भोग्यार्थप्रवृत्त्यादितिनान्येनप्राप्यं पितव्यः स्या
नतद्भमोहोपि मोहार्थप्रवृत्तिनान्येन मुमुक्षुणा भवितव्यमस्मादित्याशयेनाह क श्वेति भोगो मोक्षश्च कस्य स्तानके
स्यविदिस्यर्थः तथा च तन्तुणाहावैफल्यमपीत्याह वैदिति हेतुर्निर्दुष्टहेतोस्त्वदर्शनेप्यर्थके न वा फले न सफले न नाव

दृष्टधर्मो न वस्तुधर्मो ऽपि तु वस्तुनः स्वात्मतत्त्वमेव न तु पूर्वापरभावमात्रदर्शनाद्धेतुफलभावः कल्प्यते वस्तुनस्तयोः
स्या॰सि॰ कार्यकारणयोः संबंधस्य दुर्निरूपत्वान्निर्हेतुकमेव कार्यमुत्पद्यत इत्याशंक्याह तदिति तत्कार्यं निर्हेतुकं कारणशून्य
मेव स्यादुत्पद्येत यदि तन्निर्हेतुकं हि यस्मात् कार्यकारणयोर्दृष्टं चक्षुरादीनां साधनानां विफलतानेष्यते कुलाला
३२ देर्विना यदि दण्डादिभिर्घटादिसिद्धिप्रसंगस्तथा च तद्विघातो हेतुतत्प्रतीत्यविरुद्धेनाउत्पद्यते इति परैर्योप्रतिज्ञा।
स्तेन च विरुद्धेन आलंबनप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययः अधिपतिप्रत्ययश्चालोकादयश्चेति चतुर्विधः हेतवः कार्यं
प्रत्ययेनेत्यनुकूली भवंतीति प्रत्यया इत्युच्यते यथा नीलाकारस्य ज्ञानस्य नीलादालंबनप्रत्ययाहितविषयान्नीला
कारता समनन्तरप्रत्ययादव्यवहितपूर्वोत्पन्नविज्ञानाद्बोधरूपता नीलरूपाकारतैव न रसगंधाद्याकारतेत्य
धिपतिवच्चक्षुरिन्द्रियात्मकाच्चक्षुरादेर्नीलादिप्रतिनियतां कारतामालोकादिभ्यश्च स्पष्टतेति चतुर्विधकारणनिष्पा
32 दितं नीलादिज्ञानं चैत्राश्रितसंबंधिनः स्वाकारयोग्यत्वेन उत्पद्यत इति हि तदर्थः निर्हेतुककार्योत्पादाभ्युपगमे तत्प्र
तिज्ञाविरोधस्तदर्थः यदि च प्रतिज्ञानिर्वाहाय कारणस्य फलकालावस्थानमिष्यते तदापि क्षणिकाः सर्वसं।
स्कारा इति प्रतिज्ञाविरोध इत्युभयतः पाशा रज्जुः किं च बुद्धिबोध्यं त्रयमप्यनित्यं तत्क्षणिकं च तद्यथेदं प्रतिसं
ख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्यनेन ज्ञानविषयस्तत्स्वभावत्रयमिति नित्यत्वं क्षणिकं च असत्त्वमहं नाशयामि। ऊ
ख्यामीति वस्तुप्रतिकूला बुद्धिः प्रतिसंख्यानं सर्वकोऽवस्तुनाशः प्रतिसंख्यानिरोधस्तदन्यो ध्वंसस्त्वप्रतिसंख्या।
निरोधश्चावरणाभावस्त्वाकाशमिति त्रयमपि नित्यमपि तदभावत्रैविध्यमपि दुरुपपादमित्यभिप्रायेणाह त्रैविध्यमि ३२
ति अभावे निर्विशेषत्वादसत्त्वाच्च निरूपाख्ये त्रैविध्यं त्रिप्रकारतापि कथं केन प्रकारेण अवस्तुनः कारणाद्य
संबंधादुपगतिवैलक्षण्याद्यसंभवात् असंभवे च निरूपाख्यतासंभवो हानादिरर्थः किं चाप्रतिसंख्यानिरोधो क्षणिकवस्तु

कस्मिन्कार्ये उत्पादिते सत्त्वाविनष्टानां स्थावोत्पत्तिमात्रनिमित्ततान्त्रोत्पन्नानां संस्कारभावे दृष्टमेव तदर्थः अयं भावः या
दृष्टहेतुपनिबद्धकार्यं तदन्यानपेक्षहेतुमात्राधीनतादुत्पन्नानां सत्त्वात्तस्मात्पापनिवृत्तौ नानाहेतुसमवधाना
धीनः कथं तदा तानि च विनष्टे रचेतनेऽस्मिन्प्रयत्ने विनष्टपत्तौ मेलनेस्यापनेतु करे किं वा दृष्टः विघातः संतानमात्र
त्मानं लभमानाः कथं न तेषां निमित्तेष्वपूर्वं संस्कारं तेषां न तत्र संस्कारान्तरं प्रति निमित्ततामभ्युपगमाच्चाविघाते
नो निमित्ते निमित्तकं तत्कल्पने वैफल्यमपि नियमाभ्युपेत्यापि तत्क्षणिकानामविघाते नो निमित्तनैमित्तिकं एव तत्त्व
नरैवन संभवतीत्याह नष्टेभ्योऽपि पूर्वक्षणे नष्टपन्नं विनाशयस्तः कार्यस्योत्पादने न प्रभवति न समर्थो भवति निमि
त्तविनाशाभ्युपगमेन हेतोः कार्यसंबंधाभावात्तदनुकूलव्यापाराभावाच्चेति भावः ननु कार्योत्पत्तौ कारणस्य
अव्यवहितप्राक्कालसत्त्वमेवोपयुज्यते न कार्यकालसत्त्वमपि नदा कार्यस्यासिद्धत्वेन तन्निरूप्यं कारणसत्तायास्तदनुप
योगात्तन्नापि व्यापारसिद्ध्यर्थं तदुपयोगः सोऽस्त्येव तस्य व्यापारत्वं संभवात्तथापि कुतः भूतिर्येषां क्रियासैव कार
कं सैव चोच्यते इति तत्राह किं मिति यत्र रेऽति नीच संबोधने प्ररोदहेतसंबंधिकारणानुपरक्ते कार्ये किं न किंचि
दित्यर्थः तस्य वर्णं कारणकार्यरूपकादयो हि तस्य वर्णं ह्यात्मनोऽनुभूयते यदि च कारणानुपरक्ते कार्ये स्या
कथं तेषां तदात्मनानुभवः न च कारणसादृश्यमेवानुभूयते न तादात्म्यमिति युक्तं भेदानुल्लेखेनानुभवस्य मा।
वा दृश्यविषयतायोगात् किंनु गतधर्माभावे सादृश्यासिद्धेः गतधर्माभ्युपगमे च तदेव कारणं कार्यकालावस्था
यीति सिद्धमक्षणिकत्वं अपि चोत्पत्तिविनाशौ वस्तुनः स्वरूपभूतावुत धर्मौ वस्त्वन्तरभूतौ वा आद्ये उत्पत्तिविनाश
योर्यौगपद्ये वस्तूत्पत्तिविनाशक्षणानां पर्यायत्वं स्यात् द्वितीये धर्मसंबंधधर्मतायोगाद्वस्तुनः क्षणिकत्वहानिः।
रतोऽपि वस्तुनि उत्पत्तिविनाशयोः संस्पर्शाच्छाश्वतत्वप्रसंगः यदि च दर्शनादर्शने उत्पत्तिविनाशौ तथापि तौ।

ह्यार्थवादिमतनिरासः नहि वस्तुनः स्वगतस्य वाह्यार्थवादोऽभिप्रेतः किंतु विज्ञानैकस्कंधवादस्य बुद्ध्यारोहायपरि
सां.सि. कल्पितः तथा हि नतावद्बाह्यार्थः संभवति ते हि परमाणवो वा तत्समूहो वा तद्द्वयोरप्ययोगपद्युर्निरूपत्वान्निरा
३३ सात् किंच विज्ञानं वाह्यार्थं कमतिशयं जनयत् प्रकाशयेत् न तावदिंद्रियवत् ज्ञानेन ग्रहणव्यापारसंगात् नापि प्राक
शमतीतानागतेष्वसंभवात् न चातिशयानाधाने विषयत्वव्यवस्था सिद्ध्यति तस्मात् नीलानागतत्ववद्वर्तमानत्वेनाभि
मतविषयेष्वप्यावश्यकत्वं समनानुमानिभिरालयविज्ञानप्रसूतप्रवृत्तिविज्ञानाकारैरेव व्यवहारसिद्धेः कृतं वाह्या
र्थेनेति तदेतन्निराचिकीर्षुराह नार्थो ह्यस्मिति नार्थो ह्यमानसिद्धं कथमिव विविधं ज्ञानमर्थापलापे वाधोपपर्यानो
नदृष्टो वुद्धिरितिचपटेन प्रसिद्धार्थस्छेत् वेद्याविज्ञानभेदाः कथमन्यथा विविधावासनावातुतःस्युः किंच
33 प्रागुक्तदोषाः क्षणिकाचितिहतत्वेन विज्ञानवादः मानेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन सिद्धं प्रमितं लंभकं माद्विवाह
वस्तुनामर्थानां ग्राह्यार्थानां किं लिंगं निचकारयहेतुः सृपिकाश्चेति प्रसमयः अपवादितुमशक्यमित्यर्थः अपलापोऽस्तुप
लंभकप्रमाणाभावाद्धा उपलंभाभावाद्धा उपलंभस्यान्यविषयतावाहानाद्यो वलरादेस्तेनार्थोपलंभस्य चवि
षजनीनत्वात् नापि तृतीयः वाधाद्यभावेऽप्यर्थोपलब्धेरन्यविषयत्वेऽस्यगोचरत्वेऽप्यनाश्वासात् न च विज्ञान
विषययोर्भेदग्राहकाभावः सहोपलंभनियमादिति साद्धिप्रणतात् ज्ञानज्ञेययोरभेद इत्यहातन्न चात्र विप्रतिपत्तिः ।
वहिर्वदवभासनतु नितवकरणं कुर्वतोऽनुभवतोऽप्यनुभवसिद्धत्वात् ननु वाह्यार्थस्य परमाणुतदन्यतादिना दुर्नि उ.
रूपत्वात् तदभ्युपगंत्रापि घटाकारं पटाकारं ज्ञानमित्यनुभवानुरोधेन ज्ञाने विषयाकारत्वस्यावश्यं वाच्यत्वात् वि ३३
षयाज्ञानाकारस्य च ज्ञाने नैवाविरोधेन व्यवहारसिद्धेः पृथक् विषयकल्पनं वैयर्थ्यमित्याशंक्याह कथमिवे
ति अवयवान्यतानन्यतादिना दुर्वचत्वेनार्थापलापे ज्ञानमपि कथं विविधं नानाकारं स्यादिति प्रागवत् तदपि

नः संतानस्य वासनात्मनो नाशः क्षणिकस्य पुरुषस्य बुद्धिपूर्वकमङ्कुरप्रक्षालनादिप्रयत्नमनवस्थानात् पूर्वोक्तयुक्तिभिर्नि-
रन्वयनाशसंभवेन सर्वावस्थान्वयिवस्तुपरिशेषे शून्यतालक्षणनिरुपप्लवावस्थाविशेषस्य न द्वितीयः हेतुफलभा-
वेनाविच्छिन्नसंतानिनामेव संतानत्वाभ्युपगमे संतानिविनाशादेव संतानविरोधो वाच्यः तत्र पर्यन्ताः किंचित्फलमा-
रभेरन्न वा प्रथमे तर्हि संतानाविच्छेदः अन्यथानुपपत्तिस्तु यदि नारभेरन् हि तस्यासत्त्वप्रसंगः अर्थक्रियाकारितानिरिक्तसत्त्व-
स्यापरैरनभ्युपगमात् न दृष्टान्ते चरमक्षणे पूर्वसंतानिनामसमर्थक्रियाकारित्वाभावात् संतानमात्रासत्त्वात्सर्वलोकस-
निरोधः न चाप्येन विसदृशाकार्यान्तरादेव पूर्वसंतानविच्छित्तिरिति युक्तं अत्र समनुगते स्थायिनि सादृश्यवैसदृश्य।
योरुपपादनस्योद्भवात्। एतेन परेषां अपवर्गमननयोगाभ्यासादिजन्यतत्त्वज्ञानेनाविद्यादिनाशाधीनमोहप्रशमा-
पायिनिरस्ता अविद्यादेः स्वरसभंगुरत्वसाधननिरोधस्य योर्विध्वंसनिषेधात् नाप्यावरणाभाव एवाकाशः शून्यो
अपवेनतस्याभावत्वनिश्चयात् अपि चावरणाभाव एवाकाशश्चेदेकस्मिन्नपर्यन्ते अन्यत्र निश्चयेन तरसो निपते-
योर्निरवकाशत्वप्रसंगः यत्रावरणाभावस्तत्रोन्मज्जनौति चेत् नावरणाभावो विशेष्यते नन्ना हि वस्तु भूतमेवाक-
योर्नावरणाभावमात्रस्याभावस्य निषेध्यनिषेधाधिकरणं भवति तुच्छत्वादिति भावः किंचात्मनोऽपि हि क्षणिक-
त्वे पूर्वानुभूतस्य स्मरणानुपपत्तिः अन्यानुभूतस्यान्येन स्मरणे अतिप्रसंगात् आह यथा संभवाद्बाह्यालोकेन भूतेष्वपि विरहाद्यथा स
भावेऽपि स्मरणस्यान्यानि सर्ववाहमन्यस्तु लक्षणेऽवेतिसंभवाभासंभवाद्बाधनिष्पत्तौ माणवको निर्युक्तिको निरर्थकस्य
क्षणभंगवादरमुपसंहरन्निरन्तितो लिंगवचनो वंश्यः आहुः कुत्सितानि कुत्सितैरिति समासः बुद्धबंधोः शिष्टैर्गर्हि-
तस्य बुद्धस्य मर्षः प्रलापः क्षणिकवादादिलक्षणो मनःप्रलापः सदृशावासनासंदर्भः विनयः अनल्पः विवेकिभिरव-
धारेयस्तिपावत्। २८ इत्थं बाह्यार्थवादिवैनाशिकमतं निरस्य विज्ञानवादी अपभवनिष्ठते अभिमतमेवास्माकेवा।

सा॰सि॰

३५

34

तत्राह बाध इति सामान्याधीनास्मिन्बुद्ध्याग्रहणानां बाधो नष्ट इत्यर्थः तथा च नाशहेतुषु पक्षेव प्रत्यक्षत्वासनानिमित्त
कत्वेनाप्रयोजकमपि तु बाधएव ग्रन्थघाज्ञाग्रहणस्य प्रत्यक्षप्रत्यक्षबाधकता योगादिति भावः वस्तुतस्तु सामान्य
स्य स्वाप्यनिर्वचनीयप्रातिभासिकार्थविषयकत्वानुनिपालेवनन्नमिति बोध्यं किं च ग्रीन्तरएवार्थाविर्हि वेदव
भासनइति वदन्नाग्रबंधपत्वहिः पदस्यार्थांकिं चिदालंबननैसौकार्यं न हि भवति देवदत्तः शशविषाणवदवभासतइ
ति तथाच बाह्यार्थानामपह्नोतुं शक्यत्वमभिप्रेत्याह बहिरिति नीतिबाह्यार्थापलापे बहिरित्येतन्मद्प्रसिद्धमर्थन
हेतुं न प्राप्नुयादित्यर्थः चकाराद्बुद्धिग्राह्यबोध्यबोधकवादिप्रतिवादिप्रतीतीनां तन्नामसत्त्वमभ्युपगन्तव्यं ततः सा।
ध्यप्रमाणमनेकान्तकपार्टोचप्रवृत्तमनुपपन्नमिति मपि बोध्यं किं च पूर्वोत्तरकालानामर्थानां स्वमात्रसंवेदनेनोपलंभेण।
नाविज्ञानानां सोऽन्यान्निर्विनाशइव्यांपरोभाववित्तानां नपरसंतानादिगोचरता स्मै भवान्नातु त्वन्मन्नि विनाशहर्वीप।
रोभाववंध्यमोक्षादिप्रतिज्ञाविषयालंबनैवेत्यभिप्रेत्याह वेद्येति विज्ञानानां भेदाभावानृतयोर्विच्छिन्नयोर्वेलक्षण्य
निचकर्षं तथा वेद्याः ज्ञानेन ग्राह्याः तेषां तथैकत्वसमात्रगोचरत्वाभ्युपगमादित्यर्थः अथवा विज्ञानानां भेदाः
विशेषाः नीलपीताद्याकारास्तद्भेदाद्यभ्युपेतलक्षणपाके न वेदितावेद्याः गृहीततयाः तत्तावत्तेनेव स्वामः
निर्क्रियाविरोधान्ग्राह्यत्वेन साक्षिसीकारापत्तेरित्यर्थः ननु साक्षिभास्यत्वं वादेऽपि तस्य साक्षिणोऽपि स्वात्मनि क्रि
याविरोधात्तस्येन वेद्यत्वमित्यत आह स्याद्यौपाध्याप्यौपाधीत्यादेः स्वप्नेऽपि चाते एव विज्ञानस्य साक्षिभावस्यानुपपत्तिरि
ति चेत्तत्रानागन्तुकप्रसक्तेः न त्वेकरसे निर्विशेषे स्वप्रकाशे साक्षिणि प्रकाशान्तरापेक्षाभावात्तन्मते तु क्षणिक।
णमस्य विज्ञानस्य चिद्रूपताभावेऽपि स्वसत्तामात्रेण समकालमेव चो मवतात्सर्वंगतचिन्न निर्विकल्पादिहतथा स्फु
रणमित्यादोषात्तथा चोक्तं वार्त्तिके विषयत्वस्वभावानुरोधादेवनकारकान्तरं विमन्सं पूर्णनोन्यतौकुं भसैव।

डु॰

३५

किमवयवाकारमवयव्याकारेषु गृह्यते किं वा सामान्याकारमेकमनेकेष्वाकारानुगतमपि ज्ञानाभेदोऽभेदो वेति विकल्प
सामान्यात् ज्ञानेऽस्मिन् धर्मस्यैवोत्पादयोगाद्वैमत्यर्थः पृथगाह शून्यवादे कीर्तिः तस्माद्बाह्यार्थे न हि ज्ञाने स्थूलाभासः सहदा
त्मनः एकत्वप्रतिसिद्धत्वात् कुत्रचिदपि न संभवतीति तस्मादुक्तविकल्पासहत्वाद्बाह्यार्थो नापि विज्ञाने स्थूलावभा
सः संभवति एकस्मिन् ज्ञाने नानाकारविरोधाद्धेतुहेतुमतोर्भिन्नत्वात् भिन्नत्वाद्भूतेनाद्वैतिनदर्थः अथवा ज्ञानवैचित्र्य।
निमित्तस्य बाह्यार्थस्यापलापेन निमित्तविविधेन नानाकारे ज्ञाने कथमभिन्नार्थः वासनात्मानुपदर्शवनिरस्मिन्नाने
अथवा विविधमाह सा हृष्टपदः विविधमनेकार्थं सहयो ज्ञाने कथमभिन्नार्थः ज्ञानस्य प्रतिविषयं व्यवस्थासिद्ध
सूर्ये विषयसारूप्यसम्भूयगहन्तानां यजीवादि पर्यायक्रमेणाकारइति भावः अथवा दृष्टं ज्ञानं परं ज्ञानमिति वि
गोचरणयोर्दृष्टपृष्टयोर्भेदो विशेषज्ञाने कथं चानुभूयते न तु विशेषणपलापे ज्ञानेविविधं नानात्वविशेषणं कमनु
भूयमानं कथमभिन्नार्थः एवं दृष्टस्य स्वरूपं दृष्टप्रत्यक्षमिति विशेषणभेदेऽपि ज्ञानभेदः नुभूयते न दृष्टिकथमिति
योजनीयं ननु यदि न संदेहो वानुभूयते तन्नतोऽनतिविकं यथा चेदं हि ज्ञानं सहोपलंभनियमाद्बाह्यार्थाः यथाहुः
सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्धियोः भेदश्च भ्रान्तविज्ञाने दृश्यतेन्दाविवाद्वयइतीति चेन्न रूपादीनामालोकस्य
सहोपलंभनियमेऽपि भेददर्शनेन व्यभिचारात् नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्य
सहोपलंभनियमेऽपि भेददर्शनेन व्यभिचारात् ननु वासनानिमित्तं ज्ञानवैचित्र्यं कारणान्तरेणासहकृतं ज्ञानं वैचि।
ते स्वप्नमायादिवत्तनेऽन्यप्रवाहार्थं वासनावैचित्र्यं ज्ञानवैचित्र्यदर्शनात् न तु वासनामन्तरेण न्यायेनिमित्तं ज्ञानवैचि
ज्ञानामभिरस्मदुपगमस्य तेन व्याचस्तामप्रमाणप्रमाणज्ञाता अन्यसम्प्रदायसिद्धं वचनमेवयथाहुः अनादिवासनो
द्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयइति नीलपीतादिः सद्धर्मो न सविषयाण
नादिरसद्धर्मः अभयनीलादिसदसद्धर्मो विज्ञानस्य शशविषाणस्यैवासत्त्वमिति वक्तुं शक्यत्वादिदमुक्तवान् ह्यर्थं रति।

मार्गस्य

यदि सुखेदेतदर्थः स्थितिनिरूपणेनोपवासाद्यर्थेषु निरूपणापगमनायोपधर्मित्याद्युपपत्तेरूपयोगात् प्रसंगतेषु गतदर्शनं ।
सा॰सि॰ भिन्नत्वं नत्रदोषसमुच्चयकारः तेनोक्तरूपेण गोणेन विज्ञानवादः क्षणिकविज्ञानैकस्कंधवादो हतो निरस्तो न पुनरु।
स्यात्तेन मत इत्यर्थः २५ इत्थं क्षणिकविज्ञानवादिनां प्रतीत्यसमुत्पादः क्षणिकभावाभावकार्योत्पत्तिलक्षणोऽनि
३५ रस्तः इदानीं क्षणिकभावस्य निरपेक्षस्य कार्योत्पादकत्वे पुरुषप्रयत्नादिसहकारिवैयर्थ्यात् सापेक्षत्वे च।
क्षणस्यापेक्षितेनोपकृतत्वानुपकृतत्वावस्थात्रयासंभवात् अनवस्थादोषनिवहाच्चैवं नास्ति केऽप्यानिरूपाख्य
तुच्छाभावादेव जगदुत्पत्तिरभ्युपगन्तव्या शून्यवादिनापि निरधिष्ठानमेव जगदारोपमभ्युपगच्छतः यांत्राह प्रागभावा
देव सांव्यवहारिकजगदुत्पत्तिरभ्युपगन्तव्येति शून्यवादिनां पक्षान्तरं शून्यवादमतं चैकीकृत्य निराकरिष्यन्नाह ।
नेति नाभावाद्भावजन्म कुत्रचिदपि कालेऽनिर्विशेषादृष्टित्वान्न स्यात् तेनानुविद्धस्य सदसद्भिन्नत्वं च प्रत्यक्षः स्यात् शे
35 षे केनाभावप्रख्यातेः किं भिन्नं न सकलं सर्वतः स्यात् भोक्ता भेदस्य प्रसज्यत किमिति जन्मभवानात्मख्यातेः प्रवृत्ततः
अभावोत्पत्तिः अभावाद्भावस्य भावपदार्थस्य जन्म कुत्रचिदपि देशे काले वा न कलितं न दृष्टं न युक्तं चेत्यर्थः यद्यभा
वाद्भावोत्पत्तिः स्यात्तर्हि विनष्टबीजेभ्यः शशविषाणादिभ्यश्चाङ्कुरादेरुत्पादः स्यान्न चैतदृष्टमतो नाभा
वः किंच बीजाद्युपमर्दस्य अविशेषाद्युपमर्दस्य शशशृङ्गादेश्च निरूपाख्यस्य वैलक्षण्याभावादङ्कुरस्यास्तीनो। ॐ
परस्परवैलक्षण्यं न स्यादित्याह निर्विशेषादिति निर्विशेषाद्भावत्तत्कथमस्मान्याङ्कुर्याद्दोङ्कुरादिविचित्रप
रस्परव्यावर्तकगुणक्रियासामान्यविशिष्टं न स्यात् कारणवैचित्र्यं विना कार्यवैचित्र्यायोगात् यदि तु मृतादेनैल ३५
दीनां भावेऽपि विशेषाभ्युपगमे तस्य भावत्वमेव प्रसज्येतेति भावः न च प्रतियोगिवैचित्र्यादेव वैचित्र्यहेतुत्वे
तद्धेतुवैचित्र्येऽपि हेतुत्वेषणात् अनवस्थाप्रसङ्गेः प्रतियोगप्रत्युपगमे शून्यवादहानाच्च किंच यद्येनान्वितं प्रतीयते।

द्रष्टाधियामितितस्याग्रयाह्येन्नाह्यिदयाह्येयंव्याप्नोतिनतत्कुर्वंसाक्षान्नेबाह्यंदनेरेणनापिह्यिदेवह्येत्तीनया।
स्पष्टीविज्ञानेनप्रमेयंव्याप्नोतिनविज्ञानेसाक्षान्नेवाविज्ञानानांरेणापिविज्ञानेस्वयमेवभासकमितिभावःवास
नावैचित्र्यात्स्मृतिज्ञानवैचित्र्यमित्युक्तेनिराचष्टे अथेति अथवावासार्थस्यज्ञानाकारत्वाभ्युपगमानेनतरेमपि नहेवि
अहेतुभूतावासनाःक्रमलःकस्मात्रिमितावासुःनथाचवासनासिद्धौज्ञानवैचित्र्यसिद्धिःनसिद्धौचवासनासिद्धि
रित्यन्योन्याश्रयःअनादित्वेनपरिहारेतुअप्रमाणमूलकत्वादप्येतदन्यायापत्तिरितिभावः पंवासनासिद्धौपवा
ऽर्थाःभ्युपेयइतिभावःअथवाक्रमेणइतिसमर्थ्यतानन्यादेविभक्तिक्रमलाभिःकस्मिन्नस्वरितिमथःवास्यस्यापि
नोऽनभ्युपगमादसंभविहितभावि विज्ञानानांचवासापितुमप्राकतनादित्यर्थः अथवाप्रथमानानात्वनसिःक्रमतःकि
स्वरूपावासनास्तुःकिंविज्ञानेभ्योभिन्नाउतनाद्येविज्ञानेकस्यधवादहानिःद्वितीयेनभेदेनभिन्नेभिन्नकभावा
नुपपत्तिःआलयविज्ञानसंतानपतितमेवासंविदित्तज्ञानेवासनेतिचेत्तत्रतिविवक्षाहितस्यापिचिरन्ती
नस्यापतनोवैचित्र्यतिमिन्नतायोगात्प्रवृत्तिविज्ञानेनवाह्यंधनिमयाधानासंभवात्स्वकालेणानुपपत्तिरितिचेन्नचि
रस्थितिविवक्षाहस्वाभावाद्यार्थवर्णभंगलक्षणसवितुपरागलक्षणस्यवासनाप्रतिसायस्याधानेनप्रकारासंभवा।
त्। अतीतानागतवस्तूनामपिस्वरूपेणवस्थानाभ्युपगमेननज्ञापिज्ञानेनासन्नापादकाज्ञानावरणनाशेभ्य
पारोहस्यलक्षणसंभवात्तदुपपादयति अनेचेदमुपरिष्टात्भेदाभेदादिनानुर्वचनंचसर्ववस्तूनांमायामयत्वा
त्तत्संतानानात्मानाविज्ञानानामपिभेदाभेदादिनानुर्वचनेनासत्तत्प्रसक्तोशून्यवादप्रसंगात्किंचविज्ञान
स्यक्षणिकत्वात्सोऽयंमितिकमतोऽक्तदोषाविर्मोकस्तम्माह किंचेतिप्रागुक्ताःपूर्ववादिमतनिरासार्थमुक्ताःअभाव
ग्रस्तानामन्यन्यादकत्वासंभवःप्रतिज्ञाविरोधोवस्तुनःप्राप्नतत्प्रसंगश्चैवमादयोदोषाःक्षणिकेपितिविज्ञा

साहित्यानरम्भुपगमे सर्वस्य भृत्वव भंगात्तद्दर्शनिकविज्ञानानां च समानगोचरत्वात् मूलेन तेषां संबंधावृद्धनाद्येन्यर्थः
स्या·सि· निर्विशेषस्याप्यभावस्यापि चित्रज्ञानजगत्तुल्यत्वेन स्यात्सर्वविकल्पात्सर्वकार्याणां सर्वत्रोत्पत्तिः स्यादित्याशयेनाह
किमिति निःसकलं कार्यं सर्वतः सर्वत्र चिकित्सितं न स्यात् एवं सर्वस्य सर्वात्मकत्वे च किमिति न स्यादित्यपि बोध्यं अत एव
३६ धावल्यादेर्विनापि कृष्यादिप्रयत्नमभीष्टसिद्धिः स्यात् भावस्य सत्त्वमनादि स्यात् अभीष्टमिति निश्चयत्वे यत्नं विनापि
वैषां सर्वमभीष्टं संवृतं स्यात् यथा च कृष्यादिप्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः किं च सर्वस्य सर्वज्ञानस्य फलेन तत्त्वलक्षणमुक्तिः
लवाभिमतप्रसादनपुरुषार्थः प्रस्तुतानर्थ एव न हि कश्चिदात्मनोऽनर्थमनुसरन्नेवास्ति यदि प्रस्तुतहेतोर्वैनिष्टात्
स्य च फलमनर्थं त्वे चेत्यभिप्रेत्याह सति किमिति निश्चयेन स्वमार्गोपदेशेन जगदनिष्टकारिणो वावर्जनीय
मेव दूरेण नरकाद्यनिष्टमिति निवेदेनाह किमिति हेतु उस्वपरहितानभिज्ञ आत्मवादिनस्तु न यदेतावत्स्वमार्गोपदेशो भवा
न्किमिति प्रश्नः अहो तेषु रहस्यविलसितं वनेत्यर्थः २६ एवमुक्ते कञ्ज्ञानां समयमेति रत्नेविवसनसमयः प्रसंगात्प्रा
36 प्तेन तेन वमाह जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबंधमोक्षाख्याः सप्त पदार्थाः संक्षेपतस्तु जीवाजीवावेव पदार्थौ न यो
देव जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेत्यपरः पंचधा विभाग
क्रमः अस्तिकायशब्दः पदार्थवाची तत्र जीवा द्विविधाः अर्हत्स्वरूपा नित्यसिद्धा नित्यमुक्ता अपरे परतन्त्रमुक्ताः सोप्रति
कबद्धाश्चेति पृथिव्यादिचतुष्टयं स्थावरं जंगमं चेति षड्विधः पूरयंते गलन्ति चेति व्युत्पत्त्या रूपचयापचयधर्मा पुद्गल ॐ
लिकायः मोक्षमार्गप्रवृत्त्यनुमेयो धर्मास्तिकायः संसारस्थित्यनुमेयस्तिकायः लोकालोकाकाशभेदेनाकाशा ३६
लिकायो द्विधा आद्यो धर्मादिहेतुस्थाने द्वितीयस्तु परिहारान्नुक्रोपदृश्यः योऽकर्षं ज्योतिर्विषये आस्रवयतीत्यास्रवः
इंद्रियप्रवृत्तिः आस्रवस्रोतः संवृणोतीति संवरः शमदमादिः पुण्यापुण्याख्यसर्वकर्मनिर्जरणाद्धेतुत्वान्निर्जरस्त

तन्नस्यैव विकारः यथा कटकादयो हाटकस्य न था व सत्वादिति सदन्वितप्रतीतिगोचरस्य जगतः सदेवोपादानं नासत्।
न यथासत्य सदन्वितेनैव प्रतीतिप्रसंगादित्याह तेनेति तेनाभावेनानुविद्धस्यान्वितेऽस्य शेषे जगति तद्घटः सन् पटः सन्निमे
वैतन्मयमेव प्रत्ययः स्यान्न सन्नास्तीति न च तथा कस्यचित्प्रतीतिरस्तीति सदेवोपादानमित्यर्थः ननु सतो वा कूटस्थस्य
कथं कारणत्वं सहकार्यजननस्वभावमजननस्वभावं वा आद्ये समर्थस्य सहकार्यपायोगात् यावदनेन कर्तव्यं तावत्सहसैव कु-
र्यान्न हि द्वितीयेन करोत्यपि कार्यं जननेऽनुकरोति किं सहकारिसापेक्षत्वान्नाप्येऽपरो यदुक्तिं चेन्न सहकारिणमुपकारानां-
धायकत्वे वा प्रथमेन तदाधायकत्वे उपकारस्यापि कार्यत्वात्तदाधानाय सहकार्यन्तरं तत्कृतोपकारान्तरं तत्रापि।
पुनरप्यन्यदित्यनवस्थापातात् उपकारस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यहेतुत्वसंभवे न कूटस्थकारणत्वभंगादुपका-
रलक्षणविकारापत्तेः कौटस्थ्यभंगाच्च यथाहुः वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलं चर्मोपमश्चेत्सो।
नित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलमिति तस्मात्सतोऽपि हेतुत्वसंभव इति चेन्न कूटस्थस्याप्यनिर्वाच्याविद्यादिना सकामक-
र्मवासनादिसहकारिवैचित्र्याद्धि विचित्रजगदध्यासाधिष्ठानत्वलक्षणविवर्तोपादानत्वे बाधकाभावात् कथम।
ना न्यथाबोधिनलमलिनधीगोचरधर्मः न च तत्रोपकाराद्यनवस्थासंभवः उपकारस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् अत एव त-
त्संयुक्तकार्यमप्यनिर्वचनीयमेव न त्वविद्यादिभिरेव कार्यसिद्धेः कूटस्थस्य सतोऽन्यथासिद्धिरिति वाच्यं तथाविध।
स्यापि रज्ज्वादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्पाद्युपादानत्वादर्शनेन निरधिष्ठानायोगासंभवात् अविद्यादेः श्रोतकूटस्-
स्य कारणत्वनिर्वाहकत्वेन तेनान्यथासिद्धभावाच्च किं च ग्राहकाभावादलीकस्य प्रत्यय इव न सिद्ध्यति रूपता।
सतस्य कारणत्वमित्यभिप्रेत्याह केनेति तेन तद्भावस्य प्रायप्रसिद्धिः केन तत्तावस्य महेणस्य वस्तुन इंद्रियसंवे-
धायोगात् अत एव सहचाराग्रहणान्नानुमानेनापि नाप्यनुपलब्ध्या तस्यास्तत्प्रामाणेनानभ्युपगमात् नापि

सर्वथावस्तुनैकांतेनाप्यहि यदिवस्तुस्येवनहि सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनास्येवेति नियतद्रव्यादि स्माजिहासेस्यान्नोहानोपादा
नयोरप्रवर्त्तनान्नैकांतेनैकांताद्विवेकाश्चिकेचनेउपपद्यते इति निनद्रिगांचिकीधुराह नैकइति नैकोर्थः स
स्या॰मं॰ मधामाद्भवतिपरिमवेन्मामविधर्मंचतद्गुणोवाजीवारूपोर्थाः किमिति चननपामात्रुगच्छाव्यवस्य संदेहः
३७ माहिरोधाद्वपतिरूपेनबधमोहात्मवस्पात्सर्वानैकान्ससवादेगतवमननतोभातिमत्रप्रलापः एकत्राभि
त्रलेमकेमाटिरथोंलिननालिनादविरुद्धधर्मैः समधासमप्रकारेणनस्पादेकत्रविरुद्धधर्माणांसमावेशः।
समावेशेचविरोधोहेतुःसंगात्मरस्पदविरोधेनधर्माणांमिथ्यानेकल्पनेपिधर्मसंरूपस्यसदेकरूपस्पैवप
रिणोपाव्यानेकांताभावात् यत्परमार्थेनोभिन्नसंस्थानेनदृस्येवननास्तीत्यपलपितुंशक्यं आत्मानमपलापमपल।
पसाध्यामिहेतुःव्यवहारोजगद्रूपमपिव्यावहारिकप्रमाणेन्विहमधिष्ठानत्रमत्सममत्रयास्पेवैमेकरूपेनचतथास
37 तिक्राचिरसंतिकाचित्राणीतिद्विविधव्यवहारानुपपत्तिःसतएवव्यस्तुनोदेशकालसंबंधविशेषमपेक्ष्यपरिच्छिन्नरू
पेणकल्प्यमानयोःसत्वासत्वयोर्वस्तुसंस्पर्शोनननैकरूप्याविरोधित्वात्परमार्थसहशोनुजगत्संभावनेवनास्तीति
धर्मानिरूपणैकस्मिन्नेकान्तमिति भावः किंचनैकान्तवादिनःपदार्थेषुसामान्यविशेषप्रतिपादनानुपपत्तिस्तु
सामान्यनैकान्तवादिभिस्त्रक्रियायामात्रातत्त्रमभिप्रेत्याहभवतिमतीतिपदेनकोर्थोविरुद्धसामान्यविशेषलक्षणानेका
सत्वात्मवतिनहिवयायदार्थेषुविभागेनदर्शितेसामान्यविधर्मंचसमप्रकारत्वमपिनहन्त्यनेकान्तवस्तुविदित्यर्थः न राम
याचसमप्रपदार्थाइतिप्रतिज्ञाविरोधइतिभावः अथवाएकैकस्मिन्वस्तुनिविरुद्धेनतत्कसामान्यविशेषलक्षणमनेका
त्मकमपिनहदनैकान्तेसात्रयाचसर्वंवस्तुयनैकान्तनियमात्सिद्धिरित्यर्थः अथवासामान्यविशेषमनेकांतिकेनवाऽ ३७
भयथाप्यनैकान्तनियमासिद्धिरादौआत्माद्यपादिश्रमभिप्रेत्याहभवतीति अत्रतद्दृष्टिमनुवेतमात्मादयपादि

मशिलामोहतृणादिः बंधोऽष्टविधःकर्मतत्राहेनदर्शनावृत्युक्तिः स्याहंनदर्शनमप्रमाणेनानानीर्थंकारदर्शनमार्गेषुको
विशेषः इत्येवंविधानिश्चयपैत्रपहेतवः सम्यग्मार्गप्रवृत्तिविघ्नहेतिचतुर्विधंकर्मातज्ञानावरणीयंदर्शनावरणीयंमोहनी
यमंतरायंचेतिचत्वः संज्ञयोविघ्नातिनात्वघातिकर्मसमवेदितयेतननामत्तितंत्रैतत्रात्मकेचाहमाहेतरात्रिच्चपरंपरा।
त्मकगोत्रमवृष्टः इतित्रिविधज्ञानहेतवोयाबतज्ञानोदयोजीवनमेयादकेचेतिचतुर्विधंकर्माहेदनीयंनामिकेगोत्रि
कमायुष्कंचेतिचत्वः संज्ञयोयानञ्जूलनाद्घातिकर्मोत्तमष्टविधकर्मविगलितसम्यक्केयानंहासनस्यानावरणज्ञा
नस्यस्तुरवेकनानस्यात्मनउपर्युपर्यलोकाकाशेऽवस्थानंमोहः धर्माधर्मबलात्मसाक्षेतिमधस्यजीवस्यतत्वज्ञानाव
द्धिर्द्वेजलवंतिकात्यायेनसतनोध्वंगमनेमोक्षइत्यन्येनपदेसप्तपदार्थाअनेकांतस्वभावाइतिप्रतिपादनायसप्त
भंगीनामन्यायमवतारयतितद्यथा स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्तिचनास्तिच स्यादवक्तव्यः स्यादस्तिचावक्तव्यश्च
स्यान्नास्तिचावक्तव्यश्च स्यादस्तिचनास्तिचावक्तव्यश्चेतिएवंस्यादेकः स्यादनेकः स्याद्भिन्नः स्यादभिन्नः इतिसर्वध।
र्मेषुविकल्पाबोध्याः अस्यास्त्र्यायानप्रवानेकांतसिद्धिःसप्तचेकानभंगाः कथं कथं चैकदाकदाचप्रसक्तानामपेक्षा
यामनंतवीर्यआह तद्विधानविवक्षायांस्यादस्तीतिगतिर्भवेत् स्यान्नास्तीतिप्रयोगःस्यात्तन्निषेधेविवक्षितेक्रे
मेणोभयवाञ्छायांप्रयोगःसमुदायभूतः युगपत्तद्विवक्षायांस्यादवाच्यमशक्तितः आद्यावाच्यविवक्षायांपंचमो
भंगइष्यते अंत्यावाच्यविवक्षायांषष्ठभंगसमुद्भवः समस्तेनयुक्तेश्वसप्तमोभंगउच्यतेइतिसदसदुभयैकांतेभ
ग्नेष्वपिवाच्यत्वनियमसप्तभंगाःप्रवर्त्तन्तुयोभंगःतेष्वेवपदेषुतत्तदशुक्तानिवचनीयत्वैकांतसभेगायोतरेभंगाःसर्वे
ष्वस्यादितिकथंचिदित्यर्थकोनिपातःसर्वथानेकांतस्योततनायनुपचारात्कः स्याद्वादःसर्वथैकांतत्यागात्किंवृत्
तचिद्विधेः सप्तभंगनयापेक्षोहेयादेयविशेषकृदितिकिंवृत्तचिद्विधेः किंशब्दनिष्पन्नकथंचिदादिरूपोवाचकत्वात्

तस्यवाल्याद्यवस्थाभेदेहस्तिमशकादिदेहप्राप्तौ च व्यापनसंमानयोरवमवोप्रवयावेनरेणसंभवादुपचितापचित
स्वा॰ सि॰ योर्भेदादुत्पत्तिविनाशधर्मताप्रसक्तावभिन्नत्वोत्पन्नस्यनिष्कारणत्वे वेधोविनष्टे च तस्मिन्नन्यस्य निष्कारणत्वे मोक्षशास्त्रा
वधित्वेनः कल्पितः स्यादित्याशयेनाह अथेति अस्येवानेकांशप्रकृष्णात्मवस्थानत्वेषमप्रमाणमवस्थितियोननार्थं
२८ मर्थशङ्कः निष्कारणयोर्वेधमोक्षयोरव्यवस्थाप्रसक्तिरसंभवश्चार्थः अथवा निष्कारणमेववेधमोक्षकल्पनेएवं
मुक्तानामपि हरादीनां च वेधप्रसंगो विनैवशास्त्रीयोपायं सर्वेषां मोक्षप्रसंगश्चलतो वेधप्रसंगश्चेत्यव्यवस्थास्यादिति समः स्या
दित्यर्थः जगत्कल्पितपरमाणुकारणवादः परतार्थोविशेषाद्यधर्माधर्मादयो मोक्षोपायादस्य सर्वाने कांनेसमर्थं महिस्ना
देवपराहतानानश्यगृहश्लक्ष्णं होइति सोक्ति व्याहतं सर्वं प्रमाणविरुद्धं चेत्तेनदर्शनमितिरर्थः यत्तु मसहस्वति सर्वेति हेग
तवसनदिगं वैतिनिर्लेपत्वमसत्त्वयोगतके सवेधनेततउकेदोषगणत्वमसर्वानेकान्तवादोमहदितिहिना मत्तस्य
38 हावेशादितापरत्वणचित्तेश्ववाशलायोनिरर्थकत्वं मितं भावितस्येतेनसामितिमोषः तथा च सर्वेषामनुपादेयत्वमर्थः
२० इत्यर्थं वाहदर्शनेषु निरस्तेषु वैदिके कदेशोहेरण्यगर्भः प्रत्यवतिष्ठते ननु हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे जातस्य
जातः पतिरेक आसीत् नैवेह किंचनाग्रआसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदित्यादिश्रुतिभिरादिकर्तासम्भूतानां ब्रह्माग्र
समवर्ततेत्यादिस्मृतिभिश्च हिरण्यगर्भस्यैव सर्वजगदादिकारणत्वमवगतमिति तन्मवदभिमतब्रह्मकारणसिद्धिः ॐ
नच यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इत्यादिमंत्रेषु हि हिरण्यगर्भस्यापि जनकोऽन्यः श्रूयतेइति।
वाच्यं नैवेह किंचनाग्रआसीत्तस्मादिकर्तासम्भूतानामिति ब्राह्मणस्मृतिवाक्याभ्यामितरनिषेधेसोमः पवतेजनि। २८
तामतीनामिति मंत्रस्य सोमलतामागामगहारासर्वदेवताव्यापकत्वात्तज्जनकत्वोपचारकत्ववत् तेषामप्युपचारे।
णोपास्यदेवतानां रशाणांसार्थतानान्यतनपवासस्तु दाह तमेत्रेषामसौटितिपदेसदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यादौ भवदभि

योऽननामयतोध्यं किंच जीवाजीवादिस्वरूपमप्यनिर्वचनरूपं वेत्स्मरस्य रसैकांतं स्यन्नस्यान्निर्वचनरूपेणाभिधानानुपपत्तिरेवेत्यभि
प्रेत्याह जीवाजीवादयइति अर्थाःकस्तदभिमतपदार्थाः तथास्याज्जीवादेः स्याद्जीवः इत्यादि संगमेऽभवादनेकांतस्य भावः
किं मितिनभवेयुरितिविप्रतिपत्तिणमेनसंबंधः अनिर्वचनमात्रार्थे विरोधात् मनाग्ममात्रस्य हृतिनेस्याक् स्यचिकेय
चिरपहृत्यावपिधमोधमयोःस्तन्मकलयोश्च संकायोंदनर्थाकामिरपिस्यादितिभावः नकेवलंस्य तत्त्वार्थ अपवर्गस्या।
णमेवग्रहमनुपपत्तिः किंनकस्यापिक्कापिग्रहमनुपपत्तिरत्रादौविषादौचतत्रिमगणसाधनवानेकांतस्या।
स्यादित्याशयेनाह स्यादिति अनेकांतेजगत्वस्तुमात्रे अव्यवस्थहानोपादानोपयोगिस्वदमरवस्याशून्यस्यादित्य
थः तथाचस्याद्वादेहेयोपादेयविशेषकृदित्येतद्विषयेनमितिभावः किंचतदभिमतानेकांतज्ञानेविरुद्धनानाकोटिवगा
हितात्संशयात्मकमेवस्यादित्याह संदेहइति तेनतावधृतिःपरामर्थनिर्णयनेनाभिमतज्ञानेकोटिविरोधा
द्विरुद्धनानाकोटिवगाहित्वादित्यर्थः संदेहः संशयात्मकेज्ञानेस्यादेकस्मिन्धर्मिणिविरुद्धनानाकोटिवगाहित्वाने।
संशयइति तलक्षणयोगादित्यर्थः तथाचतस्याप्रमाणत्वाद्भूतस्याप्रामाण्यंस्यादितिभावः नचानेकांतस्यवस्तुत्वेना या
न्यात्रनदवगाहनेउक्तदोषइतिवाच्यं वस्तुनोविकल्पासंभवेनतस्यवस्तुयाथात्म्यासिद्धेः तथाचोपहसितमाचार्यै।
र्वाचस्पतिमिश्रैः नस्मात्स्याद्वादिवोपुरुषोवेनितानवस्यन्तपंचततिर्द्धारणस्यचफलस्यचनिर्द्धारयितुःप्रमाण
स्यचतत्प्रमेयस्यचसप्ततपंचतनसदसत्वसंशयेसाधुसमर्थितेनीर्थकरत्वमस्यमेणेतिअथवामदादिविरुद्धकोटाव।
गाहित्वेप्यनेकांतज्ञानेप्रमास्यातत्तत्स्यात्स्यादेवोपुरुषोवेतिसंशयोपितथास्यात्स्यादेवपुरुषोभेदस्याप्यनेकां
त्वादित्याशयेनाह संदेहइति कोटिद्वयेविरोधात्संदेहत्वेनसर्वानुभवसिद्धोपिग्रमयोवधृतिवंस्तुयाथात्म्यनिश्चयःस्या
दित्यर्थः अपिचजैनैः परिणामिरयपरिमाणोजीवइत्यभ्युपगमात्तथाविधस्यचशरीरवपववनावयवंभावात्म्यनुप्रवेशदेहपरिमि

यकार्यं जानत्स्थावरकस्मात्सोऽपि हिरण्यगर्भस्य च सद्भावप्रतिपादनात्तस्य च पिंडद्वयोभयानुगतस्तस्य तूपरोवो भयानु
सा॰भा॰ गतकारणब्रह्मसन्निधापनमुपगमेदुरुपपादत्वात् सर्वै शरीरी प्रथमः सर्वेषु रूपमुच्यते आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्मा
ग्रेसमवर्ततेति न दुर्वाह्नतस्य तावत्पि प्रथमः शरीरीति तस्य जीवत्वप्रतिपादनादादिकर्तृत्वमपि तदुत्तरकार्यापेक्षमे
३९ व सृत एव यो ब्रह्माणमिति मादिमेत्राणोनोपचरितार्थं तमिममभिप्रेत्याह यस्माद्विति यस्मात्कारणात्कस्य हिरण्यग
र्भाद्यसमनदभिमतकारणस्य समस्तिरस्याधीनोऽपि हिरण्यगर्भजननाभ्यासमूर्त्वे हिरण्यगर्भपश्यतजायमाने
स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतिभिरधिगतानि श्वेतेऽस्यार्थः न च संज्ञार्थवाहानामन्यार्थं सत्त्वरणप्रश्नसामर्थ्यात्तद्गुरुः स्मृति
केसार्थं ग्रामाण्यासेमव ग्रसनि वाधके देवताधिकरणन्याये नस्वाना नोस्सतः प्रामाण्यादेवतन्सिद्धेः किं च हिरण्य
गर्भस्यैव परत्वे ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति प्राकृते प्रलये हिर
39 ण्यगर्भेण सह तत्सद्ग्राम्ज्ञानां सर्वेषां परमपदांतरप्रवेशस्मृतेर्हिरण्यगर्भस्य द्विपरार्द्धपरिमितायुष्टस्य तत्पश्चाद्वि
रुद्धोरतिं तमभिप्रेत्याह कृत्स्नमिति तत्सोऽस्यानुपुज्यते तस्य हिरण्यगर्भस्यायुर्जीवनकालः मितं द्विपरार्द्धसंमितं कृत्स्नस्य
मर्थितेपुराणादिषु तिशेषः स्वकार्यस्तत्सूरस्य तद्वैतल्लोकतिदेवेन्मादिसृतिसिद्धकर्मफलतस्यतत्सामानोचिरकौ
नात्दर्शितप्रवेशस्य पदांतरसद्भावस्य च मे याहार्थः तस्माण्दर्शनेह प्रसिद्धेत्तल्लोकतिति हिरण्यगर्भभावप्राप्तिहेतुर्भ ॐ
वमेवेति दर्शितस्तत्रैवार्थः पत्र ब्रह्मविदामर्चिरादिमार्गेण गतिः श्रूयते इत्युक्ते तत्र निर्विशेषब्रह्मविदः अथाकामय
मानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त इति तस्य प्राणानामुत्क्रमणस्मे ३९
वप्रतिषेधात् न च न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति निषेधोऽत्र पंचमीपाठानुरोधाद् कस्मादित्यतेतु लेगमनस्य मन्त्र्य
धाच्चतस्येति षष्ठी संबंधविशेषमवतिष्ठेतेति तस्मादुविक्रमिषोर्ब्रह्मविदो जीवात्प्राणो नोत्क्रामतीति सहैव तेनेयंती

मनेन ब्रह्मणो वनित्यसत्ता या हि कार्त्तिकलादनेन कालस्य वेधोप्यस्तीति तन्मात्राभिप्रायेणातीतसत्ताभिप्रायेण च वैराट्दिमार्गेण
हिरण्यगर्भो वा मिश्रेव हि नत्रनत्र ब्रह्म विद्यां श्रुपतेन च हिरण्यगर्भस्येव परत्वेः वकल्पनेऽनन्यथा प्रसंगादिविद्यास्व हिरण्यगर्भ
स्य कारणं ब्रह्मैव भवन्नपेतुपास्यमितिन च प्रत्यन्यायेनोपास्यकस्य कारणप्राप्तिरेव फलं वा स्यामिति हिरण्यगर्भो वा ब्रह्मेत्या
गोपदेशः प्रजापतेः सभा वेश्म प्रपद्ये इत्यादि मेत्रलिंगं चासंगतं स्यात् तस्माद्धिरण्यगर्भ एव परं ब्रह्म तदुपास्तिपरश्रुत सर्वा वे
दांतर्श्रुतिन त्रिराकर्तुमाह एवमिति एवं हिरण्यगर्भो ब्रह्मेति तन्मयिजगत्कारणं नादर्त्तव्यं हि यस्मात्कस्य प्रसूतिः श्रुतिभिः।
श्रिगताल्लसमायुर्भितेच नस्पज्ञानादिर्योगाद्यमपोति च पतो ब्रह्मसनो ब्रह्मवाणीनस्मात् ब्रह्मैव मायापाधिवलितं मुचि।
तेयोतमेके निदानम् हिरण्यगर्भो हि योगाद्यभिमतेष्य स्व केवलं निमित्तकारणं वा ब्रह्म वरं भिन्न निमित्तोपादानेवा
ब्रह्मत्ब्भिमत सूक्ष्मभूतकार्यलिंगसमष्ट्युपाधिको वा स्याद्योगादिमतनिरासद्वितीनानुनतकारणादिसापेक्षत्वपो
दीघानमिदिस्रालि एवमिति हिरण्यगर्भे हिरण्यगर्भोपासके यदिप्रहाकालस्य भावादिनादिपरिग्रहः नैरु दितेउक्तेहेय।
ण्यगर्भो हि रूपं जगत्कारणं सोपि एवं कापिलवैशेषिकाद्युपदर्शितं न केवलं निमित्तकारणं वदेव नादर्त्तव्यं श्रनादरणी
येहृष्टमित्यर्थः हितीयेन समस्तभूतप्रपंचाकारपरिणामित्वसविकारत्वादनित्यत्वप्रसंगः तस्योपाधिकार्योपाधेर्जीव
सममुष्टात्मनो जीवत्वमेवेति मूलकारणत्वानुपपत्तिः जीवसमष्ट्यात्मत्वं तु स्वसमष्टलस्मात् जीवपनान्यगान्य वेषुदिश्य पे ने
पुरुषमीदन्तद्वतिप्रश्नोपनिषदादे प्रसिद्धम् यत एव सर्वं भूताधिपत्यकारणं त्वचमायेव मेव वद्दादुः नमेजा
नपरस्या रस्यादपि तस्यान्याधीनज्ञनयात्मन यात्याधीदि सनेनपो नकज्ञानं किंच हृदारण्यके पि सम्प सर्वोस्मा
त्सर्वेस्मान्सर्वान्याप्मनउषत् सो वि मेतसर्वं नैवरमेत्यादि नासर्वदा हृद पापमयादि श्रवणादपि न तस्य मूलकार
णत्वमत एव नैवेह किंचनाग्रआसीदिति न मूलकारणं प्रतिषेधति सत्यत्तेवेरमाहृतमासीदित्युत्तरवाक्ये प्राग्वरणी

पुत्रादिगतेष्वपि जयमनुष्ठायं यत्नविपश्चिन्तेयोनब्रह्मकारणत्वाद्विनिमेतमस्यस्तूपमेहरतितस्मादिति तस्माद्विरोधात्कोनेस
सा॰सि॰ वोपनिषन्मात्मंविषयीभूतं नपकेश्वहितीयमशिवहाने दात्मकेववृत्तोवस्त्रनिर्वचनीयमानंतत्प्राक्तिमायामात्रवलितेजगतोनि।
दानमादिकारणोसिद्धनामस्मिन्पर्वः २८ इतितत्त्ववाक्यार्थनिर्णयः इत्येवंकृतन्यविरुद्धवादिमततनिरासपुरःसरंत
५ हणरूपस्वरूपप्रमाणोस्तत्त्वस्वव्याख्यार्थमवशिष्यमिदानींतत्पदार्थमपिवादिविप्रमतिनिरासपुरःसरेनेवपरिशोध्यदिदर्शयि
ष्यन्नर्वाकान्नाथमतमास्कंदतितत्रदेहात्मवादिनस्तावदेवमाहुः अहमित्यनुभवेदेहएवप्रत्यतेनदेहान्तर्वेत्यंन्याःकुतइत्यवा
दधिगम्तनपवचाहंस्थूलोगौरोगच्छामितिष्ठामिजानामीत्यापंतुतपामरंस्थौल्यगौरत्वेच्छाज्ञानादेःसामानाधिकरण्या
नुभवः नहिधर्मिभेदेधर्माणांसामानाधिकरण्यानुभवः नहिभवतिमधुरंकुंडंकेतुरगोवादिमहद्धोतिलोहितःस्फटिक
40 इतिधीस्तुस्फटिकलोहितद्रव्ययोःएकत्वकरणेवाध्यतेनचनाहंमनुष्यइतिकस्यचिद्बाधप्रत्ययोस्तिविदुषामपिगच्छा
मितिष्ठामितिलक्ष्यामिब्राह्मणोमनुष्योहमित्याद्यनुभवात् यद्यपिसमस्तेषुकालेषुचपृथिव्यादिषुनचैतन्यंदृष्टंतथा
पिकायाकारपरिणतेषुभविष्यतिमदिराकारपरिणतेषुकिण्वादिषुमदशक्तिःखदिरचूर्णादिसंवलिततांबूलर
वचरागोदयःदेहाधीनोपलंभनियमाच्चज्ञानादेर्देहधर्मत्वंतथाचाहुःश्रीतत्त्वविशिष्टःपुरुषःकामपुरुषतितेषामन्यध
र्मत्वेहदृष्टहानिरदृष्टकल्पनाचस्यादिति देहएवात्मेतितांत्रस्त्रिभिःश्लोकैर्निराकरिष्यन्नादौदेहव्यतिरिक्तमात्मानंलिंगैः ई॰
साधयति कश्चिदिति कश्चिद्दुःखीसजन्मप्रभृतिसुखसुखसंपन्नस्तथापरः कस्यहेतोःकस्मादाद्यप्रवृत्तिस्तनुरपिचक्रा।
नःकिंनवेतिप्रमीनः स्वाभावेहेतुसाम्येसममितिविदितंदीपवीजांकुरादौवैषम्यंकर्मजन्यंयद्यपिरसिजनेःश्रुतम ४॰
प्यात्मसिद्धिः कश्चित्पुरुषःस्वजन्मप्रभृतिस्वोत्पत्तिकालादारभ्यदुःखीदरिद्ररोगवियोगादिनादुःखाश्रयःअप
रन्यस्तुसुखसुतःआरोग्यसंपदादितिसुखयुक्तइतिसमानेपिमनुष्यदेहेवैषम्यंकस्यहेतोःकस्मात्कारणात्तत्पष्टीहे

तिष्ठते रथ्यः किं न स्यादिति वाच्यं कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृ
जतेति जीवोत्क्रमणप्रतिष्ठयोः प्राणाधीनत्वे श्रवणेन शरीरमुत्क्रान्तौ जीवास्मुनः प्राणेनानुक्रान्तिप्रसक्त्यभावेन न
स प्रतिषेद्धुमनर्हत्वात् किं च श्राणे भागश्रेयमत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति नेत्युवाच याज्ञ
वल्क्य इत्यनुक्रान्तिप्रश्ने परिगृहीते प्राणानुत्क्रमे मरणानुपपत्तिमाशंक्य तत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्या
ध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इति वाक्यशेषात् स्पष्टमेवोद्भूपनादेहधर्मिदेहावधिकैवोत्क्रान्तिप्रतिषिध्यत इति प्रती।
यते सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिण इति स्मृतेर्न ब्रह्मविदो विगदि।
गतिः शुक्लस्य सूर्याभिगमनं तु योगमाहात्म्यात् प्रयाणसमये शरीरमेवेति तन्मकरणस्य सर्वभूतस्यपतो यन्यासा।
दवगमने सविशेषब्रह्मविदो न नाम्रकासत्वात्मा कल्पिकपितृयानात्राकुमात्मनः फलोपभोगकामना च न ज्ञोग।
मार्चिरादिलिङ्गोपिकारणब्रह्मभावेऽभोगास्मिद्धेरनादिसिद्धस्वरूपस्यापि फलनाशे भवाखनेषां कार्यब्रह्मभावे ने।
व भोगोऽपपद्यते इति न तत्कल्पनायामविरोधः स्मृतयन मन्त्रलिङ्गविरोधोऽपि कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेरित्यधिक
रणे इहस्यापि स्थानामपि कार्यब्रह्मवाप्तेः स्मिद्धान्तिनवादिति भावः सगाँघत्तुकूलज्ञानस्य ऋगधीनत्वाच्छ्रवणेन
स्नतः सावेज्याद्युभावादपि हिरण्यगर्भस्य न मूलकारणतेत्याह नस्येति पतो ब्रह्मवाणीवेदस्य कपोऽब्रह्मणो विदः।
धातिदूर्वमिभेवमायातस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मतामूलकारणेऽस्मरस्य कार्यातेजानादिपोगवेदहारास्य ह्युनुकू
लज्ञानेश्वर्यपर्याप्तिसंबंधं गममपतिबोधयतित्तथा च बाधकाभावेन मोमललनावेष्यमाणोपचारेनाप्यनेपुरुकेमितिभा
वः च कारउन्मत्तिसमस्तपार्थीज्ञानादि योगमिनुस्मानेनन्त्योजस्यः इन्यहिरण्यगर्भमनेनिरस्ते स्वभावादिवादास्तुपुन्मा
भासाद्रिमूलकः प्रमदस्मृतिविरोधानन्तानन्सगोक्तयुक्तिजालेस्फु निरस्तप्रायापवेतिनस्यन्द्रि रसंतेपवं निरस्ते

लेभनियमेऽप्यन्यधर्मान्तरदर्शनेन नरधीनोपलंभनियमस्य तद्धर्मतासाधकत्वात् ननु नस्वबोधं दैवैचित्र्यं प्रदृष्टेः
सा॰ सि॰ तुःसमानसामग्रीकेकेकुलालनिर्मितघटेषु क्वचिद्दुग्धादियोगः क्वचिद्दिग्धहिंनवस्तुयोगइतिविनाप्यदृष्टं वैचित्र्य
वदर्शनमेवन निमित्तसिद्धिरित्याशंक्याह स्वाभाव्यमिति स्वःभावोधर्मोयस्य तद्भावःस्वाभाव्यंप्रसाधारणधर्मस्तस्मा
४२ वैधोवान्तेलवन्नादिहेतुसामग्रीपार्थिवांतरेबीजांकुरादिद्रुमादिपिबीजांतरेष्वंकुरादीजन्हृद्यानांअंकुरांतरेचुला
यमानेत्वमेवमन्यनानात्वेऽदृष्टं न प्रकाशनेऽसम्यानसामर्थ्यात्स्वाभाव्यमिहलोकेसमानोऽवादितम् यादृच्छि
केवैषम्यकल्पनेचसर्ववस्तुनामसमेनवैलक्षण्यमस्त्यवश्यपाखर्वव्यवहारविलोपापत्तिरत्रैमदृष्टवैचित्र्यमे
वनेहुवरित्यर्थः एककुलालनिर्मितघटेषु दुग्धादियोगवैषम्येऽपिभोजकादृष्टवैषम्यमेवहेतुरितिनयादृष्टे
42 कत्वेऽनुनोगत्येनतयाभावात्कर्मवैवैषम्यहेतुर्वलात्पार्थिवात्वप्रसक्तचाव्यात्मदृष्टिमतसिद्धिरित्याह वैषम्यमिति
उक्तसुखादिवैषम्यंविचित्रविहितनिषिद्धाचरणलक्षणकर्मजन्यंपरिदृश्यमिवदृश्यतेतदाजनेतेनतज्जन्मनःपूर्वम
पिदेहान्तराधिष्ठानेनेनदेहभोग्यविहितनिषिद्धाचरितनुत्यात्मनःसिद्धिर्वोरेत्यर्थःएवंपूर्वदेहस्यापियोगाय
ननवान्तदेहारंभकर्मानुष्ठानुरात्मनस्तेनापिपूर्वेनतेष्वेवमनवाप्यभिन्यनादेरात्मनःसिद्धमेवमागमादपि
नित्यात्मसिद्धिरितिदृष्टव्यमस्थौल्यगौरत्वादेनत्वादेः सामानाधिकरण्यानुभवस्तन्योन्याध्यासात्स्योटदृहे ॐ
निरत्रःस्फटिकइतिप्रत्ययवत्त्रामैवनचबाधाभावःप्रदीपघटयोरिवप्रकाश्यप्रकाशकयोर्द्धर्मधर्मिभावा
नुपपत्तिलक्षणयोक्तिकबाधसत्वान्नत्र्यायदेहाभिमानाभावेऽपिस्वप्नेस्वाप्नदेहापगमेऽपिजागरेसोहमितिप्रत्य ४२
भिज्ञादर्शनानुजातिस्मरणेनतत्त्वज्ञानोंचप्रमादेण्यत्वानिदेहातिरेकानुभवात् अहावेशेनाभिभूतस्यमव
हरतोऽपिप्रत्यभिज्ञायदर्शनाद्यविहस्यमहस्यपरशरीरेऽपिव्यवहारभोगादिदर्शनात्स्वातिरिक्तात्मसिद्धिरिति

नु प्रयोग इति हेतोर्घटेऽन्विष्यमाणत्वादिति चेत् देहे तत्संभवात्तत्प्रयोस्याऽस्मिन् जन्मनि क्रियमाणयोः पश्चाद्भावात्पूर्वजन्म।
संबंधाभावाद्व्यापक इति किंच प्रवृत्तिमात्रे इष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति सर्वसिद्धं न चाज्ञानमात्रस्य शिशोः स्तनपाना
दिप्रवृत्तिहेतुभूतमस्मिन्काले इष्टसाधनत्वं संभवति प्रत्यक्षादेकादशाहस्य तत्स्मृतिरूपमनुमितिरूपं वा।
नानुभवव्याप्तिज्ञानादिजन्यसंस्कारमंतरेणेति तदिष्टसाधकजन्मान्तरसंबंधाभावाद्व्यापकत्वमभिप्रेत्य एकदेति क
स्मादिति आद्याद्याभ्यासिकोऽभिशिशोः स्तनपानादौ प्रवृत्तिः कस्माज्जन्मान्तरसंबंधाभावान्मतेनाभ्युपगम्यते देहातिरिक्त
णसंभवादिति भावः किंचाचेतनानात्मभूतानां रथप्रासादादिसंघातानामचेतनानामपरिणामिनिर्दृष्टाद्दृष्टान्तनरद्वारान्न।
योजकतदुपभोक्तृत्वं सिद्धं चेतनाधीनदृष्टेति तद्वद्देहाकारपरिणतेऽपि तदुपभोक्तृत्वं सिद्धं चेतनप्रयोज्यत्व।
माव्यापकं सन्यथा देहाकारपरिणतेर्वासिद्धिरित्यभिप्रेत्य एवकृतिन्नु रथेति नन्नु शरीरमपि कुतः कस्मात्प्रयोजका
दित्यर्थः तन्वाकारपरिणतेरसिद्धौ भूतेषु तदधीनचैतन्यलाभोऽदृष्टपातस्तु रतिस्थचनायप्रकारः किंच चैतन्य
स्य भूतगुणत्वे रूपादिवर्मेरपि गृहणप्रसंगः भूतविशेषगुणानां सर्वेषामस्मितियोग्यत्वात् अपि च मदिरावयवेषु।
मदशक्तिभेदवद्देहावयवेष्वपि विभिन्नचैतन्याभ्युपगमप्रसंगेन नानाचेतनानामनेकमत्यासंभवादेकप
यवद्रूप्रकृतीनामिवाभिलषितदेशगमनाशक्तेः युगपदनेकदिग्गमनकृष्टकरलिकोऽरस्यैव देहस्योन्मथनं।
वास्यात् तस्मान्न देहधर्मश्चैतन्यं मरणे चैतन्यस्य देहादीनोपलंभान्नियमाद्देहधर्मत्वमितिनत्र व्यभिचारदर्श
नस्य भूतिकिंतत्र चेतनानिम्मीतो मरणःपुरुषोऽन वेत्ति न जानाति तत्र वा किं कारणमित्यर्थः देहाकारपरिणते।
भूतानां तदानीमपि सत्वात्तज्ज्ञानप्रसक्तेर्दीर्घरथात् तत्पाववतादृशस्थलव्यभिचारान्न देहाकारपरिणतेषु तेन हे।
तुनेति भावः अभ्युपगम्य चेदमुक्तं यस्तु चेतनस्य देहादौ नोपलंभान्नियमस्तस्यापि रूपादीनामालोकाधीनोप

ग्राहकप्रामाण्यमव्याहतमित्यर्थः एवं परकीयप्रश्नाद्यनुपपत्त्या जिज्ञासाद्यर्थापनयनेनापि ग्राहकप्रयोगानुपपत्तेः
सा॰मि॰ स्वग्राहितेकथं प्रमाणमिति प्रश्नहानिरिति किंच प्रामाण्याभावोऽनुपलब्धिगम्यस्तदनुपलब्धिप्रामाण्याय तन्निकटग॰
स्याग्रहमाणानां तत्र संभवात् निश्चयेनाप्रसङ्गप्रमाणमस्तीति ग्राहकप्रयोगानुपपत्तिरिष्यते सर्वं व्याप्तिव्याहतमनानुवद
५२ वनेकथं प्रमाणमिति बोधनेनोपाधिकं यावद्यानिनुहानुपपत्तिः व्याप्तिमनभ्युपगच्छतानुपाधेः कल्पावधितु॰
प्रकाशनात् तद्ग्राहकप्रमाणाभावेन तत्समवधानेनोपाध्यप्रतिसंधानेऽनुमितेर्निर्बाधत्वात् एवं व्यभिचारश॰
कादिरहदृष्टावासमपि संज्ञानानुव्यभिचारशंकानर्केणावनिरस्तैवेति प्राक्तोऽनन्तर्त्वात् किं कैश्चिदुपरम्यते एवं॰
मुपमितावपि फलोत्पन्ने भूयः साहचर्यधर्मज्ञानेहेतुरिति नवैकल्यावसरः नन्वनुमानादिभिरप्यर्थसंभाव
नामात्रेजन्यते तत्रैव च प्रामाण्याभिमानाद्व्यवहारसिद्धिरिति नमद्वचनेव्याहतानिर्मापीकामपनुदत्वेस्या
42 संभाव्यार्थनदोषमुद्दिस्त संभाव्यार्थमिति सदोषममप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषयुक्तेन तत्रापि
नमपियदि संभाव्यार्थसंभावनात्मकटकोटिकः संशयपक्षमोग्यार्थप्रतिपादके इष्टमिति शेषः नहि विशेषः अपौ
रुषेयत्वादत्यन्तावहितात्मापकपरंपरागिताद्यैर्योगपरहितत्वान्नानिर्दोषः सर्वप्रमाणमूर्धन्यो वेदः संभाव्यार्थो
नकिं सदोषस्यापि संभाव्यार्थत्वे निर्दोषस्यावधार्यार्थत्वेनैवोचितत्वमित्यर्थः अयं भावः सर्वज्ञानानां स्वार्थे निरपेक्षमे। उ॰
वप्रामाण्यं क्वचित्कारणदोषबाधकज्ञानाभ्यामपोद्यते अन्यथाऽनवस्थापत्तेः अतस्तज्ञानप्रामाण्यसंवादिज्ञाना॰
न्तराधीने तत्साध्यत्वाधीनमिसेधपरंपरानवस्थापातात्स्वतःसिद्धस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः एवं च वेदोऽस्मद्बोधकारण ५२
दोषाभावाद्बाधकप्रमाणासंभवाच्च वेदप्रामाण्यमव्याहतं तद्वचनेऽतद्दोषजन्यत्वादनुमानार्थापत्त्यागमादि॰
वक्तुरप्रमाणबाधितत्वाच्च प्रमाणमेवेति किं चानुमानाद्यप्रामाण्यकारणासिद्धेः प्रमादमेव न सिद्धम्पर्द

बोध्यम् २९ ननु दर्शितं लिंगैर्दृष्टान्तिकज्ञानमनुमानेऽमानं दर्शितं स्यात्तेन चाहं मनुष्यमुत्पादितसर्वजनीनप्रत्यक्ष
विरुद्धैर्ऽनुमानेऽक्रमेणैव ज्ञातविशेषस्य भवदभिमतत्वानिश्चय इत्यनन्तमोऽग्राह्यो वाके घटदर्शनोदितलक्ष्यच पश्चिमतद्दा
ग्रभिमतत्वं सर्वत्रैव च सर्वत्र चार्वाकस्यानाश्वासात्तत्र इति हेतुः किंच नाप्रतत्वप्रमाणसंनिकृष्टो गोपाध्येकेशकया
देशकालान्तरे लिंगस्य व्यभिचारशंकया चानुमानप्रामाण्यायोगात् कुत्रचित्केदेशान्तरस्यविकल्पेनेउपमान।
स्यापि तद्योग्यतानयोरप्रामाण्ये तदधीनशक्तिग्रहापेक्षस्य शब्दस्यापि शब्दप्रामाण्यमेवमभ्युपगम्यानुपलब्ध्या
रपि व्याप्तिनिश्चयसापेक्षत्वात्तत्र च व्यभिचारशंकायामप्रवर्तनीयत्वात्प्रामाण्यमेवमयात् कुः देशकालादिदू
षणमेतद्दिव्याप्तशक्तिप्रभावानाममनुमानेन प्रसिद्धिर्यतो दुर्लभेति प्रत्यक्षानुमानग्रहणमनेकेषामप्युपलक्षण
किंचानुमानादेः प्रत्यक्षमूलकत्वात्प्रत्यक्षमेवार्थं नापि स्याद्धेतुस्मृतयोरुपेक्षणात्प्रत्यक्षमेवार्थं नापि दुर्लभेत्यागोका
मपन पत्रार मानमिति मानेप्रत्यक्षमेकं यदिकथयकथं भाषितेनैवप्रमाणसंभावनार्थं स्वरोषपदिनदपिव।
लौकिकवैदिकविशेषः न हि सोध्यमविनाश्चेन्न चनतत्व गमागमानन्तस्य स्वभावेन ज्ञानेनान्यस्य वोद्धुं प्रभवतिचम
वोक्तेन मिथ्याप्रलापी यदि प्रत्यक्षमेकमेव मानं प्रमाणं नहि तेन तद्भाषितेनवार्वाकस्य प्रमाणं श्रोतॄणां प्रमा।
जनकमुपदृश्यार्थं संवेद्यस्य प्रयोजनप्रयोजकत्वहेत्वभावहुम्याद्यनुमेयतानेयमनुमानाप्रामाण्ये व्याप्तिग्रहाधीनमनुमेय
योगस्यततः श्रोतृः पदार्थोपस्थितेस्साम्भवादित्यर्थः अथवाउपमानाप्रामाण्ये परकीयज्ञानेस्वज्ञानसाहश्य
ग्रहाधीनशब्दप्रयोगताया तत्त्वानुमवचनानन्तरवोधविषयाणां प्रयोगासंभवादित्यर्थः सादृश्यज्ञानस्यैव।
महमतेउपमितिनात् एवमुपमानस्य शक्तिग्राहकत्वेन तत्सम्भवादपि वोध्यस्य प्रवादानामप्यप्रमाणमस्तीति।
तद्दकं प्रमाणेन वाच्याप्रेग्रागतेप्रत्यक्षानिविकं शब्दप्रामाण्येन नग्रंथेनास्माद्वाकादर्थस्ति द्विविमुभमयपाप

वात्मवृद्धिर्जनानां सामान्यादेवमिद्धमधिगमयदि यदि निष्फलं दर्शनं तत् वेदे दृष्टानामद्दृष्टं यदि वा नरसिंहेऽपि मूलं श।
स्या॰मं॰ माणं दैवात्रयम्लमेकः किमिति शठ परान् हन्त हन्तुं प्रवृत्तः जनानां जनिमतां प्राणिनां जन्म प्रभृति गोरोहं छ्लो
हे प्रवाहपट्टः शीघ्रकार्यमिति ध्यायल्पगौरवादिकमनुधर्मसामानाधिकरण्येनाहेतावसमर्थानां नौ दृष्टेऽप्यात्मवृद्धिरा
५३ त्मा मे स्यात् ज्ञानमनाद्यविद्याप्रवृत्तान्स्वभावपवृत्ता आत्मसमनोऽन्यधर्मधर्मिसंसर्गिता दान्त्याप्याप्तसस्नामसिद्धा
उपायसहस्रैरपि दुरपह्नवमिति हन्तास्येव रसमस्मात् हन्तारि रमेतदेव दृष्टानामनमधिगमयन् बोधयन्नेदर्शनेन शास्त्रेण
फलेऽस्य पूर्वापरयोः प्रतिपादकत्वात्स योजनम्लन्ये ननु स्वनिष्ठां निरतिशयमादि मिद्धं निकर्वेचनाय लिप्सपरिक
ल्पितगाथाभिर्विप्रलब्धान् स्वर्गादिप्रमाण मात्रनोपवासनपः संयमवत्तु विनष्टप्रमाणसक्लेशेऽनुनिमग्नान्मह
जनानुपलभ्य तेषां नन्तक्लेशपरिहाराय वेदादिप्रमाणपतिरामपूर्वकं चार्वाकदर्शनं प्रवृत्तेऽपनस्याद्वानिशृङ्गनन
४३ स्तिकाः परलोकनिर्भयाः सर्वे जनाः सन्तु रमन्ताम्मिति न प्यावकयं निष्फलमिति प्रलापनिरस्तिवेदेतिवतेति
त्वेदपादिनेदर्शनं वेदादृष्टानां हि हेयमूलेऽपक्षत्रपत्तुवचनमिवप्रमाणेन तत्रानभवमेवनिष्फलत्वादेव
नप्रमाणं तत्रापि हेयमूले चेन्न तत्रापि मर्थ्यः निष्फलत्वहेयमूलतोपाधिप्रयामेकस्यापि दर्शनस्य भेदप्रकल्प
नाम्रकर्षप्रम्यः देवदत्तः पूर्वे पट्टविदानीं तु पट्टन एव नतिविकल्पमितिश्च यचेमामपुनमपः अप्रभावः स्वर्गनरको श्री
यमावस्यपाकर्षे निश्चितः नतावत्प्रत्यक्षेणैतत्सम्भाविन्नप्रवृत्तेः अनुमानादीनां च प्रमाणत्वेनाभ्युपगमात्
दुःसाधकत्वान्नापि प्रमाणाभावेन शक्यं मादिमात्रसप्रमहत्वान्नशक्यं नेकत्वेऽस्मरणस्य सर्वविशिष्टानामनादित्वात् ५३
हैस्थापकौरुषेयत्वान्न स्मरत्यादेश्च न स्वलक्षणानुभवेऽपि संभावनायोगात् कारीरीपुत्रेष्टिमिचात्रादिफलस्य चक
मौवैगुण्ये प्रमदर्शनात्वापकचन नवदृष्टिनापेक्षादिप्रलापानवकाशः तद्वचनेनानुमानमूलत्वनायोगाच्च।

तेन स्वप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्याह नहीति हि यस्मात्कारणात्त्वनुमानादिमात्रगोचरे रहे शिष्टिये विनाप्यध्यक्षं प्रत्यक्षेन
सिद्धानीत्यर्थः नचाहि गोलकादेरेव प्रत्यक्षं हेतुनेन स्फुरत्स्यार्थसन्निकर्षो संभवात् तत्र स्वस्मिंस्तु इत्याह केनेति प्रत्ये
गात्तु आलोकादिसहकार्यमेवं वैधास्त्रिति भावः किंच ज्ञानानां प्रामाण्यं प्रत्यक्षमनुमेयं वा प्रत्यक्षमनुमिनादि प्रामा
ण्यस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् परलापासंभवः द्वितीये तु अनुमानात् प्रामाण्याग्रहे काभावास्त्वस्य द्वेपि प्रामाण्येन सिद्ध
मुभयथाप्यविशिष्टमभिप्रेत्याह नचेति नवचार्वाकस्याध्यक्षमात्रे प्रमेय व्यवेति सावधारणमाननं प्रमाणे
न स्वगमात्तानमप्रामाण्यमर्थः व्यवहारप्रयोजकध्यक्षस्य तेप्रामाण्येप्रयोजके स्याज्ञाने तदभिमते सिद्धमेव त्वनुपपत्ते ज्ञाना
ध्यक्षदर्शनाद तेनानिर्दोषज्ञानकारणकलापवत्त्वमस्य योग्यकोवाच्यः स चानुमितादावप्यविशिष्टमभिप्रेत्या
ह नचेति नचाध्यक्षमात्रे कृत्स्ने प्रत्यक्षमाननानामनुमानानाभ्युपगमे लोकयात्रानाध्यक्षमेव प्रामाण्यप्रयोजक २
स्यादित्यर्थः किंच प्रतिपन्नान्त्रकृषापहाप्याप्रतिपन्नसंदिग्धविषयस्याप्रवृत्तिः प्रतिपाद्येनेन च परेषां प्रतिपत्प्रतीता
पतिसंदेहालवप्रत्यक्षगोचराः किं न वचनलिंगादिगम्याः परास्यभिप्रायस्य विज्ञाय यथा प्रत्यपनेतव्यत्वप्रल
पित्वात्प्रायमेवेत्यभिप्रेत्याह ज्ञानमिति भवान्यस्य पुरुषान्तरस्य ज्ञानेरकृत्रेरप्यपलपनमेत्तनत्वोर्द्धं न प्रभव
तिकथं न तु वो यद्विषयाशाद्वे प्रपुञ्जीत यदि तत्रापि न प्रपुञ्जीत न तर्हि स्वकृतास्तु प्रमोक्षः चकारो भावीष्टानिष्टज्ञानासंभ
वास्तर्हि नित्तनिवृत्त्यनुपपत्तिश्चेतिरोधान्तरसमुच्चयार्थः नयाचापदस्येन माचामेवाचस्पतिमिश्रैः मानामभूत्वा
लिकुस्यजन्मान्तरमस्मिन्नेवजन्मन्यनुपपद्यिततोऽस्मत्कवप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपोमहानन्तरकरतिनेनोक्तदोष
कदेवेन भवांश्चार्वाकोऽमिथ्याप्रलापानिरर्थकमलपनशीलोऽनुपादेयवचन इत्यर्थः ३ नेषकल्पादीपत्तर
र्शनमनुपादेयं विपरीतफलनात्र सर्वथाहेयमेवेतिसूत्रयन्नाह गोग्रहति गोरः [illegible]लोकवाहेयतदूषितिचनना

शद्विद्वंद्वेचेतनेयमपि च यत्नस्यापदेऽभ्युपगते विष्टाचशेषं तु येहितेन कस्याकारणं बहिरिणामिनाकीटादवशेषं दाहे भस्मावशेषं।
सा॰ ति॰ इत्यकारणतः स्वरूपमनुपदिष्टमकतोऽवश्या भेदतः स्वगतविशेषतः परिमाणतनुपयोगतो हष्टानतः परिशेषतस्त्र्या
त्मनामात्मवादिविवेकिनामन्नात्मत्वेन निश्चितं शवानामपि देहं शरीरं देहेऽस्मद्व्यवहर्त्तव्यं चार्वाककस्याकारणतोऽहमिति मनु
५५ ष्यात्मेन्द्रियमनन्यसे केनचाहितं तद्रूपेणाशत्रुणा वेचितनस्त्रंघ गोलांगूलन्यायेन प्रतारितो भिन्नग्रहोवनतेदोभाग्यविल
सितमिति भावः ३२ एवं देहात्मवादे निरस्ते इन्द्रियात्मवादी प्रत्यवतिष्ठते ननु मा भूदेह आत्मा इन्द्रियाणि तु न चास्तु आ
हं पश्यामि शृणोमि रसयामीति दर्शनश्रवणरसनादिव्यापारवन्ति इन्द्रियाण्यहं तावन्मर्षा न त्वहं सुखी दुःखी जानामीति
44 त नैव सुखदुःखज्ञानाद्यं सम्बाध्य न च देहवदिन्द्रियाणामपि भौतिकत्वाच्चेतनत्वानुमाने च बहूनां बहुकामतेह वाचस्प
तु स्त्रज्ञातुं याचितवान् नश्चक्षुः श्रोत्रे ते प्रकाशयामि वदन्तीति तच्च तत्र प्राणं संवादेऽपि इन्द्रियाणां चेतनत्वानुमानं श्रुति
प्रसिद्धविरुद्धार्थेऽनुमानाप्रसरात् नापि बहूनामेकमत्या संभवात् भूत्याय तु पपत्तिः उपभोगलक्षणैकप्रयोजन
वशेनैव संवाद मतेगुणानामिवेकसार्थं लगते तत्पुरुषाणामिव वाणिक् मत्योपपन्ने इति तत्र तेऽहिक लपति राचष्टे खा
न नामिति खानामात्मवादे प्रतिनियमनगतौ सा भिन्नानात्मदोषादेहो न्याय प्रसंगः समुदितविषये तं धर्मकार्थि
येरन् उक्तिर्न दृष्टा नानामपि चेतनत्वे नापि संभवो निरूप्या स्वप्नदृष्टे वन स्याद्धमनस्मरणयोर्न विशेषाद्भेदस्यात् ङ॰
प्रत्येकमिन्द्रियाणामात्मानन्तु तेन्द्रियसमुदायस्तत्राद्येतावदाह खानामिति खानामिन्द्रियाणामात्मत्ववादे चार्वाकविशे
षाभिमते प्रतिनियमनगतौ प्रत्येकविषये प्रत्येकमिन्द्रियाणामात्मनियमहेतुमर्थः स्वामी नामधिष्ठातृणामात्मनां नाना। ५५
नात्वदोषात् समप्रधानानामनेकेषामेकमत्यनियमताभावेन सर्वविषयोपभोगाय युगपद्विरुद्धदेशाकर्षणलक्षण
दोषाद्देहस्योन्मथनप्रसंगरूपमर्थः नचैकप्रयोजनवशादेकमत्यं विरुद्धनानाप्रयोजनानामपि कदाचित्संभवा।

गलोपयमप्रमुक्तमेव प्रदेहेषमलनास्त्राश्रमाणमेवेनिदुंरनदुविलपराहतमनेनलौवैकस्यनरकपानायनालिकायद्येष्टु
चरणेप्रहनिरस्तनामदुःपाहप्रणपनेनजगद्विनामे प्रहृन्निलमनंनमनुच्चित्तम्भूनाविष्टकरेरवडूरवकपेसंपत्रेम
नुषोचयप्ताह दैवादिति हेमाठमरवेचकवमेकौदैवादनेनतद्विनपरिपाकलाहलणनतस्प्रभेषरलहलणहापष
हेवासाधुकर्मकारमतिनमधोमित्रीषनरुतिग्न्तेः नष्टः दुरेननरकजन्ममरणाहिदुःखपरंपराणंवपतितःस
नृपरनलोपिहेतुःशगात्तशणपनेननाहृणा दुःखार्णवेप्रापीमतं किमितिमहन्तःहेतेनिविदेश्मनोनेदैभोगपविल
सितमिति भावः नपाचपू नोमदमुवचनेग्रपलोकोनान्सिपरश्तेमनीपुनःपुनर्वेमामापद्यतेमेश्रुतिस्मृतिषु दे
हाभिमानाद्यन्यापेननक्लेवधकोरेभिःप्रापश्चिताद्वेत्तुहिन्लणगोवधकारिणामिति गुरु सर्वजनानारेहाभिमान
स्महत्नरकान्नस्मेवचमर्वानर्थमलनानस्मविमागमानेणचमोहस्मकरयामश्रापवान्निरा सापवकूकनोपि
पण्पवहिनध्रुमितिस्यापेनदेहमारनोभूतिपारपमुनश्राविकमनुषोच्चति रेनरुति रेनोरक्रमयमृतेजरमयान
चिनेपद्विकारेतगास्यिस्रापुत्रेव्योत्रमजाकृधिरमयमनिमृत्समाद्यामयाटे प्राणणपापेमरहारादिप्रतिमयपि
चविदृकीटमस्मावशेषदेहनेमृदकस्मादहमितिमचषेकेनवाचविनोमि पितमेलेनरतमामान्यत्रेनचक
ललवुदुराटिकमेणप्रमृनेउम्यत्रजनेश्मचेतनंयमशनेनाम्पवह नेनाप्नेनचितेउपचयमा मेनापनेक्तिवद्वेतेविप
विणमेनस्रपद्वीपनेनघपनीतिपाक्कोपट्टिनषद्गवविकारान्वितेनसापवःशिरःकर्णमांसमोजाणिम्रनन्नः
पानमलमूत्रमहादीनिमजाम्यस्प्यतर्गनोरमःक्रधिरंरक्तमेतन्ममपमेतन्मचुरंविवेकेनावन्मात्रमितिवापः
प्रतिसत्वंदेशनःकालनःवस्तुनश्चपरिच्छिन्नं प्राघपोमानमदुःखानित्यामपाःशरीरदुःखानितेरापसंप
नेनप्रेगपस्यानमिमर्पः प्राणस्यपेचवृत्तिकसाक्षात्प्राणस्यमूपापेउक्तमेणतानारिक्षजनकंचेष्टामूर्तयानाम्नमे

यात्मवादेऽपि न्यायसाम्यात्तु यत्नाद्र्यं दुर्वारमिति भावः॥ प्राणवंशाद्युपर्यवाद्रत्न प्राणोपाधिप्रयोजनार्थः करणमिमा
सा॰ सि॰ निर्देवतानाविषयत्वेनापि समुपपाद्रः इंद्रियधर्मसामानाधिकरण्येनाहंतावमर्शं यथामाद्दुपपादयिष्यन्नदुक्तेनर्किं
चिन्तर्वरमिमत्रसाधके इत्र मामूर्द्दिंद्रियाणामात्मत्वे प्राणस्यनुस्यात्तत्स्यकार्यकारणसंघातविधारकत्वेनाधिष्ठा
५५ तृत्वसंभवात् अथ तौ मामोहमापश्यप्रहमेवैतत्संधात्मानंप्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति प्राणवचना
त्ततदेतत्स्मत्तेसत्त्वेनत्कुत्रेवाप्यस्तैनामत्रूपेसत्यमिति हृहदारण्यके कार्यकरणसंघातेप्रस्तत्तनात्प्राणस्यात्मेति
प्रतिपादितत्वाच्च रहाप्युत्तरत्रेन्द्रियाणामेके कोत्क्रमणेन परीक्षानेतरमानेवप्रश्नानुरक्तमिति तस्यैव कार्यकरणसं
घातरक्षकत्वश्रवणाच्च न चासतिवादे केयुतेत्नदधिष्ठातृदेवताविषयत्वकल्पने युक्ते प्राणोत्क्रमणानुत्क्रमणयोर्म
रणजीवनयोर्व्यवहारेणतस्यैव जीवत्वोचितत्वाज्जीवापायेहि म्रियते इति श्रुते जीवापेतंवाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रि
45 यत इति प्राणतोऽपि प्रियतमत्वे च सर्वानुभवसिद्धप्रियतमस्य चात्मत्वे युपपत्तेः प्रियो ऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मे
ति तस्मात्प्राण एवात्मेति केचित्तन्मतमाह प्राण इति प्राणे नात्माजडत्वात् घटवदात्मनस्तु चैतन्यपात्तनिलाभात्तत्प्रभावेनस्थि
ते च रत्नप्यहमचल इति प्रत्ययात् तस्माद्यत्नात् स्वहष्टासोत्क्रान्ते यस्मात्मरणमधिकृते जीवप्राणाभिधेयस्तस्मादन्यो
ऽपि रत्नत्वनिलयमस्यनादौ ऽभिमानेकहंसः आद्ये पंचभिर्हेतुभिः प्राणस्यानात्मत्वे प्रसाध्योत्तरार्द्धे त्रिभिर्हेतुग। ॐ
र्भविशेषणैः शतितेः कात्मसद्भावः प्रसाध्यते प्राणः पंचवृत्तिर्मूढ प्राणोनात्माजडत्वात् घटरूपवात् तत्त्वासवालादि
प्रश्नेनमेनैतेनां समभिरामेत्र पांचके हहमांडु रवासः सोमराजन्नितिस्मोत्तस्याचितिश्च तेवाचितत्वतो पपादनाद्भोति ५५
कत्वाच्च एवमचेतनत्वोपपादनगर्भाणि हेतुतरणप्याह अनशेत्यादिना अशानेनात्रेन रज्जुस्थानीयेन सित तया
वहनयाक्षिन्नवंधनेकमणिना तथाचश्रुतिः प्राणः स्थूणान्नं दामेति प्राणो वलवत्त्वेन परिकल्पितस्तु ह्यत्र।

वर्जनात्तगुणप्रभावेच विनिराकार्माधातुर्यभोक्तृरन्यस्यानभ्युपगमेन सांख्यमतेनैवपश्यात्मनैवेकसार्थांत्तगेनतु।
रूपाणामपियावज्जीवमेकस्मान्निमयोवास्तिप्रयोजनमेदेवेसन्नविशेषादेर्शनादिति भावः द्वितीयेप्याह समुदे
नविषयेतिति समुदिनानिमित्तिनानितोनिविषयस्यालंबनंपस्मसनथा इंद्रियसमुदायपएवात्मेति पक्षेविनार्थः
चत्तस्यदिष्टेकेकोपक्षोतेपिनहुदिनसमुदायमेगोनात्मोपपत्तानादेधमृकार्यामियेरनन्नजीवेवपुरित्मर्थः उक्तमपद
यो क्रमेण पुनर्दोषद्वयमाह उक्तिं तिन्यादिना अपिचेतिदोषांतरकीर्तनाम्यपायेचत्तघाटहानोषोवेणस्फुत्वानां
वार्थानो उक्तिः परबोधयितृत्वरूपमोगोपिनघटतेवक्तृवोगेंद्रियस्पष्टमात्रात्मस्यामेदाननद्यन्यदृष्टमात्रमसंव।
दतेनान्यः श्रक्रोनिवक्तेनचेंद्रियाणामितिद्रियांतरात्मिसेवादोवाप्रमितिः द्वितीयेप्याहनापीति संघः समुदायोपि
समुदायियोऽन्यनानन्यनादिनानिरूपयितुंशक्यःसमर्थः पत्तद्वयसाधारणंपनदोषद्वयमाह सनेति सपूर्वे
रस्युपलक्षणमेतनसप्रतेभ्यान्यरिंद्रियाणांश्रीनतादवस्यान्द्वयोः सादिकेन भासेतेवेतिभावः नथाच्युपु
तिः यथागार्ग्यमरीचयोःकेप्यानेगानेन स्ववीएतस्मिन्सेजोमंडलेएकीभवंतिनाः पुनःपुनरुदयतःप्रचरंत्येव
हैतनस्वेवपरेदेवेमनस्येकीभवतीतिसपयावपाश्रिवासोहस्वंमप्रतिछतेपवहेवेतत्स्वेपरेयात्मनिसंप्रतिष्ठते।
इतिचश्रुतएवापरेपिदोषमाह शयनेति निद्रायांमरणेचेंद्रियाणांमनसिविलयसामग्र्यात्मरणादिवशगुना
दपिमर्वेषांभयस्यादिंद्रियात्मवादेनिद्रामरणयोर्विशेषाभावादित्यर्थः मरणेष्वाणकमसमयेदुःखप्रतिस
धानाद्दुपेनतात्मनासंभावनयेतिचेत् नेत्याह शाद्वःखानिसितानामपिपाट्टेनमरणद्रुपदर्शनात्ताहश
दुःखाभिज्ञानामपविनाशपात्मदर्शिनांनदर्शनात् देहविनाशप्रतिसंधानाद्भयमितिचेन्न परदेहनाशप्र
तिसंधानेनदर्शनात्तस्मादेहादावप्यात्मनाभिमानादेवतद्विनाशप्रतिसंधानाद्भयमित्यवश्यवाच्यत्वादिंद्रि।

स्मृतिरपि प्राणातिरिक्तजीवविषयेति दर्शितमेव जीवशब्दस्य जीवप्राणधारणे इति धातुनिष्पन्नत्वात् तदर्थपर्या
स्वा॰ भि॰ लोचनेनापि प्राणपरत्वमाशङ्क्यात्मातिसिद्धत्वमाह ग्रामं रणमिति मरणं मयीहैकमस्य प्राणस्य घटते ह्यौ रणनिमित्ता
जीवशब्देनाभिधानं योगपरत्वं यः न चाचैकस्यैव धारणेकर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् धारयितृधर्मान्तरासिद्धत्वेनाभि
५६ वः अपि शब्दो न प्राणेनतानापानेन मर्त्यो जीवति कश्चनेत्युत्तरेणान्यजीवेतियाऽस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति विस्पष्टकारा
कश्रुतिप्रदर्शनार्थः स प्राणस्थानित्वपपत्त्या वा प्राणेन रक्ष्यत्वं वरं कुलायं बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयते
अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एक हंस इति श्रुतौ कर्तृकरणाय देशमेदान्मन्त्रिणेवन्यस्तगाज्यभरस्य।
गजः प्राणेन परदेह रक्षणभरस्य जीवस्य देहकुलायाभिमानत्यागलक्षणं तद्धि भावेन स्वप्ने स्वेच्छाविहारलिंग
46 त्वस प्राणत्वं न घटत इत्याह रक्षन्निति अमृतत्वं प्राणेन रक्षमुप्तिकाले स्वनिलयं स्वगृहं स्थानीयं शरीरं रक्षन् नालप
नलक्षणहेतोः क्रियापापाणिनि प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि पञ्चम्यर्थः उक्तहेतुनन्वयसाध्ये निर्दिशति तस्मादन्यदु।
ति तस्मात् प्राणादित्यर्थः तस्यरूपमाह दीप्तिमानिति स्वात्मज्योतिषैव दीप्तिमान् स्वयंज्योतिरित्यर्थः एक एवा।
वस्था त्रयदेहेतिसंचरतीति व्यापकः हि तीय एव साक्षात्तन्तुः स्वतन्त्र इति नाप्यन्ति स्मरे ले वं घुमिति व्यापकस्यैवो
पाधिकमोहप्रमोदादिसुखवलवानो एक पुरुषादिभावनि रूपणेन पद्धिविशेषाकारेण व्यपदेश्यत्वं नाह एकहंसः कु॰
परमात्मेत्यर्थः प्राणे परमे प्रमास्पदत्वानुभव स्वदेहे द्वियादाविवाध्यामाप्तु पपादयिष्यते ३५ ननु मान्य प्राणस्य
मनसमनसस्तु स्यातस्यात्मिन्त्वात्तेषां तं प्रात तस्स मवधानासमवधानयोर्ज्ञानाद्युत्पत्त्यनुत्पत्तिव्यवस्थादर्श ५६
कि नाच्च कामः संकल्पो विचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिरपि तत्र कामसंक।
ल्पादिधर्मितो गमयति आत्मनो गमयति कामादिधर्मादिसर्वेषामात्मा प्रसिद्धः मन एवास्यात्मेति चस्पष्टमावधार

णस्य स्थूलणं वंधनं श्रोकुःस्याद्देहेन्द्रियाणां सकं रक्षणत्वमनीयमितितन्न यतः किंच सत्त्वगुणो जीवस्यापरिच्छिन्नत्वापत्तेः श्रूयते च समर्थ्यतो
भवतीति प्राणस्य तद्रक्षणेऽपि लिङ्गस्य तद्विशेषेण वृत्तिलाभः शरीराकृष्यमन्यथा नियामकः समग्रहणे वेगोपलब्धि
रत्नोपि तस्य नाम्नेत्याह वृत्तिलाभादिति प्राणस्यापव तस्मिन्सुरेन्द्रात्मनीति तदानस्य विशेषवृत्तिलाभप्रवणत्वे
तिभावः किंच सर्वप्राणेषु च सम्पिण्डाहे चलस्वभावत्वेति सर्वेन्द्रियानुभवादरपि तस्य नन्यानमित्याह एतस्मिन्निति ।
सुषुप्तेनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्राणिणः नन्वादिना प्राणेनो चलस्वभावत्वस्यैव लोके सिद्धं तस्मिन् संस्थानमित्यस्मात्
निष्ठुरयतत्स्वते पुनिभावः अस्य यत्नादृष्टिका रेवादयो मयः प्राणः इति तस्य जलोपहृष्यवत्रतिपादनादिति पर्ः
तथा चोक्तं वाक्यकरैरपि भिः प्राणिपालिप्सक रक्षणन्नु रोधात्स्वग्रहमेवेतद्वाणमिति प्राणएव च तत्सु याऽस्त विधिशे
षभूतमधिष्ठानद्वेवतादि विषयमधिष्ठाय धिष्ठयोरभेदोपचारादिन्नत्वस्य सम्भुपेयं स्वतरवंदेहदारणैकवच
नमपि कार्यकरणसंघातविधारकत्वेन प्राणस्य श्रेष्ठात्मुपास्यतात्वात्मनोपचारादापेक्षिकाम्स्तत्वेनस्तुते ।
परेनपरमार्थं तस्मात्सतन्त्र यदेतन्न्याय्यं स्वपदेहप्रविष्टस्यानन्ता योग्यः प्राणेष्वेवप्राणोनाम भवति यः प्रा
णेनन प्राणितिप्राणेपु पृष्ठं यं तस्योतिरित्यादि परोपरस्याक्यविरोधापत्तेः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिना ।
प्र. तिविरोधाद्वेति भावः पश्चात्प्राणोत्क्रमणं तदुत्क्रमणं स्यामश्नोजीवनीति व्यवहारान्न स्यात्स्मतेनि तत्प्रवृत्तिह
स्वाभिमतं साधयति स्वेष्टांतं स्वस्योपाधिवर्त्मज्जीवभावापन्नस्योत्क्रान्ते पदेहाद्देहान्तरप्रवेशागमनायम ।
स्योपाधिभूतप्राणस्य [illegible] न्यो ह्यनीति संवंधः तथा चश्रुतिः कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मि
न्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति एतेनोत्क्रमणादिव्यवहारः प्राणोत्क्रमणस्य जीवोत्क्रमणेति
मित्तत्वादस्य यथाहि स्ह्रतिरस्थिते मानपवजीवापेतं वा व किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति प्राणमसृजतेति एतेनोत्क्रमणादि ।

ष्यो हि मनःप्रसादमालिन्ये यथा यितामनुभवसिद्धेः आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति श्रुतेश्चेति भावः तथा मनो हि द्विविधं
स्वा·सि· प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव चेति शुद्धाशुद्धिद्वैविध्यं श्रवणाद्यात्मनस्थाने न्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन स्वनन्वागतस्तेन भ
वत्यसंगो ह्ययं पुरुषः अस्त्याविरशुद्धमपापविद्धं शुभ्रमहरेवं यतेयो निर्मयो हि शुद्धत्वादिश्रुतिशतेनेनिस्य शुद्धैकरू
४७ पत्वावगमात् तन्न वंधमोक्षौ यिमनसोनात्मनेत्याह शुद्धाशुद्धि मनोतेरिति प्रतीतिश्रोतोस्यानुभाविकी च तथा मनए
व मनुष्याणां कारणं वंधमोक्षयोः वंधाय विषयासक्तं मुक्तौ निर्विषयं स्मृतमिति श्रुत्या मनसो वंधमोक्षनिमित्तत्वोक्तेः
तत्कृतसंसारोपि वं ध्यस्यात्मनस्त्वरन्यतेत्याह हेतुत्वादिति वंधस्याध्यासिकपरिच्छेदादिलक्षणस्य मुक्तेस्तत्त्विरहितस्य हेतु
त्वात्स्वयोजकत्वादित्यर्थः तथा तदेवसक्तः सह कर्मणेति लिंगं मनो यत्र निषक्तमस्य मनोकृत्येतेनायामस्मिन् शरीरेऽस्मि
47 णस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयतीति चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् यच्चित्तस्तन्मयो भव
ति गुह्यमेतत्सनातनमित्यादिश्रुतेः यं यं चापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरं तं तमेवेति कौंतेय सदा तद्भावभावित इत्या
दिस्मृतेश्च तत्कृतत्वानायोपपादनात् स जीवस्य मनोनुसारेण देहग्रहणं च गमादर्पितस्य नात्मनेत्याह तदन्विति तन्मनो
नुसृत्य तनुभृतेः शरीरधारणादित्यर्थः भरतादीनां मृगादिजन्मोपपादनान्मयस्मिन्नर्थे प्रसिद्धः एवं सामान्येनेह वि
शेषेणैवं शुद्धस्य जीवभावेऽहं तदुत्तरभाविशरीरग्रहणे वा निमित्तत्वमुक्तमिति हेतोर्भेदः तथा पतत्समयो वाङ्मयमा
त्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमय इत्यादौ वाक्प्राणयुग्मि रु·
मानात्मनस्तन्मयत्ववन्मनोभिमानेन मनोमयत्वश्रवणादर्पितस्य नात्मनेत्याह तन्मयतयेति तदन्वितेनेत्यनेन द ४७
त्रापि संवध्यते मनोनुसारेण मनोमयत्वश्रुतेश्चेत्यर्थः तन्मयत्वं चात्र तत्साध्यत्वं वरत्वाक्यमुपपद्यते अत एव तत्रोत्तं
मन्वानो मनुत इति चान्यत्र तत्तदभिमानात्तत्रूपमात्मनः श्रुतेर्मयडुक्तेः तदु प्रोक्तं ब्रह्मप्राप्तिश्रवणं तस्यामनेति तन्मये

णे च न स्यात्मत्वं श्रूयते किं च प्रश्नोपनिषदि मनो ह वाव यजमानस्येष्टफलमेव यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयत्यसौ वै यदेवः
स्वप्ने महिमानमनुभवतीति मनस एव ब्रह्मगमनस्वप्नद्रष्टृत्वे श्रूयेते ते चात्मन एवेति स्मृत्यंतरेषु प्रसिद्धे तस्मान्म।
न एवात्मेति केचिन्नास्तिकाश्चुः ३ उक्तेतिरिति ३ उक्तेः साधनत्वात् स्मरणमननपावृत्तज्ञप्रवृद्धिप्रतीतेर्हेतुत्वाद्धर्मत्वेनास्य
दनुतनुष्टते लक्ष्मयनऋतेषु माध्यन्त्व प्रप्रथतौ लौकरणगणालये तन्मूर्तानेः सुप्रसेकस्थाने सुप्तिमोऽक्षस्य
तिभिरपि मितेमानस चापिमात्मा ३ उक्तत्वादिभिर्ग्राहेतुभिन्नोन संमनोऽपि नात्मेति सितं प्रामिनमिति संबंधः हे
नहानाकृतात्म्यागमप्रसंगापनुत्तये पेहि सर्वे ताक्लिके तन्मात्रनादिरभ्युपगतेनचः मनसस्तु तन्मनोः ऊरुतयात्रा
माणो मनः सत्यलोकाः कर्मसु चाम्र तेसमाणमस्य जनप्राणेन हृद्रा हवा प्रत्यौतिरापः एष्यिवीदि येमनोऽन्नमत्रा
ह्रीर्येतपोमंत्राः कर्मलोकालोकेषु नाम चेत्यादिश्रुतिषु स्वस्मेतनरपरार्थसाधारणेन स्वष्टिश्रुतेनीत्मत्वे स्याह ३ उक्ते।
तेरिति ३ उक्तवनमुहर्त्तिरूपत्नेरिस्मर्थः चक्षुरादिवन्मनसोऽपि करणत्वान्नात्मतेत्याह साधनत्वादिति तच्चास्य प्रम
त्रमनाद्यभवेनादर्शमन्यत्रमनाअभवेनाश्रौषं मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति श्रुतेः लौकत्वेः एवमभावे
नकरणविभक्त्या च निर्देशात् मन एव कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादिना बाहुल्येषः कामादिकार्यलिंगैर्मनः।
सद्भावमात्रप्रतिपादनपरेणात्मनपरःश्रोणात्मनेः कृत न मनोवाचं प्राणमिमात्मोपकरणत्वात्मनैव मनसः।
स्वष्टिश्रवणश्रुतेतएव मन एवात्मात्मेति वचनं मनः प्रधानत्वात्मेत्यात्मूत्पनस्तुहृतिनादुपचारमात्रं वाग्जायाप्राणः
प्रजेतिनस्याविधजायाप्रजाप्राप्यपाठात्कृस्नतासंपत्तिहेतूपासनार्थं तेन मनआदीनां प्रस्तुतत्वात्वेति भावः तथा
छांदोग्येपि अन्नमशितं त्रेधा विधीयते इति प्रस्तुत्य योऽणिष्ठस्तन्मन इत्यन्नमयं हि सोम्य मन इति च मनसोऽन्नविकारत्वश्रव न
णाद्देहवन्नात्मेत्याह अन्नमयत्वेति अन्नमयत्वस्य न वा हलकाकार्मणि लब्धतद्विकारत्वेनाप्सर्थः अन्नगुणदोषा

ननु निराकृतं विज्ञानस्यात्मत्वं सत्यं क्षणिकविज्ञानस्य तन्निराकृतं नित्यविज्ञानस्य तु न निराकृतं प्रत्युत श्रुत्यनुभवा।
सा॰ सि॰ सिद्धत्वात् विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यादिना सर्वेषु यज्ञादिनां कर्मकर्तृत्वं तन्मूलस्य विज्ञानेऽस्मेवेहेतस्तस्माद्वेवं प्रमायति
प्राशेरेयाप्मनो हि वा सर्वान्कामान्समश्नुत इति तज्ज्ञानस्यैव सर्वपापनिवृत्तिसर्वकामावाप्तिफलश्रवणात् आत्म।
५८ ज्ञानफलत्वेन चैतत्प्रसिद्धं अत एव न मनः साध्यं तत्य करणमात्रस्य च यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति वैदिकलौ
किकसर्वकर्मकर्तृत्वं न श्रवणात् कर्ता हि सर्वेषामध्यनेषु फलप्रमोक्षे रिति जैमिनिसूत्रात् कर्मकोटप्रमाणा
नुरोधात् हि कर्तेति श्रुतेश्च एतच्च कर्ता ज्ञाता व्यापनादिति सत्यपनोवादप्रयाणस्यापि संमतं तस्माद्विज्ञानमेवात्मेत्य।
केचिन्नाममात्रोपासकमीमांसकादीनां च मतं तन्निरासाय च वक्ष्यति विज्ञानमिति विज्ञानेऽप्यपि मतं तस्य मिदमनसाविं च ना।
नात्मता स्यान्न स्यानेकात्मकत्वात दर्भिमनिवणादात्मवेद्यस्य तेश्च सारूप्यं तस्य तेन पदपि तत्त्वरूपे स्वात्मतो भो
४८ गमुक्तोलस्मादन्योऽस्य साक्षी तदुपहितं तत्तु तुष्टिन्नयोऽस्य तत्त्वात्मा स्यापि हि क्षणिकविलक्षणं नित्यमित्यर्थः इह शो विज्ञा
नेपूर्वोक्तेन मनसा समं तुल्यं तस्यापि चिन्मात्रानिर्विकारा हि ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधानो न्तःकरणं स्यात्तेन पूर्वोऽसमस्याय।
णेतु तत्त्वयोगतोऽस्मतादिस्त्वर्थः ननु बुद्धिरूपमलाद्धिज्ञानमिममनर्थान्तरमिन्द्रियादस्तत्त्वात्तु बुद्धिर्मनोपाधिषणेऽस्मा
दिकोशेऽप्यस्य ज्ञानमेव बुद्धिस्त्वदेवैतेनत्त्वं विज्ञानं चेत्यवगम्यते तस्याचाम्रुतेस्योक्तसाक्षिद्वयाधारत्वमसंभविनि रा॰
मज्ञानस्यात्मत्वं सिद्धान्तं विरुद्धं चेति तन्निराकरणार्हमिति चेन्मैवं बुद्धेर्गुणत्वेन त्यात्मगुणेन चैव मदाप्येवावतिष्ठते
ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च नेंगते तत्त्वपरमात्मानमश्नुते बुद्धिश्च नाविचेष्टते तामाहुः परमां गतिमित्यादिश्रु ५८
तिभिः प्रागुदाहृतश्रुत्या चेगुणक्रियाश्रयत्वेन प्रसिद्धस्य परिच्छिन्नरूपस्य बुद्धिशब्दवाच्यत्वनिश्चयात्तस्ये।
वचवहुचानामुपनिषदिमदेन हृदयेमनश्चैतदिति मनोऽभेदाभिधानात् विवरणे एकमेतःकरणं विज्ञान

हरत्केनेत्यत आह जाग्रदिति जाग्रत्स्वप्नभोगप्रदकर्मोपरमेण तयोः प्रध्वंसो मनसो किंभूतस्य चेत्याह करणगणस्य सवि
षयस्य लये सहैवेंद्रियैर्मनसोपि प्रध्वंसे कारणे प्राप्ते संस्कारमात्रावशेषेण विलयात् तथाप्यात्मनोपि सम्मैव यो मिथ्यामोहस्तं
संप्रतिहत्तेन एवं हत्वैतन्स्वे स्वे पदे आत्मनि संप्रतिष्ठते इति सुषुप्तौ सर्वकार्यलयप्रपंचन प्रस्तावेच हृत्स्थ उद्दश्यं चेत्याह व
स्तनस्य मनःकार्यत्वे निरविषयस्य मनसोपि लयश्रवणात् न च तु यो वा सहकारेष्टोनान्नत्प्रवेशमात्रं संप्रतिष्ठानं नु विल
यः इति भ्रमितव्यं सुषुप्तिकाले सकले विलीने सलिलएकोद्रष्टाद्वैतो भवति ननु न तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्ये
दित्यर्थः नन्वेवं सर्वकार्यलयप्रतिपादनात् मनसश्चात्मनि सुषुप्तावात्मनाशप्रसंगेनात्मनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधो
ऽस्युरयमिति श्रूयमाणपदेशादेव्यर्थ्यमिद्धि यात्मवादान्तरोपपत्तिश्च न च तद्देवते मनः स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधात्
सुषुप्तौ मनोनाश इति शंकनीयं नयमालयो भुज्यते येन पटस्तु कः तस्मिन्ने तस्मिन्स्रोतसि मज्जत्सु अति वन्त्याह प्राणमात्राद्यात्मे ।
तिक विनाशान्तम्सुपगमे नतिरोभूतस्यैव पुनराविर्भावात्प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः किं च स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञात्मात्मभेदस्या
त्रविषयात्तदेव मे मन इति प्रत्यभिज्ञा तु मनोतिरिक्तमात्मानमवगाहत इति न तदवलंबनेनैक्यसिद्धिरिति भावः ननु त्वा
त्मन एव तर्हि सुषुप्तौ नाशः पुनर्जागरे तूद्भवः स्यादित्याशंकां परिहरन्नेतेनेत्यत आह सुषुप्तेरिति सुषुप्तेः सकाशात् पुनरुत्थाने
जागरे स्वप्नेः सुषुप्तेः स्वत्वमेव सोहं तयोः स्मृतिसिद्धिरित्यर्थः यद्यात्मनोपि नाशः स्यात्तर्हि सुषुप्तेः लब्धस्वत्वस्य चानुभवितु
रभावात्तु पिनस्वत्वमहमस्वाप्समिति स्वापस्वत्वयोः स्मरणेन स्यादित्यर्थः इदं च यद्यपि पूर्वहेतुफलेन प्राप्तापि स्वानेक्ये
णपिव्याप्तिसंभवात्तु पन्यत्लेऽप्यपि शङ्कोऽसममनस्त्वप्रलये तु निग्रहमिति भेदानुभवस्य तन्निग्रहबोधकश्रुत्यादिप्रमाण
स्य च संग्रहार्थश्चकारः पूर्वं प्रसाधितानात्मवर्गोऽमनसः समस्त्वपार्थः द्वितीयस्त्वपि शङ्कोद्दर्शितहेतुभिरेव मनोवदहं
कारश्चित्तमेरप्यनात्मत्वे साधनीयमिति प्रदर्शनार्थः ॥ ननु मास्तु मनसश्चात्मत्वं विज्ञानमयस्त्वहं वाच्यायात्तु हेतुस्यात्

का·टि·
४९
49

तिष्ठन्तं देहेन बुद्धेः प्रवर्त्तकत्वाद् बुद्ध्या समानस्तादात्म्याध्यासादेकीभूतः सन्निमग्नर्थः तथा चोक्तं आत्मादिकमपरिच्छिन्नस्याप्यध्या
सनिमित्तकर्मवेति भावः यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनमित्यादीनां बुद्ध्यु।
पाधिनिवृत्तावात्ममोक्षप्रतिपादकश्रुतीनां संग्रहाय प्रकारः किं च आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु बुद्धिं तु सा
रथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः।
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति काठकश्रुतौ भोगमोक्षोपयो
गित्वाद्देहादेः रथरूपककल्पने आत्मनो रथित्वं विज्ञानस्य तु सारथित्वेन रूपितविज्ञानस्यानात्मत्वे मानमित्याह सारथ्यमि
ति तस्य विज्ञानस्य तु रथे शरीररूपे स्यन्दने सारथ्यं लक्षणे रूपके एऽस्य पारिते किं च तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्यो
न्तर आत्मानन्दमय इति स्पष्टमेवात्मनो विज्ञानमयादतिरिक्तस्य प्रदर्शनाद्विज्ञानमयस्य दृश्यत्वं दृश्यं च विज्ञानस्यापि साक्षी
नित्यदृक्स्वरूपः परमात्मैकोऽस्त्वप्रसिद्धं र्ग याज्ञवल्क्यो विज्ञानादन्यत्वेन ज्ञाने द्वे ब्रह्मेति व्यजानादिति दर्शनं तथा यो विज्ञाने
तिष्ठन् विज्ञानादन्तर इति सर्वान्तरस्य दृश्यादृश्यं च विज्ञानस्यापि साक्षी नित्यदृक्स्वरूपः परमात्मा ऽन्यो लीत्याह तस्मा
दिति तस्मादुक्तहेतोरस्य विज्ञानस्य साक्षी साक्षादव्यवधानेन द्रष्टा तेन विज्ञानेनोपाधिना उपहितः तत्तद्रूपहितस्वरूपः
नीरक्षीरवदेकीभावाद्दुर्विवेक इत्यर्थः चिन्मयः स्वार्थे मयट् चित्स्वरूपः अनेन द्रष्टेः कर्तृत्वाद्यभावाद्वा न साक्षित्वं कि
न्तु दृक्स्वरूपत्वादिति दर्शितं अन्तरात्मा सर्वान्तरत्वेन श्रुतिप्रसिद्धः आत्मा अस्ति न नास्ति तस्याभावे ग्राहकाभावात् साक्षि। उ·
कविज्ञानादिजगदालोकास्तत्स्वरूपेणास्ति नास्तीति व्यपदेशानर्हे वेद्यप्रमाणस्यादित्यर्थः तथा च श्रुतिः अस्तमि। ४९
त आदित्ये याज्ञवल्क्ये धीमन्तमिदं भवेत् स्वरूपेण विविधान् तथान्निरालोके जगदप्ययेति अयं भावः विज्ञाने यद्यनुपपत्तिस्त
तिर्यत्न तत्फलोपभोगयोग्यं व्यावहारिकं सर्वान्तरात्मज्ञानोपायत्वेन प्रस्तुते कोऽपि विशेषमेवाह तथा पारमार्थिकमात्मा

त्क्रियायाः क्रियमाणस्यादिशब्दवाच्यमिमुक्तमात्र तथा च चक्षुरादिशब्दानामर्थाः आत्मशब्दवच्चैतन्ये मुख्यावृत्त्यन्यत्र तु।
वेधाश्चिद्रूपतालाद्गुणिकाकामवं मायापिपत्तिमिमत्ते विज्ञानेगुणक्रियामात्रपरत्वामपरिच्छिन्नद्रव्यमेवेति निराकरणाह।
मेवतन्त्वस्तु परिच्छिन्नद्रव्यमेव जीवस्य उत्क्रान्त्यादिश्रुत्याद्यानुगुण्यात्तन्न यद्यपि वस्यापि तस्य न जीवो मिपतउतिश्रुत्या।
निमन्नेप्राणो मनोमनसश्च विज्ञानमित्याद्युत्क्रान्त्यादिश्रुत्यवर्णनात्तदुपभोगसाधनदेहाद्युत्पत्त्युपचयाधीनोपभो।
गप्रवृत्तिर्यसेवेधोत्पत्यायो यथा निकसेनेत्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्तीत्यादेतद्वा।
पितश्चेदेहतात्सर्वगतत्वश्रुतयश्चोपपद्यन्ते विरुध्यन्ते मायाशक्त्यापरिच्छिन्नस्यावश्यं निराकरणीयत्वमिति
मध्यमपरिमाणत्वे परिशिष्यते तथा च स्यावयववत्त्वप्रसंगेऽवयवानामेकैकचेतनत्वमयविनष्टवेत्याहतच्चा।
वांकमनोक्तदूषणगणग्रासदुस्थाह किं चेति अनेकात्मकत्वादनेकावयववत्त्वे हि तदवयवावयविनोस्तादात्म्या
त्तस्य घवाम्पेचीकृतपूर्वकार्यत्वात्तस्य च भूतात्मकत्वेन कारणे तस्मात्मनेत्वल्पत्वात्पेनस्थूलदेहे हि यादीनामप्यात्म।
नादुर्वारसाधकबाधकयुक्तिसाम्यात्तु यावत्तानात्मनाशादित्यर्थः तज्जीवोऽभिमतइतिश्रुति खजीवस्य ब्रह्माभि
न्नाभिप्रायेणाविनाशित्वपरा सा विनाशो वा तेश्च यथात्माद्यनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्तस्य भवतीति श्रुतेस्तत्त्वतत्त्वेव
निर्णीतत्वात्तत्त्वमसीत्यस्य सामानप्रकृतमहावाक्योपयोगानुगुण्याच्च नविज्ञाननिमनपरावक्तुस्वभावविरु
द्धाप्रल्तनार्थकतायत्राग्राप्रामाण्यापत्तेः यत्तु उत्क्रान्त्यादिश्रुत्यानुगुण्येन तस्यारिहरन्नेवेतरमाह तद्गुणेति तस्याबुद्धे
रभिमतिरभिमानत्वादात्माध्यासस्तद्गुणस्तद्धूप्राप्तत्वमप्युत्क्रान्त्यादयं बुद्ध्यात्मनः परिच्छेदस्तद्गुणावेधश्चवणादिस
र्पः तथा च श्रुतयः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवारायमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः सः समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति
ध्यायतीव लेलायतीव स धीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति श्रुतौ समानः सबद्धैन तज्योतिरि

सा॰ वि॰
५०

वांगै शैत्यबोधः शीतस्पर्शानुभवो न स्यात् अग्नेः सर्वांगसंबंधस्य युगपदसंभवात् क्रमिकसंयोगानां चायोगपद्येनैक।
ज्ञानजनकत्वासंभवात् न च शैत्यादिविषयप्रदेशे आत्माभिमानेप्यात्मसंयुक्तदेहेन्द्रियमनःसंबंधादेव शैत्यादिसाक्षात्कारो
स्त्विति वाच्यं शैत्याद्यनुभवजन्यसुखदुःखादेः शीतद्रव्यादिसंयुक्तावयवावच्छेदेनैवानुभवस्य सार्वजनीनस्य तत्रात्मसंनिधा।
नमंतरेणानुपपन्नत्वात् अथवा सकलतनौ सावयवे शरीरे आत्मसंयुक्तत्वेनाभिमतप्रदेशावच्छेदेनायमर्थः अणौ दे
हे न तत्त्वं सर्वैर्वा संयोगस्यैवैकदेशिकमतनियमोक्तयुक्त्या दुर्निरूपत्वात् अभ्युपगमेप्यनेनाप्येवं निरिक्तप्रदेशास्पर्शेना
देकत्र सर्वत्र द्रव्यहृदयासमावेशात् आत्मासंयुक्तावयवेष्वेव जलादिसंयोगस्य वाच्यतयानच्छेनस्य दुर्ग्रहत्वात् आत्मसंयुक्ता
णप्रदेशे जलसंयोगाभ्युपगमेपि तत्रैवातिरिक्तजलभागसंयोगायोगात् परमाणुस्पर्शस्य चातीन्द्रियत्वेन ग्रहणानु।
पपत्तेः न च तत्र जलावयवसंयोगे अवयविसंयोगस्याप्यवर्जनीयतया तच्छैत्यग्रहसंभव इति युक्तं यं गुल्फमग्नेन गंगा
स्पृष्टो महाप्रवाहशैत्यानुभवापत्तिर्वारणाय संयोगजसंयोगस्य साक्षात्स्पर्शग्रहप्रयोजकत्वमवश्यवाच्यत्वात् यत्तु।
तेः सर्वदेहव्यापि ज्ञानगुणेन शैत्यादिग्रह इति तत्परिहरन्नाह नेति आत्मापि चिद्रूपो ज्ञानगुणश्चेत्यपि गुणगुणिनो
वैधर्म्याभावे सकलतनुव्यापि शैत्यादिग्राहिकत्वेनाभिमतोऽस्यात्मनो बोधः ज्ञानाख्यो गुणः अर्थादस्यात्मनोऽभे
भिन्नो न स्यादित्यनुपपद्यते भेदकारणाभावादिति भावः एवं गुणश्च न स्यात् रूपरसादीनां स्ववैधर्म्यशालित्वम् गुणत्वेन।
हि रूपं रूपांतरस्य रसो रसांतरस्य घटो वा घटांतरस्य गुणः न्यायनयेऽपि सत्तातिरिक्तजातेर्गुणगुणेषु भेदप्रतिवान उ॰ ५०
भ्युपगमादित्यर्थः न च दीपप्रभयोस्तेजस्त्वसाधारण्येपि धर्मधर्मिभाववज्ज्ञानत्वसाधारण्येपि गुणगुणिभावोस्त्वि
ति वाच्यं प्रभायां दीपावृत्तिप्रभात्ववज्ज्ञानगुणे आत्मावृत्तिभेदकधर्मान्तरापरिचयात् गुणत्वमेव तत्रास्त्विति चेत्।
न तस्य भेदासिद्धावसिद्धेः स्वसाभावो भेदयसमानाधिकरणजातितदभावोभयसामानाधिकरण्यायोगाच्च विरले

50

नेत्यनन्त्यवनत्रन्त्यसर्वपापरहस्यसर्वकामावाप्तिफलकीर्तनमापेहिकस्यान्यत्र सिद्धिर्हिरण्यगर्भोपास्तिफलस्यानुवादोयं वा दोषा
भावाय श्लोकस्य वर्णवाक्यत्वन्त्रय्यर्थो वेशेषक्रमो यदि सर्वकामावाप्तिफलेनो पमेहार्ज्ञानवान्नरापरिशेषादभिल।
षितफलानन्तरं संभवाज्ञानेन ज्ञानेन दम्यकीर्तानि रूपणं पुरुषस्य निरूपणं तद्धृदयपारनार्थं तत्रमेयप्रमानिरर्थकः स्यात् के
नोपायेनावबोधार्थं वादिमादिसूत्रादिनिर्गुणमात्रवादानुनयपरम् श्रुतिवन्त्रतिसूत्रोपदर्शितबुद्धिसंबंधाधीनकर्तृत्वा
दिप्रपंचनाश्रीनिकर्मोपासनाकाण्डे प्रयोगिनयायावतेव कर्मकाण्डप्रामाण्योपपन्ने श्रमादिफलप्रयोजनेरीत्यादिकर्मोप
बृंहणमहिमव्यावहारिकनादृशात्मविषयं न पारमार्थिकात्मविषयमिति सिद्धं टीकृतैर्भगवद्भिर्भाष्यकृद्भिरितिदिग्विजयः ३६
ननु मा भूद्विज्ञानमात्रत्वमात्मनोऽस्तु तर्हि ज्ञानादिगुणवानेषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पि
तस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते बालाग्रमात्रे हृदयस्य मध्ये अणोरणीयानित्यादिश्रुत्यागीतासु च नित्यः
सर्वगतस्थाणुरित्यत्र सर्वगतस्य श्रवणस्येति विग्रहाङ्गवद्वचनेन यांचरणाद्यागमैश्चाणुत्वेन प्रमितत्वात्तस्मात्स च
स्योक्तिनमीमांसेतनतेज्ञानवान्यः संयमभेजनप्रापमादिभिः प्रमाणैरनश्वरत्वात् ज्ञानात्मत्वे न सोऽन्विष्यश्च प्राप्नोत्येषैवास्यमु।
क्तिः स चाणुरेकदेशस्थितोऽपि सर्वशरीरव्यापिज्ञानगुणेन सर्वाङ्गीणप्रेमाद्युपलभते एकदेशस्थितेनापि जानं चंदन
बिन्दुना सर्वाङ्गीणशैत्योपजननदर्शनेन वस्तुशक्तेरचिन्त्यत्वात् वायुप्रमाणितत्वाम...ज्ञानगुणस्य धर्मस्येति वि
नेदेशो प्रमाणो व्यविरुद्ध इति यांचरणाद्यभिमतं यत्तमपि परोक्षस्य प्रातिपदिकार्थ आत्मा चित्स्वरूपो यदि स के
वलनैश्रेयस्वाद्धीनतेस्याग्रावेधर्मीः स बोधः सकलतत्त्वगतग्राहको ज्ञानगुणश्च वैधर्म्यं ज्ञानगुणाश्रिकस्य मविलन
नुव्याप्नुयाद्गुणत्वेवास्मिद्धं केनात्मनलेशेन...निमित्तेन पनात्स्तदानेन्मतिष्ठाः आत्मा चित्स्वरूपो चिद्रूपो वा तत्र पदद्वय
साधारणदोषमाहितमाशयप्रदेदोषमाह सकलेत्यादिश्लोकार्द्धेन तेनव मतेनेकृत्यादिति मयग्रस्य पुरुषस्य सकलतेनास

स्वा·सि·
५२
51

कारणत्वदुदाहृतं नश्रुतं न परस्य प्रत्यगात्मनो बुद्ध्युपाधिसंबंधप्रयुक्तानि स्थूलपरिमाणनालक्षणपरिच्छेदानुवादेन वाल।
वापरिच्छेदलक्षणे आनंत्येनिष्ठा परमतात्पर्यं पासांतास्ययोक्ताः श्रूयते बालाग्रशतभागस्येति श्रुतौ भागो जीवः स वि।
ज्ञेयः स चानंत्याय कल्पत इति वाक्यशेषे जीवस्य सोदाहरणाभाविकेनानंत्येन स्मरणेन दुक्तात्यपरिमाणमौपाधिकमिति स्फु
टमवगम्यते न हि बालाग्रस्य प्राप्यगमउत्पन्नस्य नित्यता वा संभवति अत एव बालाग्रमात्रमिति श्रुतिरप्यौपाधिकपरिमाणानु।
वादिन्येव अन्यथा क्वचिद्बालाग्रशततमभागपरिमाणत्वं क्वचिद्बालाग्रपरिमाणत्वं क्वचिदारानवाग्रपरिमाणत्वं क्वचिदानंत्यं
प्रतिपाद्यत इति विरुद्धाराग्रुतीनामप्रामाण्यापत्तेः वस्तुनि विकल्पायोगात् औपाधिकपरिच्छेदाभ्युपगमे तु समः स्तुषिणस।
मोनागेनसमो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः इति लिंगस्य तत्तद्देहोचितानियतपरिमाणश्रवणात्सर्वसमं ज्ञसं इत्यस्मे वाऽऽण
रणीयानित्यादिश्रुतेरभिप्रायः एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्यादावणुत्वं दृष्टाणुःसंख्या वितनः प्रमाण इति वहुर्विते प
नपरः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यमिति श्रुतौ ब्रह्मणि सूक्ष्मशब्दवत् दृश्यते हि यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यत इत्या
दौ विभुत्वपि तथाविधसूक्ष्मादिशब्दः गीता वा कास्य परं भंगो नो यस्मात्सत्त्वसंस्तदः परिच्छिन्नस्य चलनादिनिवारणाय।
चलोयं सनातन इति वाक्यशेषे विरुद्धस्य जीवस्य स्वरूपप्रतिपादकस्य तथोऽपि न सुखो भ्रांशि भाव मराः निरवमव
नश्रुतिव्याकोपात् सौपाध्यानित्यत्वप्रसंगाच्च किं तस्यांतस्या त्यंतवे धर्माणुभवेनान्येन भिन्नत्वेन निश्चिते प्रत्यगात्मनि वा।
स्तव ब्रह्मैकेत्वध्यवनाराय बिंबप्रतिबिंबयोरिव घटाकाशमहाकाशयोरिव वाऽत्र औपाधिको भेदोऽनुवादपर इति सर्वं सुस्थ
३२ स्यापि विज्ञानात्मवादनिराकरणेन ज्ञानगुणनिराकरणेन च निराकृतत्वप्रायमपि भाष्याभिमतं जडत्वं ध्यात्मनात्म।
कत्वं भट्टपादानां कर्मकाण्डार्थनिर्णये अभ्यंतरत्वसमर्वेस्मतत्वान्नहृदौपनिषदात्मतत्त्वनिर्णये पितेषामभ्यंतरत्वमेवे।
ति मंदमतीनां भवेद्धि भ्रान्तिः इति तन्निराकर्तुमाह नैक इति नैकः स्याद्विरुद्धात्मा कथमस्य विषयः सत्वयपत्तस्य

ॐ
५२

प्रत्यमत्वेनेन: प्रमाणान्तिविरुद्धत्वं दीपादीनि सावयवयोर्द्वयोरेवदेशाद्गुरुत्वपयोरिव धर्मे धर्मिभावेन गुणगुणिना संप्रतिपन्नेश्च।
द्वितीयमहत्त्वमनन्त्यद्रव्यपर्यन्तं वैधर्म्यमित्यादिना आत्मगुणस्पृष्टा न स्यात्मवैधर्म्यमात्मनो जडत्वमन्तरेण न संभवतीत्यर्थः।
मनोजडत्वपक्षे दूषयति: अणोरण्वपरिमाणस्यात्मनो गुणस्थितज्ञानं अविलंबनेनु समसमयदेहे कथंच्या प्रपानगुणस्य गुण
निविष्टदेशग्रहयोगात् न च नामरस्मामोदवद्धूपपन्नि: तत्रापि वायूपनीतानां गंधाश्रयद्रव्याणां रेणूनां प्रत्यक्षानुमानान्न स्त।
रवाच्चिरावस्थितपुष्पे गंधापकर्ष: कर्पूरादौ परिमाणापकर्षस्य दृश्यते न च कस्तूर्यादौ द्रवपितत्वापत्ति: भोजकादृष्टेन
पुन: पुनस्तादृशावयवपूरणमप्युपगमात् गंधप्रसरवादिना पंचस्ते गंधे द्रव्यस्य निर्गंधत्वापत्ति वारणस्य त्वण।
द्रव्ये गंधान्तरोत्पत्तेरवयवगंधाच्च न यागोरवाधिकाभावात् अवयवगंधोऽवयविगंधो वा प्रसज्येत त्वत्रविनिगमकाभा
वेन सर्वे गंधापगमे गंधान्तरोत्पादकस्य तवधानपर्यंते निर्गंधत्वापत्ते: सजातीयगंधान्तरोत्पादायपरमाणुपर्यंतविज्ञा
तीयमानेन पाकादिकल्पनागौरवाच्च गुणस्य गुणिपरित्यागे गुणत्वभंगापत्तेश्च एतेन जात्यचंदनविंदुनिदर्शनोपन्यासो
पि प्रत्युक्त: तत्रापि चंदनसंयोगाभिव्यक्तैरेव जलभागानां सर्वांगे प्रसरसंभवात् किंचासंभाव्यमपि दृष्टत्वेन प्रमाणेबलाद
भ्युपगम्यते यथा निरालंबनेपि पतन्नोल्का रविहरणं निकृष्टामेवाभन्यादेर्जीवने प्रत्यक्षसिद्धं न चेह तादृशं प्रमाणम
स्तीत्यभिप्रेत्याह आणवं चेति आत्मन: अणोरपि दृष्टश्रावणं वेअणुपरिमाणे नैवकेन प्रमाणेनासिद्धं न तावत्प्रत्यक्षेण दृष्टं न
त्वपरिमाणयोगेन विनाश्रयं परिमाणमात्रग्रहणं संभवाद्रणीहि पत्त्वात्परिमाणत्वस्य मायोग्यत्वाच्च अत एव नानुमाना
पमानाभ्यां च अतीन्द्रियमात्रास्येलिंगसादृश्ययोर्ग्रहणात् नाप्यागमेन तस्यात्मस्थूलमनुत्वित्यादिना प्रत्युतस्तन्निषेध
कत्वादितिभाव: यत्तु बालाग्रशतभागस्य भागस्येत्यादिश्रुतिनिसिस्तातिद्वितीयस्य केनतुहनप्रतिषेधाति स्फु निर्मिशितिनैति उप।
क्रमादिपर्यालोचनेनात्मा नाणुत्वबोधनतात्पर्यावगमात् उपपत्तिभाव: न हि तासां कोपि प्रयत्नस्तत्राह पदिति मतत्यस्माव

सद्रूपत्वस्येष्टत्वात् यत एव सत्त्वेनैवानुवृत्तत्वं एतदंशे एवं इति विकल्पत्वं विकल्पस्याप्यंशत्वं न च विशेषः अंशांशिनो
स्वा·सि· र्भेदाभेदाभ्युपगमवदङ्गमिति प्रतीतिबलाद्विकल्पनकल्पनादिस्याशंकानिरसि विकीर्णेरंशांशिसंबंधानामनुपप।
त्तिः समसि प्रमेयत्वेऽङ्गीति कारिकाया हि ना नो चिदचिदंशो कोऽपि समवायो उत समूहिनो उत जातिव्यक्ती उत गुणगुणिनो उत क्रि
५२ याक्रियावतो नाद्यः अमूर्तयोरवयवावयविभावाभावात् चिदंशस्य मूर्तत्वाभ्युपगमे देहेन्द्रियादिवदनात्मत्वापत्तेः अन्यथादे
हेन्द्रियादेरपि स्थूलोहमित्याद्यहंप्रत्ययविषयतादात्म्यात् चार्वाकमतप्रवेशापत्तेः सावयवस्यात्मनो विनाशापत्तेश्च।
न द्वितीयः समूहिनामेवैकोपाधिसंबंधादारोपितैकत्वानां समूहत्वबुद्धिविषयत्वात् तदतिरिक्तसमूहाभावेन समू
हिनो ज्ञानात्मत्वेनैव तदर्थापत्तेर्देहेन्द्रियादिसमूहस्याप्यात्मत्वापत्तेश्च तथा चात्मनोऽनेकदेहेष्वात्मत्वाभ्युपगमापत्तेः ना
52 तृतीयः द्वयोरपि व्याप्यस्यानेकानुगतत्वानभ्युपगमात् न चतुर्थः ज्ञानस्य गुणत्वे निराश्रयविषयस्य तदादिवज्ज्ञानस्य
गुणत्वायोगाद्विषयस्य ज्ञानधर्मत्वे विज्ञानवादिमतप्रवेशाच्च नापि पञ्चमः अमूर्ते ज्ञाने क्रियायोगात् ज्ञानस्य क्रियात्वे का
रकत्वेऽत्रत्वापत्तेर्वस्तुतः तत्त्वानापत्तेश्च अंशांशिनोर्नित्यत्वाभ्युपगमविरोधाच्च एवं योगः अंशयोः संबंधस्य कल्पनविष
रिणामेनान्वयः किं संयोगस्तादात्म्यं विषयविषयिभाव एव वा आद्ये अनित्यत्वापत्तेः द्वितीये चिदचिदैक्यापत्तेस्तृतीये
घटादिवदचिदंशस्यात्मांशत्वानापत्तेः न प्राञ्चः यद्यात्मापि कः अंशांशाभावमत्मनो नित्यो वा व्याप्यसंज्ञप्तिः प्रत्येकपर्याप्तोवे ऊ.
त्यादिविकल्पवैशेषिकमतनिरासोक्तयुक्त्यादिभिर्निरसनीयत्वात् भावः यत्तु भेदाभेददृष्टान्तेनैकस्य विषयाविषयोभ
यरूपत्वमविरुद्धमिति तदुत्तरत्र दृष्टान्तनिरासेन निराकरिष्यते अंशांशिभावादेरप्रामाणिकत्वादेवनचैतदपि तद् ५२
क्तैर्मात्रांशे जसे किञ्चावरणभंगार्थं मलक्षालनकारणं तन्मयेनत्वेनैवानुद्रष्टव्यमित्युक्तिः स्वप्रकाशचितः स्फूर्तौ
वृत्तिप्रतिफलितचिदुपरागलक्षणफलव्याप्यत्वानपेक्षणाद्ब्रह्मेयत्वोक्तिरिमौ यतिविषयोपदर्शितरीत्यैव किं चासौ ज्ञा।

कौलापां वेशेषोऽगतस्त्वयाकिमिति त्वज्जडनाकेनवाचेतनस्य कर्तृत्वं नस्यकीदृक्करणसमुदयैश्चैवमनेकत्वं वा तत्त्वं जीवस्य देवपि
पयधुमिति रेकं मैवेदं मित्रूपं एकत्वमात्मा चिन्मात्रोपोऽजडः रूपश्च निर्विकारो भयस्य भावेन स्यात्तस्य भावनायां लिङ्ग एकस्य नेजानाति
मिरो भयात्मने विकृत्वचित्वं जडो भयात्मनावस्थितिर्नेमं भावितेत्यर्थः अथवा विरुद्धो भयस्य भावत्वदभिमतस्यात्मापकोनस्या
त्रयाचैकस्मिन्दे हेद्वावात्मानौ स्यातां तौ स्यातामित्यर्थः ननु देहप्रमयविषयएवात्मा सर्वमेतत्ततः अहंप्रमयविषयत्वेन चनज्ञान
ज्ञानतापयत्वेन च चिद्रूपस्य तत्त्वं भवति स्यात्मनि किं वाविरोधाद्वैतत्वं न रगोच्चरत्वेपि तत्तदादिवदाचिन्तय संगादिति ज्ञानमा।
त्रस्यात्मेन्द्रियत्वाभ्युपगमात् न च तत्रिवो हाप्यं सगत्याजडोऽपेण्याप्यात्मत्व मस्तवत्वसमभ्युपेयमत्मात्वंकाहं कथमिति अथ जडोऽयमभ्यु
पगमात्तत्समपि सः चिज्जडांशो स वृत्तिं न रूपश्चात्मात्वस्य स्वात्मकस्पर्शी यस्य वा चिद्रूपस्य विषयः कथं जडांशमात्रस्य वि
षयत्वस्य संभवेपि चित्संवलितरूपे विषयता याश्चितिनत्विषयत्वमेतदेण दुरूपपादत्वात्तत्वं नहि पुरुषादिविषयके देहमात्रविष
यके ज्ञाने दृष्टि संवलितपुरुषविषयताहृपपादानवाप्तौ न्द्रियसंवलितविषयकं प्रत्यक्षेकं चित्स्वभित्तं यदेतत्तन्निर्वाहे।
यचिद्रूपोपि विषयत्वमभ्युपगच्छसि नहि जडांशकल्पनवैफल्यं स्यात्मनि किं वा विरोधतादवस्थ्यमपसिद्धान्तश्च न सहसि।
वत्वमात्मनः स्वप्रकाशत्वमभ्युपगच्छसि येनाहमाकारवृत्तावहंकारे स्फुरति न दर्पिष्टानेचैतन्यस्याप्यनावृत्तस्य स्वतः स्फु।
नैतादात्म्यस्फुरणात्संवलितस्य विषयत्वमुपपादयेरित्यर्थः अथवा अभ्युपगतस्यापि जडांशस्य वा संवृचितादात्म्या।
भ्युपगमेन न चिद्रूपत्वान्नहि विषयत्वेऽपि स्यात्मनि किं वा विरोधानिमोकात्मः अविद्यांशः स्वयं स्वस्या भिन्नं चिद्रूपस्य विष
यः कथमित्यर्थः ननु अंशयो रेषितादात्म्येपि न परस्परं तादात्म्यं नहि प्राव्वानां दृहे तादात्म्यमस्तीति परस्परमपि तादा।
त्म्यमिति चिदचिद्रूपयोरसंनभिन्नयो विषयविषयिभावो न विरुद्धः अंशस्य चाहंप्रमयविषयत्वेतत्तादात्म्यादंशिनो।
प्यापातमेव न चाविषयचिद्रूपतादात्म्याचिद्रूपेण लटूविषयत्वस्याप्यापत्तिः चिदचिदुभयांशिनो विषयाविषयोभ

न्नप्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युरिति देवदूषितानामनवक्लृप्तिगानि वहिर्मुखत्वमादीनि नक्षोक्ते वार्त्तिके प्रमादिनो वहिश्चित्ताः पिशु-
सा॰सि॰ नाः कलहोत्सुकाः संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसंदूषिताश्रयादिति तस्माद्दोषः कर्ममीमांसके दुर्निरूपणेन तु प्रतिपादयि-
तुं चाशक्यमित्यर्थः ३८ नन्वस्तु तर्हि जडरूप एवात्मा आकाशादिवद्विभुः सुखादिवैचित्र्याच्च प्रतिशरीरं भिन्नस्तस्य चाणुरू-
पत्र पमनःसंयोगाद्बुद्ध्यादयो गुणा उत्पद्यन्ते गुणप्रयत्नाच्चासौ इत्यत्र जातिमानदृक्कर्मादयोऽपि मनसा एव नात्मनः अदृष्टवशा-
क ल्लोकान्तरे शरीरारम्भे तत्र मनः प्रवेशाद्भोग इति भेदेन भद्राचार्यमतपक्षं प्रतिक्षेप्तुमाह जीवानामिति जीवानां वैभवं चेन्नैव
नु कृतिकरणादृष्टसाधारण्यात्तत्र भोगव्यवस्थाव्यतिकरः स्यात् येन सर्वैर्मनोऽपि नानात्वं चाप्रमाणं गौरवं स्यादिति
नूपाधिभिन्नव्यवस्थासिद्धेः सिद्धेऽपि भेदे यतन्त इह विफलाः कल्पनीयाविशेषाः जीवानां बहुवचनादनेकेषां विभु-
तानां भावो वैभवं सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगानुकूलपरममहत्परिमाणं प्रयत्नमप्युपगतं चैतेनैकैकदेहे सर्वजीवानुप्रवेशान्नसु-
53 स्यादिति भोगः सुखादिस्तस्य व्यवस्था स्यादेवदत्तात्मन एवेदं सुखं न यज्ञदत्तात्मन इत्येवमादिरूपा न स्यात् सर्वेषां भोगसां-
कर्यप्रसंग इत्यर्थः ननु तत्राह नन्विति ननु शरीरेषु कृतिः प्रयत्नः करणानि चक्षुरादीनि अदृष्टं धर्माधर्मावित्येतेषां सा-
धारण्यादस्यैवेदं नान्यस्येत्यत्र नियामकाभावेन सर्वेषां सर्वसाधारण्यस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः ननु तत्तदात्ममनसोर्योगस्तत्र
दात्मविशेषगुणो हेतुरिति व्यवस्थासिद्धिरित्याशंक्याह व्यतिकरमिति न मनोयोगव्यवस्थया व्यवस्थासिद्धिः येन हेतुना म-
नोऽपि क्रियावशादेकस्मिन्देहे सर्वैरात्मभिर्व्यतिकरे संयोगश्च मनो गच्छति सर्वेषामेव सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगाद्दर्शनसन्निधा- ३
नात्मनस्तस्य मूर्त्तत्वेन सर्वसंयोगावर्जनात् अस्यैवेदं मन इत्यत्र च नियामकाभावादिति भावः न च जन्मान्तरीयतन्नदृष्ट- पत्र
विशेषोपगृहीतत्वान्मन इति वक्तुं शक्यं जन्मान्तरे स्वदृष्टोत्पन्नेऽमनःसापेक्षत्वेनात्माश्रयापत्तेस्तत्र मनोन्तराभ्युपगमे
ऽनवस्थापत्तेर्देहेन्द्रियादिनापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयचक्रकाद्यापत्तेः ततोऽपि जन्मान्तरीयाकर्मणा व्यवस्थोक्तावनवस्थाना

ङ्गत्वो नित्यसिद्धत्वान्नतु कौतुकी वा स्यादित्यानाभावरस्याह किंमितीति किं प्रमाणमस्त्वीति जडताचेतनस्योद्यानेऽकृतिसरत्यादिमिथि
देकरसत्वानुगमादित्यर्थः प्रयोजनं चेत्तत्रास्त्याशङ्काकारणस्य नास्तीत्याह प्रमम यदि विषयत्वस्याध्यस्ताहंकारनाद्यत्वेनापि सूप
पादत्वादिति सूचनार्थस्तु कारः द्वितीये कारणाभावशङ्कामपाकरोति नाह केनचेति केन वा कारणेन चेतनस्य जडतोन्मत्तेत्यर्थः
चेतनस्यापरिमाणत्वेनासंगत्वेन निमित्तान्तरसंबन्धायोगाज्जडांशान्तरपरिणामित्वे तत्राधिकारणान्तराये हृत्पायम्रनव।
स्यात्मनश्चिन्मात्रस्य संभवाच्चेत्यर्थः नन्विष्टानिष्टादिकमन्तरेणेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं लौकिकवैदिककर्मसु प्रवृत्त्ययो
गाद्दृष्टस्य चैष्टायनाद्यपत्वान्नदाश्रयोजकं तस्याश्रयप्रयोजकत्वमाशंक्याह कर्तव्यमिति तस्यात्मनः कीदृशं कर्तव्यं नहि तु रा
गादिकेचनत्वावद्वासत्वेऽकृतिस्थिति सहस्रेरत्नस्याभावप्रतिपादनात् व्यावहारिकेत्वध्यासेनापि स्वरूपपारमितिनजाऽंश
सिद्धिरित्यर्थः करणोपादानेन हि कर्तृत्वप्रसिद्धान्तेदेवतावह्निरवयवस्यासंगस्य निष्क्रियस्य तत्संभवतीत्यभिप्रेत्याह करा
णसमुदयमिति मतिर्गुणनिष्क्रियमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धपयप्रत्यगात्मादिनाध्यात्मकरणसमुदयमिति यादिकला
मेकं पृथन्तेधारयति येनास्यवास्तवीकर्तृता स्यादित्यर्थः सेयरूपत्रसौचिलोपे चेत्स्यादपूरणमिति सलोपः तस्माद्धास्त
वेकर्तृत्वमभ्युपगच्छद्भिर्वैदिहिभिर्वैदैः कर्ममीमांसकैरिदमौपनिषदमात्मनत्वेवाध्यमानमपिज्ञानमेवाश्रयं किंपुनः।
स्तोति त्रूपयितुमित्यभिप्रेत्यायमेहरति तत्त्वमिति जीवस्यप्राणानांधारयितुः प्रतीचः उरमौपनिषदैकवेद्यत्वतत्त्वमाधा।
त्मकर्मवैरजस्तमेहिकामुष्मिकभोगसाधनेषु लौकिकवैदिककर्मसुपदस्थाने रविरकैर्विहिभिर्वैदैरित्यर्थः कर्मणिय
टो उचूदेवानांप्रियपशुमितिहलोकेचंद्रमेरुलेचगवाद्यादिपशुवदुपभोगसाधनत्वात्प्रियेः पशुनाविकृतेदायदेवदृषि
तोतः करणेरित्यर्थः तथाचश्रुतिः आकाशाच्चंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नंतंदेवाभक्षयंतीतितथाहवैवहवः
पशवोमनुष्यंभुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषोदेवान्भुनक्त्येकस्मिन्नप्यशावादीयमानेऽप्रियंभवतिकिमुबहुषुतस्मादेषांत

मप्येवं यापि निरस्तं तदुक्तोतावपि यदि विशेषः स्वाश्रयं भिद्यात् अनेको वा लोके भोगासिद्धेः ननु भोगवैचित्र्यादात्मभेदो न सिध्यत्
सा॰ वि॰ नित्यद्रव्यभेदकैर्विशेषैः समेतस्यैकस्यात्मनो ऽशंक्याह सिद्धे इति एको विशेषः स्वाश्रयं भिद्यादनेको वा आद्ये आकाशादेरपि नानात्व
वापत्तिः द्वितीये तु आश्रयभेदं विना तेषां तद्भेदकल्पकाभावात् आत्मभेदसिद्धौ तेष्वनेकविशेषकल्पना अनेकविशेषक
५५ ल्पनाधीनश्चात्मभेद इत्यन्योन्याश्रयात् आत्मभेदसिद्धेरसिद्धेर्वा विशेषकल्पना निष्फलेत्यर्थः २६ यत्तु केनस्यानुरूपसं
नः संयोगाद्बुद्ध्यादयो गुणा उत्पद्यन्ते गुणाश्रयतात्मा सोऽद्वयमित्यादिनत्रिराविकीर्षयाह किं चेति किं चात्मन्यनवयवे न सं
प्रयोगः संभाव्यो निरवयवस्य मानसस्य नद्वयं निरवयवं न शक्यतेवा नद्वयोर्न चाधिष्ठानपतो जडत्वात् किं चेत्यस्यो
क्तदोषैरस्य समुच्चयार्थं अनवयवेष्ववयवशून्येत्वदभिमतात्मनि निरवयवस्य तथाविधस्य मानसस्य मानसः संप्रयो
गः संयोगो न संभाव्यः न संभावयितुं शक्यो येन ज्ञानादयो विशेषगुणा उत्पद्येरन् आरंभवादनिरासोक्तदोषग्रासादि
54 त्यर्थः उक्तं चेत्थमेव श्रुतिसारसमुद्धरणे मनसाप्यपुरुषः पुरुषेण मनो न मसा मुसलेन मुसलेन न नभः न हि योगवियोगमुपै
ति कुतोवयवविनिराकरणादमुत इति आत्मनोऽद्वयत्वे सावयवत्वावर्जनादनित्यत्वप्रसंग इत्यभिप्रेत्याह नद्वयमिति ।
लिंगे विपरिणामेन संभाव्यमित्यनुकृष्यते न तावत्किंचिद्द्वयं निरवयवं संभवति परमाणुनिरासात् आकाशस्याप्यद्वै
धः प्रभृति प्रदेशसत्वेन सावयवत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् अन्यथा एकस्मिन्विहंगे उत्पतिते आकाशस्य तेनावरुद्धत्वे। उ
न विहंगान्तरस्योत्पतिर्न स्यात् निरवयवकाशतास्यात् अनवरुद्धप्रदेशे उत्पत्तिर्भवतीति चेत् सिद्धमवरुद्धानवरुद्धानेकप्र
देशावत्वमाकाशस्य सावयवत्वे यदि तु वस्तुस्वभाववैचित्र्यादेकावरुद्धेप्यपरस्य समावेश उच्यते न तर्हि प्रस्फोटरेखा ५५
देशानुस्यापि समावेशः स्यात्तस्याप्यवयवानां तन्तुतिर्वधकत्वेसावच्छिन्नेषु समावेशनियमे वा कल्प्यमाने प्रस्फोटरेखा द्विती
यादिनेतुल्लानाम समावेशप्रसंगः उदयादिप्रदेशावच्छिन्नव्योमप्रदेशानतिरिक्तमहादिशो नभ्युपगमाद्दिशा चैत्

देयं परंपरया नूपनिषद्वयमन्यापापद्येन्द्रेण तेन ग्रहमिदं कर्मकृत्वास्य फलं प्राप्स्यामीत्यभिसंध्यादेरपि हृष्टादिव्यवस्थापकत्वं
निराकृतं अभिसंध्यादेरप्यात्ममनोयोगव्यवस्थासंतरेण व्यवस्थाऽसिद्धेः तथा च भगवतो बादरायणस्य सूत्रं अदृष्टा-
नियमात् अभिसंध्यादिष्वपि चैवमिति नन्वेकस्मिन्देहे अनेकात्मनामनुप्रवेशेऽपि तत्तदात्मसमवेतसुखादीनां तत्तदात्मजन्म-
तावच्छेदकमवांतरवैजात्यं स्वीकृत्य नादृष्टविजातीयभोगेन तद्देहव्यक्तेर्विशिष्य हेतुत्वं व्यवस्थाभिमानात्मीयजन्यतावच्छेद-
कवैजात्यावच्छिन्नं च नदेहस्यादेहत्वादेहांतरस्यैव च हेतुत्वं नानाव्यवस्थैतासंभवादाह नानात्मभिरिति यदि तत्तदुपाधिभि-
र्देहलक्षणैरवच्छेदकोपाधिभिर्व्यवस्थागरथितार्हि नानात्मप्रात्मनानात्वे निष्प्रमाणं प्रमाणशून्यं तत्साधकत्वेनाभिम-
तस्य सुखादिवैचित्र्यस्यान्यथैवोपपादनात् अभ्युपगतेप्यात्मभेदे वैचित्र्यानिर्वाहादित्यर्थः दृष्टांतः बृहस्पतिरंशः युधिष्ठि-
रो विदुरश्च यमस्येति महाभारतादौ प्रसिद्धं तत्र द्रोणस्यात्मनो मुख्यसांशत्वासंभवाद्देहाद्युपाधिभेदादेवांशव्यवहार
उपपादनीयस्तत्रैकात्मनोऽपि देहभेदमात्रादेव भोगसांकर्यं प्रत्यभिज्ञादेरभावश्च उपास्योपासकानुग्राह्यानुग्राहक।
भावादेश्च स्फुटतरं प्रसिद्धत्वात् तन्न्यायेनेतरत्रापि विनाप्यात्मभेदं वैचित्र्योपपत्तेरिति भावः नचैकात्म्ये पारलौकिक
देहस्य परदेहाविशेषादेतद्देहार्जितादृष्टस्य तत्र भोगाभ्युपगमे परदेहेऽपि तदापत्तिरिति वाच्यं तदेवसक्तः सह कर्मणैति
लिंगं मनो यत्र निषक्तमस्य कस्मिन्न्वहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृ-
जतेत्यादिश्रुतिसिद्धलिंगोपाध्यवच्छिन्नप्रमात्रैवैहपरत्र च कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभ्युपगमेन तद्भेदादेव परदेहे भोगाना-
पत्तेः वास्तवैकात्मनः क्वापि भोगानभ्युपगमात् प्रत्युत नैव मते अदृष्टस्यात्मसमवायित्वेन सर्वदेहेषु सर्वादृष्टसंनि-
धानात्सर्वेषां भोगापत्तेः व्याप्यवृत्तित्वलिंगदेहानभ्युपगमेन स्थूलदेहातिरिक्तनरवच्छेदकाभावाच्च यात्रत्राणेऽदृ-
ष्टनाशापत्तेः पारलौकिकदेहासिद्धिस्तदवच्छेदेनादृष्टाभावात्तत्र भोगासिद्धिप्रसंगश्च दुर्वारः एतेनोत्क्रांत्यादयो मन

र्थः कथं स्मरणसिद्धेन स्वत्वमहमस्वाप्स्यं न किंचिद्वेदिषमित्यभिलपति ग्रहणस्य तस्याभिलापायोगात् न तु भूतस्य च स्मरण
स्वा॰ सि॰ योगात् इत्यर्थः परमते स्मृतिसिद्धिः सम्भ्युपगम्य चेदमुक्तं वस्तुतस्तु परेषां मैव न सिद्ध्यति तथा हि ग्रहणं न व्यवसायमा
नज्ञानानामपि वक्तुमशक्यैरभ्युपगतत्वेन यदि स्वप्तौ ज्ञाने स्यात् नूनमुपलब्धं स्यात् इति तर्कानुदयात् किं न प्रतियोगिसत्व
५५ प्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यताविशिष्टानुपलब्धिलक्षणसहकारिभावेन मनसा ज्ञानसामान्याभाव
लक्षणायोगात् तद्धेतुज्ञानसामान्याभावलक्षणत्वदभिमतस्मृतिव्याघातानावज्ञानस्य तायाग्रहे लिंगेन तत्साम्यान।
धिकरणस्यापि दुर्ग्रहत्वेनानुमानस्याप्यनुदयात् उपमानलौकिकशब्दयोरलत्वं उभयत्र लकत्वेन तद्विषये प्रत्यक्षयोग
त्वधानेत्रु स्वप्नेज्योतिरात्मपरत्वेन प्रत्युत बाधिकापात्तस्य साधकत्वस्य दूरापास्तत्वादिति यतो जडात्मा ग्रहण एव च साक्षी
साक्षात्स्वयं स्वप्ने द्रष्टा स्वयमुदासीनः साक्षी साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायामिति स्मृति प्रसमयः न विद्यते साक्षी यस्य स तथोक्तं क्लेश
55 यमयमितिहठोपेक्षोपमित्येवमाकारणधारावाहिकान्यनेकसंख्यानि विज्ञानानि केन ज्ञानेन न वृत्तिविषयी।
करोषि येन चिरेवहुकालस्मृतिस्मृदाहृतमपपत्रेवा स्मिन्नभिलपसि ननावद्वनुव्यवसायेन पूर्वपूर्वज्ञानकाले।
उत्तरोत्तरज्ञानानां तत्पौर्वापर्याविच्छेदकालानां चासन्निधानात् उत्तरोत्तरकाले पूर्वेषां नाशादेकेनानुव्यवसायेन सर्वा
वगाहनायोगात् प्रत्येकमनुव्यवसायकल्पनेऽपि तद्रमात्रविषयकज्ञानधारायाः विच्छेदापत्तेः एकैकेनैव तत्पौ हुं॰
र्वापर्याविच्छेदकालानामवगाहनासंभवाच्च सर्वैर्ज्ञानैश्चैकसंस्कारहेतुत्वाभावात् कल्पनत्वाच्चैकस्मृतेः संभवाप
त्तेः प्रत्येकगोचरसंस्कारैरेकस्मृतिजननेऽप्येकपौर्वापर्याविच्छेदयोः स्मरणायोगाच्च न वा स्मरणमभिलपितुमेवेश ५५
क्यं तस्मात्सोपप्लवज्ञानस्वरूपादिसाक्षी धारावाहिकज्ञानसाक्षी चानित्यमचिद्रूपश्चात्मा बलादभ्युपेय इति सर्वं नादिवि
जयः ५२ इति प्रतिकूलवादिमतनिरासः उभय श्रुतिप्रतिकेदैवैः सर्वान् हैतवादिनः समानांश्चाप्याथात्मावाभिम

वेद्यस्यैव महाकाललब्धाभ्युपगमाद्यो निष्कलत्मनः श्रुतमयंहि सोऽप्यमनरूयादिश्रुत्या मनसोऽप्रविकारवत्त्वेनैकस्यैव न निरवयव
द्रव्यासिद्धिरिति भावः अत एव द्रव्यमात्रवर्तनेनित्यमपि न संभाव्यमित्यर्थः वायवादेः समुच्चयेऽप्याकाशादेरुत्पत्तेरात्मनश्च।
काशः संभूत इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वे न नित्यद्रव्यप्रसिद्धिर्वै नेत्यथा चात्मनो द्रव्यत्वे सावयवत्वानित्यत्वेऽतु वीतेरित्यर्थः एवंवे
तत्पस्यात्मगुणत्वमप्ययुक्तेः समवायनिरासेन गुणगुणिनोस्तादात्म्यानिविक्तसंबंधायोगेन तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभाव
योश्चिज्जडयोरध्यासमन्तरेण तादात्म्यायोगात्कुणत्वज्ञानोमानाभावाच्चेत्यभिप्रेत्याह तद्धर्मेऽनिधियत्वेन चैतन्यं तस्पष्टद्र
व्यस्य धर्मो न भवति चिज्जडयोः संबंधानिरूपणानिरूपणादित्यर्थः तद्गुणेनेनित्वक्तोऽयं तद्धर्मो नेत्युक्तेः परामिमनरू
व्यवगुणत्वसत्त्वादिजातिपरिभाषायाद्व्यगुणोमता परिगणनस्य च निष्प्रमाणत्वमिति सूचनाय यस्य वा गुणत्वजाति
स्त्यायितस्याश्चैतन्यहानिर्तं दुर्वचं जडत्वेनादात्म्यायोगाच्चिद्रूपत्वे भेदकाभावादिति सूचनार्थश्चकारः तथा च प्रयोगः
चैतन्यं न जडधर्मः तद्विरुद्धस्वभाववत्वात् यो यद्विरुद्धस्वभावो नासौ तद्धर्मः यथा भास्वरत्वं तमसः औष्ण्यं वा जलस्येति
प्रत्तानुकूले विपक्षे च बाधकं तर्कमाह यत इति यतो यस्मात्कारणात्...धर्मस्य रूपादिवज्जडस्यैव स्यात् उधर
माणं क्वचिदपि चिद्रावदर्शनात्तथा च सद्रूपव्याघात इति भावः ४. किंचात्मनो जडत्वेऽस्मिन्नस्मीत्यस्य सुषुप्तज्ञानस्यव
सत्यात्मनोऽस्त्वमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति सर्वानुभवसिद्धं प्रतिसंधानं न स्यात् तत्र च पाजन्य ज्ञानसामान्याभा
वाभ्युपगमात् एवं जागराद्यवस्थावादिकज्ञानाविच्छेद प्रतिसंधानेऽचनस्यादित्याह अज्ञानमिति अज्ञानेऽस्य मयपस्त्वस्य
पुष्पवृद्धं वृद्धत्वं स्मरसि कथं स्वतोजडात्मा विज्ञानात्मयमयमिति नैकसंख्यान्यद्राहच्चिरमिति केनवेत्स्य सादी हेना
किंकस्यात्मनो जन्यज्ञानसमवायित्वाभ्युपगमेऽपि स्वतः स्वरूपतो जडः अचिद्रूप आत्मा यस्य सत्वयोक्तं त्वं वृद्धः स्वपुत्रैः प्र
निवृद्धः सन् स्वपुष्पावृद्धं तदीयास्वपुष्पावनन्त्वस्तं अज्ञानेन त्यातदाश्रयस्यात्मानं स्मयेति स मुख्ययेस्त्वसायं चेम

ऽंशेन विषयनिष्ठाध्यासिकत्वस्यैवं घटरूपविषयत्वापायेपि चित्तेन याथार्थ्यात् तादृशविषयतानाशाद्विषयितोपहितरूपः
सा॰सि॰ नाशाद्वा संस्कारस्यतोऽनुपपत्तेः वस्तुतस्तु तद्विषयकानुभवस्य तद्विषयकसंस्कारे हेतुत्वेनैवानुभवनाशोपि सामानाभावात्प्र
योजनाभावाच्चेति निमित्तेनापि साक्षिणः संस्काराधानेन कार्य[illegible] घटः न च साक्षिरूपानुभवस्यान्तःकरणधर्मत्वाभावात्ते
५६ नान्तःकरणे संस्काराधानासंभवः अन्तःकरणेन तदनुभवनाशात्मस्यैव तन्नोचरसंस्कारनियामकत्वेन धर्मत्वस्या
प्रयोजकत्वात् अहमिच्छाम्यनुभवामीति प्रत्ययानुरोधेनेच्छादिप्रतिभासकालेन साक्षिणोन्तःकरणधर्मत्वाध्या
संकल्पनसंभवाच्चेति एवमिच्छादेः शुद्धसाक्षिभास्यत्वसंभवेपि तन्नोचरान्तःकरणवृत्तिसम्प्रयुक्तगतेनाकेषांचिदहम्
तोकोभिप्राय इति चेत् अयमभिप्रायः संस्कारेणानुमानवत्तेत्तरं किंत्वनुभवात्मकवृत्तेरेव तिरोभूतावस्थाः सूक्ष्मा
वस्था सा च कालान्तरे उद्बोधकसमवधानात्स्वे वदाविर्भवति विषयाऽसंनिधानात्तत्त्वेनिःसृत्यते सन्निकृष्टे चवि
56
षयेनतत्कालिकयोग्यधर्मान्तरदेशकालादिगोचरवृत्तिसंवलनेनाविर्भवतो प्रत्यभिज्ञेत्युच्यते तथा च साक्षिणालि
गाभावासंभवात्स्मृत्याख्यवृत्तिवत्प्रत्यक्षीतिरस्यमेवस्तु तोस्मिन्नस्मिन्सत्त्वप्रत्यक्षत्वादिस्त्वनुपपादना यस्तुत्वादेगोचर
रविद्यावृत्तित्रयसंगोचक्रुः यथाहुः श्रीनगुरवो यत्रानेदमयोऽध्यासविलक्षणाभुक्तेश्चिद्दैवस्वस्कामिरक्तानोसमस्यवृत्तिभि
रिति स्वामिनस्तु वृत्तित्रयकल्पने प्रयोजनाभावात्सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति विशिष्टस्यत्वभिलापात्प्र ६
तिनयविशिष्टात्मविषयात्स्ववैविशिष्टसाक्षात्कारानोभयविशिष्टात्मविषयावापएकैवाविद्यावृत्तिर्मुक्तेस्वपाठपवाद
नियुणनरस्तुपपादयाचक्रुः तेषां मतेपि साक्षिणएवसुखस्यप्रधानेन स्वत्वादिदृष्टत्वादुपाध्यपगमेपि भासकत्वरूपा ५६
नपायादिच्छादिदृष्टरविपरीतेस्तुग्रहकत्वनतेनित्याक्षेपनचसाक्षिणोपिनाशोस्तिनिमोकोनन्यापास्यसमाहिकत्वं
साक्षान्तरकल्पनेनस्थापितादवस्थादनवस्थानादाद्यस्यैवावस्थानात्ततिःसाक्षिकत्वेतसाधकाभावादेवसाक्षिवै

नेत्रत्वमस्मनस्त्वे बुद्धेविधिविधुर्देहेंद्रियप्राणमनोबुद्धि तस्माच्चात्मा नेपरिशिष्टवस्त्वसंभावनकातराणांदृमतीनुपपन्नपरस्य
चिन्मयत्वमात्मादिसाहित्यरूपा इदंरूपः स्वात्मनः सर्वानुभवसिद्धस्य परिशेषप्रदर्शनेनाभ्यासस्य संस्थानित्यसिद्धस्य चिद
नंदात्मकत्वे दर्शयति इच्छादेरित्यादिना इच्छादेरुक्तरूपविनाशसंतानीनामनुपपन्नत्वमनुसंधेयमप्रतस्मात् इच्छान्वो
रस्य विपरिलप्तदृक्त्वं ननोतिः संसारिविदेहितिपः पुरस्त्रेषोपि तस्मादुपलपनिमित्तानामात्मनः संभवादत्रान्यत्साहित्य।
हृणस्यात्मात्माश्रलिनमात्रिलिनस्यात्मसिद्धिर्वा रचणयाह इच्छादेरित्यादि इच्छाकामः स्यादिरातैनभ्रमित्यसिद्धाः संकल्पवि।
चिकित्सादयः क्रोधलोभादयश्च योग्यान्तःकरणधर्मास्तेनैते षोडशोजन्यविनाशेश्रमः संततिधीराणपृथग्दशा
दानीमिकृत्तमि इदानी नेत्याभिमनावेनकालमिथ्येव वासीमिनिरूपिचैतन्ये न भासयिनाः तथाश्रद्धात्मसिद्धिमात्म
अत्र मनसा अनवः प्राणः मनः संकल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं तेषामिस्यर्थः धियो बुद्धेरध्यवसायात्मिकायाः चक्षु
रहंकारणाभिमानात्मकस्यास्थिन्नाहंकारयोः संग्रहार्थः पपणामिवरागिजीवात्मसंकल्पप्रमध्यवसायाभिमानादिभि
मन्येरवितन्नेर्दुमैः सहतेषामपि हृष्टाभासकत्वमर्थः ननु परोक्षत्वानस्य विषयविनाशानेनतरमवस्थानासंभवात्तदप
दिनाशोनहीयचात्तद्विषयनाशवदिच्छादिनाशोनस्यादित्येषिनाशः स्यात् अन्यथान्तुभवनाशमंतरेणसंस्कारयोग
कालान्तरेस्मरणायोगाज्जेत्याशंकाहाह अविपरिलप्तदृक्त्वात्तनत्विति विपरिलोपोविपरिलप्तंनतुसके भावेक्तः विनाश
इत्यर्थः उत्पन्नेरप्युपलब्धेरणमेतन्नतद्गुभयपन्नत्वाद्यादृकत्वेनतत्से वसमनन्तं यथार्थस्वरूपस्यमेतनचोक्तः तनतमनन
प्राहोयमर्थो यावद्वाधितार्थवचनो ग्रपे भावः घटादिनाशवत्तेः कल्पाद्यासकेदारप्रविष्टजलस्य केदारसंवेधात्तदा
का धारत्वावच्छिन्नहानावहितिनिःसृतान्तःकरणस्य घटादिसंबंधनिमित्तकत्वटाद्याकारपरिणामरूपतया केदारभंगेजल
स्यतदाकारतावविनाशवद्घटादिनाशेविनाशोपपत्तेः ननु तस्मात्तिराः तस्मानिर्विकारत्वात्प्रिरकारत्वाद्विषयविना।

नवानेवसः एवंचइत्युद्दृष्टेरितिलक्षणनश्रुतिर्दृष्टाद्रष्टानामेतेत्यादिश्रुतिभूतजातानामवबोधकत्वज्ञात्वात्नसहृष्टविरु
सा·सि· पत्तिरिताभविष्यतीमपरमत्रकुलमित्याशंक्यात्मनःस्वयंज्योतिःसंदिदृपत्ते विमाद्यमितेज्योतिर्ब्राह्मणार्थसंग्रहाद
र्शयति संघातइति संघातेदविश्यामितवद्धिवाक्प्रकाशेनिर्वाणेकरणगणेनिरस्तसंगः स्वज्योतिःप्रकटितवासना
५७ मयार्थश्रिह्वातःश्रुतिमिरुदीरितोनतयात्मा रविःसूर्यःशशीचंद्रःवह्निरग्निःवाक्शब्दःएषांप्रकाशेसम्यकशांतेसति
स्वप्नावस्थायामित्यर्थः बृहदारण्यके जनकस्यकामप्रश्नवरेणनवयार्थाकृतेयाज्ञवल्क्यंप्रत्यादावेवयाज्ञवल्क्यंकिं।
ज्योतिरेवायंपुरुषइतिसर्वनिर्वाहकंज्योतिर्विषयकप्रश्नमुपन्यस्यप्रवृत्तेसंवादेयाज्ञवल्क्येनप्रश्नपरंपरानुसारे
णादित्यादिरूपन्यस्तेप्रतेभूतमितस्यादित्येयाज्ञवल्क्यचंद्रमस्यस्तमितेशांतेग्नौशांतायांवाचिकिंज्योतिरेवायंपुरु
57 षइतिप्रश्नस्यात्मैवास्यज्योतिर्भवत्यात्मनैवायंज्योतिषास्तेपल्ययतेकर्मकुरुतेविपल्येतीतिप्रश्नमात्मनएवसर्वा
वभासकस्वयंज्योतिष्ट्वमवधार्यापितस्मुतोपल्ययतेवनादिप्रतिगच्छतिविपल्येतिपरावृत्यायातीत्यर्थः स्वाप्येउपस।
र्गस्यायनाविति द्वितीयेनछांदसत्वाल्लुक् स्वप्नाख्यस्तेरपमस्मिप्राप्यः जागरेहिसूर्यचंद्राग्न्यःपूर्वंदृष्टवास्तमयेषु।
तदोत्तरकालेसर्वप्राणिनामर्थप्रकाशाधीनव्यवहारेहेतवःप्रसिद्धाःतथागाढांधकाररात्रौयालोकाभावेऽपिसंभाषण
करतालादिशब्दःपुरुषविशेषादिगतिरूपविचयेगमनादिव्यवहारदर्शनाद्वागपितत्रज्योतिरितिज्ञायतइहव्यवहारस्य डं·
ज्योतिरंतरसंकीर्णत्वादात्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वंविद्यमानमपिनविविच्यदर्शयितुंशक्यमिति वाह्यसर्वज्योतिरुपरमे
योपलब्धिनेस्वप्नेतस्यविविच्यदर्शनेसाव्यवहारस्यार्थप्रकाशाधीनत्वेनात्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वाभावेऽसिद्धे ५७
रितितत्रसूर्याद्यालोकापरमावस्थाप्रदर्शनेनायमात्माद्यात्मकज्योतिषामप्युपरमस्योपलक्षणमित्यभिप्र
साह निर्वाणइतिकरणगणेइंद्रियसमूहेनिर्वाणेउपशांतेसतीत्यर्थः निर्वाणेऽवानेइतिनिष्ठानत्वंपतेनकौषीत

नाशगासिद्धेः प्रत्युत न हि स्वरूपं हेतुर्विपरीतो येन विघातेन विनाशी वा स्यात् एवमात्मनस्तस्माद्यः परः स्थानं स्तुतयोगितस्य नित्यत्वं
गमयन्तीति भावः किं च विनाशकस्यासंभवोऽस्य विनाशप्रसक्तिः स्यात् तस्य एवमावरणसंयोगस्माद्भिर्विद्यते द्वन्द्वं टकृत्यभिप्रेत्या
ह निःसंगत्वादिति स्वसमसत्ताकवस्तुन एव संबन्धेऽभिप्रेत्य तत्पर्यं न च तत्स्यात्रयस्य संवेधस्पर्शवाननुभवसिद्धत्वात्कथमस्यासंग
त्वमिति शंकायां परिजिहीर्षुरयं ह्यास्य श्रवणस्मृतिसाहित्येन ज्ञानगतेन येन स्वपामे भिन्नापायः एवं जाग्रदिहस्वप्नपापे पिनन
सा ह्यया यद्दृतिसह च य त्रायस्मात्र यदि हारेण वासंगत्वे समर्थ्यते विहरतीति यः स्वप्नगात्मा वैहारिकपुरत्रयसह
पोऽवस्थात्रये महाराज इव विहरतीति श्रौतिपर्यायेणपयण्णि हरत्नेवलस्यतरसमर्थः विहरणफलस्यात्मा समस्पर्शी
योनतन्याकतर्तृगामिफलत्वनयोनकं परस्मैपदे तथा च स्मृतिः पुरत्रये क्रीडति यच्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्र
मिति अयं भावः यथात्मनः त्ववस्थात्रयेऽयोगपद्येनानुवर्तनं दृह नपचनप्रकाशानं दृश्यतद्वव क्रौपदिवापकाव
स्थानुभूताः कतिपयाबाधर्मोऽस्य वस्थान्तरेऽनुभूयेरन्यथावात्मायवस्थानुभूताः रूपगोत्रजातिप्रभृतयः स्मरी
रंस्यो वनेप्यनुभूयेनेन दाग्भवेदात्मा तत्संगी न त्वेवस्वप्नदृष्टमात्रस्य जागरे वाधाज्जाग्रद्दृष्टमात्रस्य च स्वप्ने तिरोधा
नान्नदुभयदृष्टयस्मस्तु सुषुप्तौ विलयान्न सुप्तेस्तयोरप्रतिभासमान् इदं च हि केवलावस्थात्रयेदवदनेमानः प्रत्यभिज
यैकोऽनुभूयते न हि यमनुवर्तमानेकवस्तु निपर्यायेणप्रतिभासमानस्यानेकस्यैकैककालेऽपरस्यात्मनान
नुहृतिर्मेदाधकारेनदीवप्रावलेविजरलतायांक्रमारोपितवक्रकाष्ठतकम्सलमद्रदरभुजगादीनामिवाव
स्थात्रयस्य मिथ्यात्वमवगमयतीत्यधिष्ठानात्संस्पर्शोऽसंगत्वसिद्धिरिति समयत्रये किं चिन्मयस्य तस्य नत्वागत
तेन मवसंसर्गोऽस्य येषु रूपइतिश्रुतिरप्यसंगत्वादन्नतुहितिरूपोऽयं तीयमुमेवार्थं द्रढयति असंगो न हि सज्जत इ
ति च श्रुतं तरत न याचावस्थात्रयाधिष्ठानत्वाद्बाधकाननापरिशेषाज्ज्ञात्मनः समसत्त्वं सिद्धं ४२ नन्वस्तु नहिं नित्यत्वा

निश्राह्यणानुरोधादेव स्वयंज्योतिष्ट्वं किं नु चिदेकरसो ह्ययमात्मा स एतेन प्राज्ञेनात्मना सम्यंज्ञानमनेनैत्र स्तेन भ्यो विल
स्वा·हि· क्षणः साक्षी चिन्मात्रो येस्तदाशिवइत्याद्यनेकश्रुत्यनुसारादप्यवमेवेति स्फुरणमित्थननन्यायेन हृदीकृत्वेत्राह श्रुतिभि
रिति श्रुतयश्चात्मा प्रत्यगात्मा उद्दीरितस्तात्पर्येण प्रतिपादितः हे ब्रह्मन्नृषाहृत्तं प्रकाशयतिभारत ज्योतिषाम
५८ पि तज्ज्योतिरित्यादिस्मृतयोप्यत्रानुसंधेयाः ४३ एवं ज्ञाग्रादौ स्विबाह्यार्थप्रकाशापरंपरावधित्वेन स्वप्रकाशत्वम
चैतन्यैकरसस्यात्मनो विविच्य प्रदर्श्येदानीं स्वाकाशत्वमभिप्रेत्याह बाह्यार्थानिति बाह्यार्थानन्तःकरणगणेन तेन च बुद्ध्या उ
द्दिष्टः प्रपश्यति सततं स्वभासा आत्मा सावतधिगतः सत्रामिभि … तेन … तदनुभवतीं … सर्वीयः यः परमात्मा बहिर्वा
ह्याः बहिष्टहिलोयोपस्वेति पञ्चशब्दार्थाः रूपादयस्तानन्तःकरणगणेन इंद्रियकलापेन प्रपश्यति प्रख्यापयति प्रकाश
58 यतीत्यर्थः तेन च बहिरिंद्रियकलापबुद्ध्यान्तःकरणेन प्रपश्यति बुद्धिसंवलितं साक्षिरूपे वकारणे हे व्यधिरेहे यश्याम
स्मरणेमिति कारणाद्विशिष्टरूपतादात्म्याध्यासेन तेषां तत्संवलितं साक्षिभासस्वैव बुद्धेश्चरत्वात् करणेनेत्यपाबुद्धि
मन्तःकरणं च स्वभासा स्वरूपचैतन्येनैव नन्नामः पिंडस्यवह्निरयः पिंडमिव साक्षात्प्रपश्यति अयं भावः यथा नील
पीताद्यनेकप्रकारभिन्नस्वरूपसमर्पणक्षमायनेकप्रकारभिन्नरसादैर्यैकरूपमेव चक्षुरादिभासकं यथा च चक्षुरा
ये दिकरणानामैकरूपमेवान्तःकरणं भासकं तथा तस्यापि मनसः कामसंकल्पाद्यनेकवृत्तिभेदाद्भिन्नस्यैकरूपएव ई·
साक्षी भासकउचितः विभिन्नरूपभासगोचरेकरूपभासकपरंपरावधेरुत्तरस्मिन्नैकरूपस्वप्रकाशावपर्यवसानादिति ५८
यथाहुः रूपं दृश्यं लोचनं दृक् तद्दृश्यं दृक्तु मानसं दृश्या धीवृत्तयः साक्षी दृगेव न तु दृश्यत इति दृदेचस्थूलदृशावि
रूपविवेके चक्षुरादीनां द्वारतामात्रेणार्थप्रकाशकत्वोपचारो वस्तुतः साक्ष्येव तद्द्वारा सर्वप्रकाशक इति सूच
नाय तेषां तृतीयानिर्देशः ननु बाह्यार्थसद्बुद्धिद्वारा साक्षिसंवेद्यो बुद्धेस्तु साक्षादेव स्फुरतीति कथं ज्ञायते तत्राह सततमिति

मार्जे नदीनां शास्त्रोज्योतिर्निरपेक्षव्यवहारदर्शनात्तद्व्यवहारमात्रे ज्योतिरपेक्षानियम इति तित्सूत्रं न दीपव्यवहारस्यापि
विलक्षणेंद्रियज्योतिःसापेक्षत्वात् ननु स्वस्यासांख्याप्रकाशकत्वात् ज्योतिरन्तरस्य प्रकाशकोज्योतिरन्तरसापेक्षःस्यान्तव्य
वस्थायप्रकाशस्यानुव्यवसायसापेक्षत्ववदित्याशंक्याह स्वज्योतिरिति स्वयमेव ज्योतिः स्वज्योतिः स्वप्रकाशो ज्योतिरन्तरा
नपेक्ष इत्यर्थः एवं हि स्वमनुव्यवसायकल्पनापि निष्फला निष्प्रमाणेन च साक्षिणैव बुद्धिवृत्तीनां व्यवसायानां भान
संभवात् न तु व्यवसायस्यानवस्थापातात् ननु सर्वेषां जागरादौ तु भूतार्थानां नित्यापरोक्षप्रसंगेन प्रकाशस्येतिरेव तस्यापरतदा
नीं तन विषयानपेक्षत्वात् तत्प्रकाशकज्योतिरपेक्षेत्याशंक्याह प्रकाशतेति प्रकटिताः जागरितवत्स्फुटं प्रकाशि
ताः वासनामयाः जाग्रद्वासितान्तःक्षितमनःपरिणामरूपाः अर्थाः यानि वचनीयविषया येन सतयोक्तः जाग्रतीव।
स्वप्नेपि घटादिकमनुभवामीति प्रत्ययादिदं तावदभासमानत्वेन प्रमोपकल्पनेष्पनिर्वाहात् न नु भूतचरमाविज्ञा
नमोगपवस्तुनामपि कदाचित्स्वप्ने दर्शनात् संभावितदर्शनात्वं न स्मृतिरूपः स्वप्नः इत्यनिर्वचनीयविषयसिद्धेः।
तद्भासकस्यात्मावश्यक इति भावः ननु व्यावहारिकमनःपरिणामस्य घटादिप्रपंचस्य कथं प्रातिभासिकत्वं व्यवहारि
कस्य घटादिपरिणामस्य घटादेः स्वप्ने तादर्शनाद् इति चेत् न स्वप्नेपि प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमात् प्रमाणेन विषयत्वे।
सत्यपरोक्षविषयत्वे हि प्रातिभासिकत्वं तत्तु प्रत्यासत्यं हिमात्रैवेति मनस्याह तेएव सर्वविद्यापाप्यपि प्रातिभासिकत्वमे
व न च तस्याव्यवहारिकप्रपंचोपादानत्वानुपपत्तिः उपादानोपादेययोः समसत्ताकत्वनियमस्यौत्सर्गिकत्वेना
सार्वत्रिकत्वात् एवं च मनसोव्यावहारिकत्वेप्यक्षतिः यत्तत्क्रमस्वानि त्यत्तानवानेवस इति तत्राह चिद्धातुरिति
चिन्मात्रस्वरूप इत्यर्थः आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति माबुधार्थनाण्णा तिदि रोधाश्चिदिति रित्यर्थं प्रकल्पनेप्र
माणप्रयोजनयोरभावाच्चेति भावः एतेन तज्जादिप्रत्ययानां निरूपच वितार्थत्वप्रमाप्राप्तिरित्यान केवलं सो

स्वा॰ सि॰ सत्त्वेन गृहे धनं वित्तं आत्मजा आपत्स्वात्मनि प्रियाभार्यापुत्रश्चानुकूले भूत्येन रक्षात्माधिकं प्रसिद्धमेतदापदि उत्तरोत्तर।
रक्षणाय पूर्वपूर्वं जहातीत्यस्य रीतिचर्या पदार्थेषु धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपीति।
आदिपदेन वात्स्यायनमित्रस्य महेन्द्राद्यग्रणीतयोर्द्वैहिं द्विपाद इत्यस्य गलेनेत्येतेहि लोके प्रियाः आत्मा तेभ्योपि निरतिशयप्रीतिवि
५९ षयत्वात्प्रेयान् स्त्र्यन्नादीनां वज्रत्वेपि प्रत्येकमात्मना सह प्रीत्यतिशयपरीक्षणासि प्रायाहाय की कृतान्यपदार्थानामभावा
द्धि वचनोपपदत्वादीयस्तु न प्रियपर्यायैरस्मादिना पूर्वं स्पष्टं रेशोगुणः देहे द्विपादा वस्तुत्वरोत्तरे प्रेमातिशयोनुमीयते ये
नजीविनार्थिनः सर्पदष्टांगुलिराजदंष्ट्रास्त्रच्छेदीन्यरलोकदिनार्थिनो वृद्धादेः प्राणांस्त्यजन्ति उक्तश्च स्ववार्थिनो चापक्
ष्टेजिहासाद्दर्शयते आत्मनस्तु न कस्यापि मृहस्यापि कृष्ठे जिहासोन्यथाने अस्तु न सर्वेषां सर्वदे वाहं स्यां मा कदाचिन्मा भूवमि
59 तिस्यहेव दृश्यत इति न स्यानि रतिशयानेद ह्रूपत्वमिति भावः ननु प्रीतिविषयत्वेन सत्वेनत्वमाप्यं पुत्रादिष्वनेकान्तम्।
नतिरतिशयप्रीतिविषयत्वमपि नक्वचिन्मासिद्धं स्वत्वमात्रस्यस्यातिशयत्वादात्मनस्तु स्वत्वेनासंप्रत्ययादित्याशंक्याह
यत्केशोति यस्मिन्नस्यगात्मनि प्रेमणा निरुपाधिकप्रेमैव हेतुर्भूतयापराच्चः अनात्मभूतात्मनः प्राणेन्द्रियदेहभार्या
पुत्रादीनप्रत्येके प्रियं प्रीतिविषयी भूतेमयेति मन्यतेनत्तु वास्तवं प्रियत्वं तेष्विन्यर्थः अयं भावः न मनः प्राणादयः स्वतः
प्रियाः द्विषन्मनः प्राणादिषु प्रीत्यदर्शनात् किंतु स्वीयत्वेनैव तथा च स्वात्मसंबंधोपाधिकमेव तेषां प्रियत्वं विवेके स्वात्मन रुं
एवप्येवस्तुतिजलादौ प्रतीयमानो गंधः पृथिव्यामिव तथा च श्रुतिः नवा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्वं प्रियं भवतीति एवं च निरुपाधिप्रीतिविषयत्वमेव हेतुस्तस्य च न व्यभिचार इति भावः ननु वैषयिकसुखे ५९
ष्वेव निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वं आत्मनि प्रीतिरपि भावितत्वं वेध प्रमाणमेवेति किं तस्मात्तत्राह पाराभ्यां वृद्धि इतिश्चय
भावः पदार्थ यद्दिष्यनेतस्य तदपेक्षया आधिक्यं उपायाधनाद्यपेक्षया पुत्रादेः उपकारकप्रीतिरखिलावौपकार्यं प्री

सर्वदेत्यर्थः अयं भावः बाह्यार्थस्य संनिधाने चक्षुरादिसंनिकर्षे चांतःकरणसमवधानाभावात्क्वाचित्क एव प्रतिभासः अ
न्यत्रमनाअभूवं नादर्शमन्यत्रमनाअभूवं नाश्रौषमिति श्रुतेस्तस्यैवानुभवाच्चांतःकरणस्य तु सदैव जाग्रत्स्वप्नयोर
हमहमिति स्फुरणं तद्धर्मकामसंकल्पादीनामप्यन्विसमकालमेव स्फुरणात्तु साक्षादेव साक्षिसंबंधो निष्प्रतिपन्न इति अ
सौ उक्तलक्षणः साक्षी आत्मा विज्ञेय इति संबंधः ननु यदि साक्षात्कृतं सर्वैरेव बाह्यार्थवद्धि विच्युतो नगृह्यते न च ग्रा
हकाभावः साक्षात्तत्संबंधस्यांतःकरणस्य चक्षुरादीनां च मनाद्विमतमाह अनधिगत इति पूर्वमधिगतिपर्यंताधिष्ठान
प्रमेयो च बुद्धिः प्रवर्तमानैरिति निवापरावर्तिनैयायिकाद्यभिमतानामालिकरूपाभ्यामजगरूपमापादितमेव वस्तु अजहि रमि।
अजमह्निरिति वा बहिर्मुखैर्बाह्यावहारिकवाह्यवस्तुमात्रगोचरैरित्यर्थः एभिर्बाह्यांतःकरणैरनधिगतः कदाप्य
विषयीकृतः तथा च श्रुतिः पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नांतरात्मन्निति ननु यदि मनसोऽप्यविष
यस्तर्हि कथं शास्त्रेण बोध्यते मनसोऽगोचरे प्रमाणप्रसरादित्याशंक्याह तत्त्विति ननु शरीरे तत्त्वेव भोगतस्त्वा मन
मननवान्सोऽहं तत्वाच्च भवतेऽहं तस्यांतरे तस्य प्रदीप एव प्रकाशकत्वात्मका शाकोंतरं निरपेक्षत्वाच्च प्रदीपः तथा।
च यथा अप्रकाशस्वभावघटादेः स्वसन्निधानमात्रेण प्रकाशनसमर्थस्य प्रदीपस्य स्वप्रकाशे दीपांतरापेक्षा ना
स्त्येवं स्वसन्निधानायैवदेवजडदेहेंद्रियादिप्रकाशनसमर्थस्य साक्षिणोऽपि न ग्राहकापेक्षास्तीत्यर्थः यथाहुः प्र
मातां च प्रमाणं च प्रमेयो निश्चितं तथा यस्मात्प्रसिद्ध्यति सिद्धं तेन तत्सिद्धो किमपेक्ष्यत इति प्रकाशेनानुभासमानस्याऽपि
बुद्ध्यादिसंवलनाद्विविक्तमप्रकाशस्य विवेकमात्रं क्रियते कोश्यं ब्राह्मणपंक्तौ देवदत्तवद्विवेके यो मध्ये ति सइति वा
सवदिति भावः ४४ इत्थं प्रतीचश्चिद्रूपत्वं सिद्धं तस्यानंदरूपत्वं च व्यवस्थापयितुमाह प्रेयानिति प्रेयान्यः स्वधना
त्मजप्रियादेर्यस्मात्प्रियमिति मन्यते यस्मात् परार्थ्यावधिरवधीरितेन तदर्थो विज्ञेयः स खलु सर्वो बोधि रेन राता

करणस्य करणस्य कर्तृत्वासंभवात् सर्वेषामचेतनत्वाच्चेतनांतःकरणस्य चित्प्रतिबिंबग्राहित्वाच्छिद्दर्पणादिकत्वाच्चित्संवलि
सा॰सि॰ ततूपेण कर्तृत्वादिस्तत्तत्करणत्वमेवेति तूपभेदादविरोधइत्यपुक्तं विवक्षितविवेकेत्येवकर्तृत्वादिपर्यवसानापा
तेःआसंगस्यामूर्तस्य तूपादिहीनस्य च चिदात्मनोबुद्धेद्दप्रतिबिंबयोरयोगाच्चमायाशंकायनुत्तमेयात्मनःकर्तृत्वभो
६० क्तृत्वोपजीवकविधिनिषेधशास्त्रप्रामाण्यनिर्वाहायचाध्यासमुपपादयितुमन्त्राह स्फटिकोमाविति स्फटिकोमावहमिदमित्त
पाधिधर्मानध्यासाद्भिमन्यतेपरस्परेण स्फटिकादीनिवसलिलप्रभेदधर्मान्नाबुद्धिप्रतिफलितेस्वरूपेमोहात् सम
मुक्तलक्षणेत्मनिवस्तुतःकर्तृत्वादिनोपपद्यतेनापिदेहादौतथापि सत्स्फटिकोनिर्दोषएवासावात्मांतःकरणयुः
पाधेःस्वस्य च परस्परेणान्योन्यतादात्म्येनान्योन्यधर्मविनिमयेयैनचाध्यासादारोपाद्युपाधयस्थधर्मानुपाधिष
60 मीत्मानमहंकारप्राणेंद्रियदेहान्नदृर्मकामसंकल्पबलदर्शनश्रवणमनुष्यत्ववयोवस्थाकर्तृत्वभोक्तृत्वादींश्च
मर्थःअभिमनुतेयथाक्रममात्मत्वेनात्मधर्मत्वेनचाभिमन्यतेतथात्मधर्मान्चेतनत्वप्रेमास्पदत्वस्थायित्वनिर्दोष
त्वादीनहंकाराद्युपाधिधर्मत्वेनाभिमन्यतइत्यपिबोध्यं अहमिदमितीत्यध्यासाभिलापःवस्तुतउपाध्यसंपृक्तसाध्या
ध्यासिकेतन्नादात्म्येधर्मविनिमयेचयथाहयंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नावहुधैकोनुगच्छन्नुपाधिनाक्रियतेभे
दरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेतिश्रुतिसिद्धंदृष्टांतमाह स्फटिकादीनिवेति सलिलानांजलानांप्रभिद्यंतेइतिप्रभे रु
दाःघटशरावोदंचनकूपवापादीऽमज्जवक्रत्वादिशालिनोविशेषास्तेषांधर्मान्नवृद्धिह्रासचलनतरंगविच्छेदवक्रत्वं ६०
कंतत्वनिम्नदेशास्थितादीनधर्मास्तदंबुषुप्रतिफलितेप्रतिबिंबितेअर्केसूर्येतत्तादात्म्यमध्यस्यपथाभिमन्यतेतद्वदि
मर्थःतथाचभगवतोवादरायणस्यसूत्राणि आभासएवच अतएवचोपमासूर्यकादिवत् वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भा
वादुभयसामंजस्यादेवमितितिअध्यासत्वादेवकर्तृत्वादेर्विचारासहत्वाद्विवेकेक्रियमाणेनकस्यापितदित्यध्यवसि

सर्वदेत्यर्थः अयं भावः बाह्यार्थस्य सन्निधाने चक्षुरादिसन्निकर्षे च यतः करणसमवधानान्मांसाकारात्विकः एवप्रतिभासः अ
न्यत्र मना अभूवं नादर्शमन्यत्र मना अभूवं नाश्रौषमिति श्रुतेस्तथैवानुभवाच्च यतः करणस्यानुसंदेव जायमानस्य प्रत्येयाद्
हमहमिति स्फुरणात्त्वहमिकामसंकल्पादीनामुत्पत्तिसमकालमेव स्फुरणात्तु साक्षादेव साक्षिसंवेद्यो निश्चीयत इति ग्र
सोऽद्भवलक्षणः साक्षी आत्मा विज्ञेय इति संबंधः ननु यदि साक्षात्साक्षिनर्हि सर्वैरेव बाह्यार्थवद्विविच्य कुतो न गृह्यते न च ग्रा
हकाभावः साक्षात्संवेद्यस्यांतःकरणस्य चक्षुरादीनां च मनआदिस्यतत्राह अनधिगत इति यद्गतमिति यद्यपि साधिष्ठान
स्यैवाचष्टिः श्रवणमाने तिनिवा यत्रावर्तिते यादिव्याख्यानात्मिकं रूपानस्याज्जगद्रूपमापादितमेव वस्तुतज्ज्ञद्भिः अभि।
व्यज्यदृष्टिरितिवा बहिर्मुखवत्साक्षाद्व्यवहारिकबाह्यवस्तुमात्रगोचरैरित्यर्थः अभिवीक्ष्यां प्रत्यन्तरकरणैरनधिगतः कदाप्य
विषयीकृतः तथा च श्रुतिः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादि प्रत्यात्मत्वात् यत्पश्यति नो तन्मनस्विति ननु यदि मनसोऽप्यविष
यत्वं हि कथं शास्त्रेण बोध्यते मनसोऽगोचरे प्रमाणाप्रसराच्चेत्याशंक्याह तन्निति ननु शरीरे नैव भोगतत्व मनो
यतनत्वात्संहतत्वाच्च भवने गृहे तस्यान्तरोन्तस्य प्रदीपवत्प्रकाशकत्वात्प्रकाशकान्तरनिरपेक्षत्वाच्च प्रदीपः तथा।
च यथा प्रकाशस्वभावगृहघटादेः स्वसन्निधानमात्रेण प्रकाशनसमर्थस्य प्रदीपस्य स्वप्रकाशे दीपांतरापेक्षा ना
स्ति एवं स्वसन्निधानादेव देवजडदेहेन्द्रियादिप्रकाशनसमर्थस्य साक्षिणोऽपि न ग्राहकापेक्षास्तीत्यर्थः यथाहुः प्र
मातारं प्रमाणं च प्रमेयो निश्चितस्तथा यस्मात्सिद्ध्यन्ति तेन सिद्धो किमपेक्ष्यत इति शास्त्रेण तु भासमानस्याऽपि
बुद्ध्यादिसंवलनाद्विवेकमशक्यस्य विवेकमात्रं क्रियते कोशपंचकात्पंचकोशेभ्यो देवदत्तवत् विवेके योग्यस्य निवा
रयतीति भावः ४४ एवं प्रतीच्यभिरूपत्वं सिद्धं तस्यानंदरूपत्वं च व्यवस्थापयितुमाह प्रेयानिति प्रेयान्यः स्वदेहधना
त्मजप्रियादेर्यत्न मम प्रियमिति मन्यते यतः सः परार्ध्यावधिरवधीरितिनत्वात् विशेषः स खलु सर्वाधिष्ठानत्वा

करणस्य करणस्य कर्तृत्वासंभवात् सर्वेषामचेतनत्वाच्चान्तःकरणस्य चित्प्रतिबिंबग्राहित्वाच्चिदवच्छेदकत्वाद्वा चित्संवलि-
स्वा॰सि॰ तरूपेण कर्तृत्वादि स्वतस्तु करणत्वमेव निरूपभेदादविवेको घटत इति युक्तं विविक्तविवेके चित्स्वकर्तृत्वादिपर्यवसानात्।
तेः असंगस्यामूर्तस्य रूपादिहीनस्य च चिदात्मनो वच्छेदप्रतिबिंबयोरयोगात् मायायां कायतनुन ये आत्मनः कर्तृत्वमो-
६० क्तृत्वोपजीवकविधिनिषेधशास्त्रप्रामाण्यनिर्वाहाय चाध्यासमुपपादयितुमाह युष्मदस्मदिति युष्मदस्मदर्थावहमिदमित्यु-
पाधिधर्मानध्यासादभिमनुते परस्परेण रक्षादीनिव सलिलप्रभेदधर्मान् तत्प्रतिफलितेष्वेवमोहात् सम्य-
मुक्तलक्षणे आत्मनि वस्तुतः कर्तृत्वादिनोपपद्यते नापि देहादेस्तथापि स्वतः शुद्धो निर्दोष एव सावात्मा अन्तःकरणाद्यु-
पाधेः स्वस्य च परस्परेणान्योन्यतादात्म्येनान्योन्यधर्मविनिमयेन चाध्यासादारोपादुपाधयश्च धर्माश्च उपाधिध-
60 र्मास्तान् अहंकारप्राणेन्द्रियदेहान् तद्धर्मकामसंकल्पबलदर्शनश्रवणमनुष्यत्ववयोवस्थाकर्तृत्वभोक्तृत्वादींश्च।
मर्थः अभिमनुते यथाक्रममात्मत्वेनात्मधर्मत्वेन चाभिमन्यते तथात्मधर्मान् चेतनत्वप्रेमास्पदत्वस्थायित्वनिर्दोष-
त्वादीन् अहंकाराद्युपाधिधर्मत्वेनाभिमन्यत इत्यपि बोध्यं अहमिदमितीत्यध्यासाभिलापः वस्तुतउपाध्यसंश्लेषस्याप्या-
ध्यासिकतादात्म्यधर्मविनिमये च यथाह पंचज्योतिरात्मा विवस्वानयोभिन्नावबुद्धे को नु गच्छत्युपाधिनाक्रियते मे-
दरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति श्रुतिसिद्धं दृष्टान्तमाह वृक्षादीनिवेति सलिलानां जलानां प्रभिद्यन्त इति प्रभे- ई
दाः घटशरावोदंचनकूपवापादौ ऋजुवक्रत्वादिशालिनो विशेषास्तेषां धर्मान् वृद्धिह्रासचलनतरंगविच्छेदऋजुत्व।
कत्वनिम्नदेशस्थत्वादीन् धर्मांस्तदंबुषु प्रतिफलिते प्रतिबिंबिते वृक्षे सूर्ये तत्तादात्म्यमध्यासयथाभिमन्यते तद्वदि- ६०
त्यर्थः तथा च भगवतो बादरायणस्य सूत्राणि आभास एव च अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् वृद्धिह्रासभाक्त्वमतर्भो-
वादुभयसामंजस्यादेवमिति अध्यासतो देवकर्तृत्वादेर्विचारासहत्वाद्विवेके क्रियमाणे न कस्याप्येतदित्यध्यवसि-

स्यौपाधिकी सर्वं च साधनसाध्यं सुखमात्मार्थमेवेष्यत इति तस्यैव पारार्थ्यं परं पारमार्थिकं निरुपाधिकप्रीतिविषयत्वेनि
रतिशयसुखरूपत्वं च सुखलवेप्सितमर्थः। यत्र भावि सुखलवार्थमेवात्मनि प्रीतिरित्युक्ते तत्राह। बुद्धीरितेतरार्थं इति। बुद्धि
धीरितेनिरस्तेऽपि तदर्थ्यं मन्यसे यत्नेनेन सतत्वोक्तः यथात्मास्तातिकं सुखबोधः स्यान्न हि सुखमेवास्ति तिन सुहृत्येन किं नु सुखा
पादेस्यामितिचेन्न सुखबोधं यद्यपि यत्नेन तत्रापि सुखस्य तु न संभवात् तन्नेवं तस्मादात्मार्थमेव सुखमिष्टमिति भावः। ननु सुख
मेव निरतिशयानंदरूपमस्तीति किमिति सुखलवान्सह यतितव्यमस्य तु भुक्तः दर्शनान्नाह। विक्षेपस्थले खल्विति हेतो अयमिति
आनंदरूपस्यात्मज्ञानाहृतमादसुखदेहेंद्रियादिनात्मत्वाध्यासात्तु मुक्तासुखलवस्य हानतः स्यादिति विलक्षणसुखेषु भुक्ता म
दर्शनात् यतोऽस्य नयादिविषयरूपावापित्तिः सुबोधाधीनतर्थः। तथा च श्रुतिः। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहा
यां सोऽश्नुते सर्वान्कामानिति च किं तर्हि सुखलवानां तद्दारिद्र्यं तारतम्यादसुखत्वमेव तेनाह। सुखाब्धेरिति सुखलवशी
करमहार्णवापि नद्यर्थः। तथा च सुखलवाश्रयात्मैव किं न विभिन्नं कृतिनातदात्म्याध्यासान्न दीपवैषम्यतारतम्य
भेदपारार्थ्यं स्तेषु नातत्तम्भेदपारार्थ्यं विभावनमिति भावः। यतस्तेवानंदस्यात्मानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रु
तेः। नन्वस्यां श्रुतौ परमेश्वरानंदः प्रकृतो नात्मानंद इत्याशंक्याह। अंतरात्मेति। सर्वांतरः परमात्मैव निर
तिशयानंदरूपस्तत्र प्रतिबिंबात् प्रविवितोऽनंतरं स्मरः एषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमा गतिरेषोऽस्य परमानंद
इति श्रुतेः स्वरूपसंपन्नस्य प्रतीचः एव प्रस्तुतत्वादन्यसुखस्यानंदरूपजीवनानासंभवाच्चेत्यर्थः ४४ इत्यंतेप्यदर्थः
प्रत्यगात्मा देहेंद्रियादिविवेकेनाऽसंगात्परिच्छिन्नसच्चिदानंदरूपो निर्णीतः। ननु यद्यसंग एवात्मा न हि सर्वानुभव
सिद्धाः कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादयः कस्य न तावद्देहस्य तस्याचेतनत्वात् मनः देहेऽपि तस्य संगात् नापि प्राणस्य स
षुप्तपुरुषदेहे प्राणस्य सत्त्वोऽपि हृतिवेपितदर्शनात् नापीन्द्रियाणामेकैकव्यभिचारे सत्त्वे च तद्दर्शनान्नाप्यंतः

गवृत्तस्यापि प्रकाशकत्वे सदृष्टान्तमुपपादयन्नावरणशक्तिं दर्शयति तमश्चेति यथा तमो रज्जुरिति रज्जुप्रकाश्यत्वेनैव
व्या·सि· प्रकाशकेन सर्पस्फुरतीति तथाज्ञानमपि चित्प्रकाश्यत्वेनैव चिन्मात्रमपि स्फुरतीत्यर्थः तथा च यथा रज्जुरिति
सर्वत्र मोहमलविसृष्टरज्जुप्रकाशेन तमसा नालेऽजनकधवलत्वरूपविशेषांशमेवलाकारं मे प्रच्छाद्य विद्धिं गारसच्छाय
१९२ नामाधारत्वमनुसन्धत्ते नैव तु नाप्रकाश्यते तथाज्ञानमप्यात्मचैतन्यमपरिच्छेदन्निरतिशयानन्दं शयोनास्तिन
भातीति व्यवहारयोग्यत्वेनिरोभाव्यमापद्यत इति रोहितेनैवात्मत्वेन स्फुरति अज्ञानावृतब्रह्मदिव्यरत्नेत्तमभानमा
सक्तिर्वेदादेर्वा स्वालोके द्विपसन्निकर्षसापेक्षत्वेनाप्रकाशस्वभावत्वेनानावृतांशांन्तराभावेन चावैषम्यान्न किन्त्वा
६२ वरकधर्मसंवलनारूपात्तेरणस्फुरतीति न स्वाभाविकरूपेणेति भावः रूपं च वस्तुतत्त्वरूपेणास्ति न भातीति व्यवहाराग
मयानुपपन्नाया आवरणशक्तेः सिद्धाकार्यालेरणापितास्फुरोऽसुवेन्विहेयशक्तेः दर्शयति अयमिति प्रथमसमाहृत
पश्चाद्विद्धिपन्नावरणस्यविक्षेपहेतुत्वादिसमर्थः अत एव सर्वधर्मावावरणमात्रमनुभूयते जागरादौ विक्षेपोपी
तिकार्यपोर्वापर्ये भ्रमयति ग्राह्निनीयमेवात्मतत्त्वं जगदाकारेण तथा ग्राहयतीत्यर्थः किञ्चित्पेमनेनैव भातेऽपि
संग्रहेश्वनरूक्तिः ग्राह्यग्राहकभेदेन सामान्यतो विक्षेपद्वैविध्यमिति प्रदर्शनाय प्रच्छाद्यस्फुरतीति विक्षेपस्य समयनी
स्मृमयत्वापि स्वविव्याहायस्वपितीतिवद्वास्तवपौर्वापर्याभावेऽपि तत्कल्पनया तत्पूर्वं अविद्यावरणस्यानर्थनियन कु·
वैविक्षेपस्यानर्थरूपत्वं च स्वरूप्यपि तद्धेतुत्वेति विदं ननु किमिपसविद्यासतोऽत्तासतो नाद्यः आत्मवद्वाध्यत्वप्रसे
गाद्वाभावो विपत्नेसत्त्वहरति भगवतामलसाति वेधाद्युत्तं न हि तीयोभानानुपपत्तेर्वृध्यानिर्मलत्वापनेष उभयः १९२
रूपत्वान्नवियतिषेधादेवासम्भविनीकिं चेयमात्मनोभिन्नाऽभिन्नानाद्योमेदा स्वावदन्यत्रानुपलम्भेन भेदापा
गादद्यात्मत्वसंगतत्वेवधामो गाद्यावरणाद्यनुपपत्तेस्व न द्वितीयः आत्मविरुद्धस्वभावत्वानापत्तेः तदाधे

नेशकस्मिन्नपि प्रस्माह स्वैवेति मिथ्येत्यर्थः वा लवतेहि कर्त्तव्याद्दे: कस्मात् यंध धर्मं इति विचार्य निर्द्धारणे प्रवृत्ते नमिथ्यात्वेश
ङ्किरज्जनस्यैवेष्यापुत्रस्याकस्मेदं रजतेकस्मात्पुत्र इति विचारणे निर्द्धारणे यो लक्षलस्युचाद्दर्शनादित्यर्थः उक्ते ध्यासेका
रणमाह मोहादिति मोहयति चैतन्यमावृत्यान्यथा ग्राहयतीति मोहोऽज्ञानं तस्माद्धेतोरित्यर्थः ४९ दर्शिनाज्ञाने सर्वानुभ
वेप्रमाणयेत्तस्य च साहूमस्यैचैतन्यभास्यत्वे सहष्टान्तमुपपादयन्नावरणविक्षेपोभयप्राक्किमत्त्वमनिर्वचनीयत्वे च दर्शा
यति यज्ञोऽस्मीति यज्ञोऽस्मीत्यनुभवनाद्दनाद्यबोधस्थितिश्चिति विषयत्वमस्यर्थं तु यज्ञादयसु इति चिन्तनेति वा
भयोविदित्यप्रभमपतिहं न तु निरूप: अहमेवमामहं न त्वतो न जानामीति शार्गज्ञानादनुभवनादनुभवान् अना
दि: अनवस्थादोषेण कारणस्यभवाद्दजन्य: अबोधो वाधविरुद्ध: पूर्वोक्तो मोहोऽसिद्ध: मत्समामहं न जानामीत्यात्म
नो विषयत्वेवाधकद्वितीयान्तपदेनाश्रयबोधकात्वान्तसमानाधिकरणप्रथमान्तपदेन चोल्लेखाच्चैतन्यविषयत्वेऽ
नन्याश्रयत्वमाह चिन्निष्ठत्वेति विषयइति शुद्धचैतन्याश्रयस्तन्मात्रविषयश्चेत्यर्थः इत्थंदंच मूलाज्ञानाभिप्रायेण
अवस्थाः ज्ञानानां तु स्वज्ञानाश्रुयहितं चिदाश्रयविषयत्वं बोध्यं यद्यपि मामहं भिन्नं हेकारस्यामुल्लेखात्तद्रूपहितं नयवेदा
नीमज्ञानमनुभूयतेन व्याप्यज्ञानाध्यासस्याहंकाराध्यासहेतत्वान्तस्तु शोभितं तस्यनात्मानमवेद्विषमितिस्मरणेन तु
रोधाच्च तस्यशुद्धचैतन्यमात्राश्रयत्वं ज्ञानगरस्मरणो: पर्तत्राहंकारस्यापि संनिधानात्तदुपहिते: ज्ञानमानमिति
बोध्यं न चावरणस्वभावस्याज्ञानस्य प्रतिभासविरोधिन: सविषयत्वानुपपत्ति: घटं जानामीति वन्नजानामीत्या
ज्ञानोल्लेखेऽपि घटस्यविषयत्वानुभवात् ज्ञानाज्ञानयो: समानविषयत्वमेनतरेणनिवर्त्यनिवर्तकभावव्यवस्था:
नुपपत्तेश्चान्तस्य सविषयत्वसिद्धे: न त्वात्मा यद्यबोधावृतस्तर्हि न भासेत पटाद्यावृतवदादेर्भानादर्शनात्चैतन्य
तिरोधाने: ज्ञानमपि भासकाभावान्नसिद्ध्येदिति धर्मिग्राहकमानविरुद्ध भावरणकल्पनमिमात्राशंक्यामपरनुस्म

स्वपरनिर्वाहकत्वेसदृष्टांतउपपादयति चिद्घनइति चिद्घने स्थितिरियंयथाभिरेवभेदनिर्वाहेनिजपरयोःस्वतःसमर्था
सा॰सि॰ संभावितत्वरत्नादीपशोभासासंमोहंजनयतीतिविभ्रमेणमाया यथास्थितिरत्नाकृतमात्मचैतन्यंस्वसंवेद्यात्मनास्वा
पिभासनसमर्थंस्वभानेचैतन्यांतरनिरपेक्षंयथावाभिदाभेदःसामान्यतएकवचनेनघटपटयोःपरस्परप्रतियोगि
६२ कोभेदाविमर्शःतौयथास्वाश्रययोर्विभिन्नबुद्धिव्यवहारहेतूस्वात्मनोपिभेदबुद्धिव्यवहारेभेदांतरेनापेक्षेते
अभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकस्याभावस्यान्यायनपेक्ष्याधिकरणमात्रस्वरूपत्वादन्यथाऽनवस्थाना
नएवंमायाविद्यापिनिजस्यस्यपरस्यस्वकार्यजातस्यचमिथ्यात्वादिनिर्वाहेस्वतएवसमर्थानतुनिमित्तांतरसापेक्षे
मर्षः अयंभावः मिथ्यात्वप्रयोजकमविषयकत्वंहि अविद्याकालमात्रस्थितिकत्वंसविद्याधीनस्थितिकत्वंवाऽव
62 द्यातकार्यसाधारणंअभेदप्रयोगहेमस्साधारणस्यतदधीनस्थितिकत्वस्याव्याप्तत्वात् तथाचोक्तंवार्तिकेअ
विद्यासीम्नाविद्यायामेवास्तित्वप्रकल्पनेब्रह्मदृष्ट्यातविद्येयंनकथंचनयुज्यतइतिदोषसंस्कारादिकारणस्येह
पिकार्याध्यासेष्वनानादौनचदोषजन्यत्वमेवाध्यस्तत्वंदोषत्वस्याननुगतत्वादध्यासनिमित्तत्वमेवतदिति
न्योन्याश्रयापत्तेश्च किंचप्रतिपन्नोपाधौनिषिध्यमानत्वमनिर्वचनीयत्वंवातच्चापिसाधारणमेवएवंचाविद्या
विषयीकृतब्रह्मविवर्तमात्रेजगदादिनिमित्तेऽपिनोक्तदोषः नचकार्यमात्रस्यबाधोनास्तिज्ञाननिवर्त्येज्ञानाज्ञान
योरेवपरस्परविरुद्धत्वात्तद्बाधेकार्यबाधस्यैवासंभवात् नचापसरणमात्रेणकार्योपमर्दइतिसम्यक्वा
धस्यैवत्रैकालिकविषयत्वानुपपत्तेः नहिजलापसरणेनतरंगोपमर्दोबाधःब्रह्मज्ञानत्वेऽप्येवंकार्यबाधेऽ ६२
पसरणीयदृष्टांततयाप्रसिद्धेश्चतस्माद्दृष्टज्ञानेनसमसतद्ज्ञानेननष्टमिमन्तुभवाज्ञानेननतुतदज्ञानंयेषांनाशितमा
त्मनइतिस्वरसानुरोधात्तत्रापिबाधकल्पनमावश्यकं नचतत्प्रयुक्तस्वरसानुरोधात्प्रागप्यवकल्पतांनबाधइ

आत्मबाधापत्तेश्च तन्नीयविद्यानुपूर्वं वर्त्तकिंचेयं निरवयवेत्तसावयवानामेवः परिणामापेक्षागाद्वयवानन्यथाविना
सम्भवेनैकदेशेन परिणामादर्शनात् न हि नीयमः जन्यत्वस्यिपानाश्रयत्वादिस्वभेदात् न लावयवकत्वनागोरवान्मूलकारण
तास्संभवात्तस्मात् हि रूपस्वभावाकथ्यमिवमभ्युपगम्यतेनत्राह दुर्निरूपत्वेति दुःखेनाप्तिरूपयितुमशक्यतापमर्वो
धः अनिर्वचनीयः स्वप्नेन्द्रजालवन्मिथ्यैतिमात्रसिद्धे मिथ्याभूतत्वेनयावत् तथाच सर्वदोषाकरस्याम्याविरुद्धस्वभा
वत्वे भूषणमेव नतु दूषणमितिभावः अत एवमिथ्यात्वसत्वासत्त्वादिवहिर्भूतत्वविद्यानन्तरसिद्धमिति सूचितः नन्वसा
त्स्यकथमिथ्यात्वमासीदिति चेदत्राहमिथ्यात्वेन नत्स्वतत्कार्यं प्रवर्त्तकं वाध्यत्वमेव मिथ्यात्वेन चाज्ञानमध्यासस्थित
शाकारमनादित्वाभ्युपगमेन पूर्वसिद्धदोषसंस्कारकामकर्मादीनामध्यासहेतुत्वेनङ्गीकारानानन्तरहेतुत्वात् किंचना
विद्यापरिणामोजगत् जीवाविद्याविषयीकृतं ब्रह्मैवजगद्विवर्त्तोपादानमिति मतेशुद्धब्रह्माणिजगदध्यासेऽज्ञानवा
विद्याविषयत्वेनिमित्तत्वमिति पर्यवसितेनचाविद्यासंप्रविद्यानिमित्त मात्मानः श्रयापत्तेः नचमुक्तिर्नवशानानन्तरन्नेदं
रजतमिति बाधानुभवात्तद्वाधस्यचाज्ञाननिवृत्तिपौननिवृत्तिरूपत्वस्य प्रागुक्तत्वादज्ञानस्यापिवाध्यत्वेसिद्धे
तेनाध्यस्तत्वानुमानेपवन्नौमूलाज्ञानेपिवाध्यत्वमेव वाध्यस्तत्वेमविद्यासाधारणमस्त्वितिवाच्यनेदंकालत्रये
पि रजतमिति वन्नेदं कदापिनाज्ञासिषमितिवाधानानुभवेनकालान्तरेपुनरज्ञानारोपदर्शनेन च तत्राप्यज्ञानं
वाधेमानाभावात् मौलभटवद्धि रोधिनिवृत्तिव्याप्तावयवस्मरणमात्रकल्पनेनापि रजतवाधोत्तरे नेदानीं नाज्ञासि
षमितिनरभावाभिलापोपपत्तेः नचस्मृतानतस्याध्यस्तत्वमसिद्धिः आहमततम्मिथ्यात्ववाधकस्य स्पर्शनानन्तरमप्र
श्रावसथाद्वमः स्वप्नाः सन्तेचान्तेनचतत्समभवत् वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतीनामपगारव्धेर
प्रत्वमिथ्यादिश्रोत्रहणोनोपन्यासमस्यचकार्यमात्रमिथ्यात्वतात्पर्यकत्वादिमायामात्रंकाः परिहारप्यन्मायामात्रः

मनाज्जीवभावेऽस्मदाद्यपरिशेषादुपदेष्टुरभावान्मोहानुपपत्तेरेकदेशेन जीवभावे सावयवत्वादनित्यत्वापत्तेरेवं
सा॰सि॰ जगद्भावेऽपि दोषो बोध्य इत्यादि दोषसमूहस्यैकोऽप्यपरिहरणीयापापस्तत्वज्ञानेन शान्तिः नेदृशी प्रतिसंभावितेति उ
कटकोटिकः संशयः संभावनानहि विषयः संभाव्यस्तस्य तु हि नरस्मात्संभाव्यत्तस्य च घटनायोउपपत्तोपटीयसी
६३ ञातिसमर्थाग्नत्वज्ञानेन शान्तिः सत्वादघटितघटनापटीयसी स्वपूर्णसामायाविभ्रमेण विलासेन विहितेयं शान्तिः
वैचित्र्येण संमोहे जीवभावादिमहाभ्रमपरंपरां जनयति आविष्करोति तथा च नात्यन्तासंभावितदुष्करमिति मा
वः यथाहुः स्वप्नमपि लोठति वेष्टितमोहनेनैजाणि येन यत्नेन कार्यते किमपि दुर्लभमस्य न विद्यते यदि विस्
ष्मृतिर्भवति सन्मयमिति प्रत्यवलोकनार्थानामपि राज्ञादीनामतिरकुसुमलादिवशात्कुसुमनविनोदादौ प्रवृत्ति
63 दर्शनान्नन्वचस्वैन्द्रजालादौ वसंभावितमहस्यापि दर्शनात्स्मृतिवोधे स्वरूपाप्रच्युतिप्रतिसंधानात्तु न क
श्चिद्दोष इति भावः वस्तुतस्तु प्रवेशश्चेतरन्यथाभिप्रायो वक्ष्यते ४८ किंचासंभावितत्वे सति प्रतीयमानत्वम
ध्यस्तत्वेन तु कूलमेव न प्रतिकूलमिति सूचयन्नभिन्नाध्यासलक्षणमविद्यादौ प्रदर्शयन् ज्ञानाध्यासार्थाध्यासौ।
दितद्वैदान्सर्वानुभवसिद्धान् दर्शयति अध्यासइति अध्यासोनधिगतवस्तुनि सत्तासिंसत्बुद्धिः स्फुटमनुभू
यते प्रतीयते च अत्रोहं गलितनवलोनरोटरिद्रोजीवे प्रमेमतनयाः कथं वनेति अतस्मिन् तन्तु रूपवत्त्रीहिम्या उ॰
नद्विद्वेवाप्युहुलितनदत्तताभाववति च धर्मिणि तद्बुद्धिस्तत्प्रकारकज्ञानं तत्संसर्गगोचराविद्यावृत्तिरध्यासन मध्या
सोऽज्ञानाध्यासइत्यर्थः अथवा बुध्यतइति बुद्धिः कर्मणिक्तिन् सा चासौ बुद्धिश्चेति कर्मधारयेण द्विवेनदत्तता ६३
भाववति च प्रतीयमानः सोऽर्थाध्यासइत्यध्यासोर्थाध्यासइत्यर्थः यथा रजतभिन्ने रजतत्वान्यन्ताभावव
ति च शुक्तिशकले रजतताद्य्यस्य रजतत्वसंसर्गस्य च बुद्धिरिदं रजतमित्याकाराविद्यावृत्तिस्तद्विषयस्य

त्विदात्मस्वरूपे यो निरोधानलक्षणनाशस्यानिष्कारणोऽज्ञानेश्च संभवाज्ञानेकैवोधार्थकत्वात्तथ्यकत्वात्तु बाध्यमाविद्या
नत्कार्याणामधिष्ठानात्मकरूपरूपवेनिनेदंकदाचिदपि जतमितिकार्यमध्वेनतस्यैव कालिकत्वमुक्तिरूपत एव न
च्याचवार्त्तिके नचाविद्यासम्बद्धिन्नो नान्यत्वनिरेकता संसारनाशोऽविद्यामाना चाप्रमाणितिरिच्यतेऽनेनेदंकद
विदपिनाशासिद्धमितिकारणं प्ररकारेणनदनुल्लेखत्त्वविरोधिहृत्रा वेवकादाचित्कानन्निवृत्तिरूपत्वाभिमान
न अतएव नैष्ठ्यायकादीनां ज्ञानप्रागभावध्वंसाज्ञानमिति भ्रान्तिरपुपपन्नाहृन्निज्ञानरूपेयाज्ञानेनेवृत्तिरितिहृदय
वहारेण्यानिरिक्तं ध्वंसकल्पनानिदासपदपवश्रमंचयिष्यते चैनतु परिहृतात् छांदोग्येऽपि सदेवसोम्येदमित्यादि
नामज्ञानोमादिभेदभून्यत्वेनोपक्रान्तवस्तुपमादनायप्रक्रान्ततेजोबन्नसर्गहेतुत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यामोसायो
मार्कोनोपक्रमोपजीवो भयविरुद्धमनध्यस्तत्वंकल्पयितुं शक्यं वरत्वानन्यायप्रसंगात् अन्तःकार्यमात्रैवाचारंभ
णेनोक्तिर्वेदोवाप्रापदर्शनादिति न्यायेनोपलक्षणमनात्मवर्गमात्रस्येति ननुपरिच्छिन्नाद्यविद्यायपरिच्छिन्नेश
लकपमात्रूणमात् नचपरिच्छिन्नजीवाश्रितमायासत्वेनाप्यहि परलेनाहिपिधानेव्यवहितविकल्पनादित्यादितिस
धानवद्ब्रह्मनिरोधानमितिवाच्यमयस्मात्मानमंतरोमममतियममतमात्मासर्वान्तरउत्यादिश्रुत्यास्नानरस्यब्रह्मणोजी
वविप्रकर्षाभावावगतेः अव्यवहितत्वमर्यादर्जलादौप्रतिबिंबादर्शनेनब्रह्मप्रतिबिंबो जीव इति सिद्धान्तानुपपत्तेश्च
किंच स्वप्रकाशचिदेकरसे परमात्मनि सदितयतमरवनाविद्यैवसंभावयितुं शक्याहदेनन्कृतमावरणं किं
चाविद्यानस्यैवब्रह्मणोनामरूपव्याकरणायसंकल्पपूर्वकोजीवभावेनप्रवेशः श्रूयते नचासंगोदासीननिर्लेप
निरवयवापरिच्छिन्नानंदरूपस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य पूर्णकामस्य स्वस्य वा निरतिशयदुःखनिदानजीव
भावविषयः संकल्पोऽन्यमयादिकोशप्रवेशोमूढताऽनात्मपुत्रकसंसारश्च संभावयितुं शक्यते किंच ब्रह्मणः सर्वा

पुत्रापहृतेऽप्यध्यासस्तस्य विद्यादिना तादात्म्याध्यासस्तत्र अहं मम इत्येवं च संसर्गाध्यासः तस्य पुत्रस्य बाह्यपुत्रादौ ममेत्यध्यास।
सा॰ सि॰ तस्य पुत्रस्य नष्टे पत्नीवनादावात्मीयत्वाध्यासस्तत्र पुत्रे स्वात्मनि चिंतायां कार्याध्यासस्तु इति सूचनाय कर्तव्ये तेन
नैव प्राणाद्यध्यासस्य बलवान् द्विजो धनवान् इत्यादिरूपेणाप्युक्ते संभवे वैकल्याद्यप॰ कृशः इत्यादिरूपेणोक्तेर्बोधः २
६४ ध्यासस्य दुःखपर्यवसायित्वबोधनेन वैराग्यार्थमिति ग्राह्यमाद्यमेकोऽध्यासो नमः प्रदर्शनार्थः ५३ तत्र सा।
तस्य विषयाध्यासः अनात्मसु आत्मत्वधर्मारोपणादात्मसंसर्गाध्यासे किं मानमित्याशंक्य जडानि तान्युक्तेः दुःख॰
एवं रूपे देहादौ तद्धर्मेषु परोक्षानुभव एव मानमिति सूचयन्नध्यासस्यानर्थप्रयोजनत्वं च साधितं समदृष्टान्तेन पुनः कंठोक्त्याप्याह । ॥
शुद्ध इति शुद्धो दृक् स्थिरो हेतुर्बुध इति चतन्नाद्वात्मधर्मान्स्ववाहेऽस्थूलोऽगोत्रो भिन्नरूपः पटुरिति च निजे देहधर्मान्मि
मीते अन्योन्याध्यासमाश्रित्य बालितव वलिपुल्लीहॉर्पिडप्रविष्टो वह्निः इत्यादिवद्वाविभिन्नविविधमवानर्थजात
64 प्रपन्नः शुद्धो निर्दोषः दृक् दृश्यः स्वप्रकाशः स्थिरः चिरस्थायी बुधः चेतनश्चकारो देहेन्द्रियादिरेव समस्तः सारस्मृतेः संघात।
रूपस्वाहं भोक्तेत्यादिसंगृहार्थः उक्तं प्रकारेण तन्नौ सहैव परिच्छिन्ने देहादाविसर्पः शुद्धत्वादीन्धर्मान्मिमी
तैश्च मिश्रभिन्नमते येन स्वदेहे मलमूत्रसेदरोगेष्वादिनाश्रयं तामशुचित्वादिरूपस्त्रीपिनयस्वपतीयमर्थः यत्र यद्य
शुद्धाद्वयात्मस्वरूपमेव न धर्मास्तथाप्यशुद्धि दुःखजाड्यादिधर्मा अविद्यादिद्वयाविवेकवान् तद्रूपे स्वधर्मान् इत्यु ऊ॰
च्यते तथा चोक्तं परमपादाचार्यैः आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मास्त्र एव मनस्यपि चैतन्यात्प्रतिभा ६४
व भासेत इति तथा अहं शुद्धवानमद्यमवमाः स्थूलस्त्वं पाचितानावयवो गौरः स्वरूपः अतएवाभिरूपोऽदर्शनीयः पटुः
पी शुक्रारीइति च एवमादिप्रकारेणात्मनि स्थूलत्वादिधर्मकेस्वाभाविकेऽनात्मनि देहधर्मान्मिमीतेऽध्यस्यति।
पुनर्देहधर्माध्यासप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थं प्रपंचार्थं च तत्फलं दृष्टान्तेनैव नादिदृष्ट्यादिधर्माध्यासस्यापि तत्राविपक्षपा।

रजतांशे तादात्म्याध्यासो रजतत्वांशे संसर्गाध्यास इति भावः नच ज्ञानाध्यासे मानाभावः इदमंशस्येवाध्यस्तरजता
देरप्यंतःकरणवृत्त्यैव ग्रहणसंभवादिति वाच्यं बाह्यगोचरापरोक्षान्तःकरणवृत्तेः पूर्वसिद्धविषयस्पृष्टत्वेनेन
स्याः प्रातिभासिकरजतगोचरत्वात् प्रमाणसहकारमन्तरेण बाह्यान्तःकरणवृत्त्यनुदयात् रजतादेः सद्विषयत्वे प्राम
णिकत्वेन बाध्यत्वानुपपत्तेश्च नच स्वाप्नमिवाभ्यान्तरमेव रजतं बहिर्वदवभासत इति प्रलापो युक्तः बाह्य
शुक्तित्वज्ञानबाध्यत्वानुपपत्तेः पुरोवर्तिनि बाह्यप्रवृत्त्यनापत्तेश्च बाधनातादात्म्यानुभवविरोधाच्च अतः विद्या
वृत्तेरेव समर्पकत्वात् रजतेदंपदार्थयोरिव तदाकारान्तःकरणविद्यावृत्त्योरपि तादात्म्यस्य रजतत्वेदंत्वयोरिव त
दाकारयोरपि परस्परावच्छिन्नत्वस्य च सर्वानुभवसिद्धत्वात् विद्यान्तःकरणवृत्त्योस्तद्धर्मिणोश्च परस्पराध्यासो
पि द्रष्टव्यः तत्र शुक्त्यवच्छिन्नचित्स्थिताया अविद्याया रजताद्याकारेण इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचित्स्थिताविद्याया रज
तादिज्ञानाकारेण परिणमनमत इत्युभयत्राप्यविशेषेणोपपादनमिति सूचयितुमाह अनधिगतवस्तुनीति अनधि
गतेऽध्यासविरोधिप्रमाणावरकोऽज्ञाविद्याद्यविषयीकृते सामान्यतो भासमाने वस्तुनीत्यर्थः उक्तलक्षणेनाध्यासः
प्रत्यगात्मन्यपि सर्वानुभवसिद्ध इत्याह स्फुटमिति प्रतीचि अहंकारोपलक्षिते साक्षिणि तस्याप्यध्यासविरोध्य
परिच्छिन्नानंदांशेनावृतत्वात् स्फुरणांशेनानावृतत्वाच्च शुक्त्यादिसाम्यादिति भावः अनुभवप्रपंचमुखेना
विद्यादेः पूर्वपूर्वोपहिते क्रमेणोत्तरोत्तराध्यास इत्युत्तरोत्तराध्यासे पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वमिति दर्शयन् सर्वस्याप्य
ध्यासस्याहंममेति द्वैविध्यं दर्शयति अन्तोहमित्यादिना अन्त इत्यन्तमविद्यातद्धर्माध्यासः अहमित्यन्तःकरणन
द्धर्माध्यासः ज्ञानेंद्रियतद्धर्माध्यासस्याप्युपलक्षणमेतत् तन्मनुगलितबलोऽदुर्बल इति प्राणधर्मेण बलेन रूपदेशा
न्यायेनाध्यासः कर्मेंद्रियाध्यासस्याप्युपलक्षणं नर इति स्थूलदेहाध्यासः दैव इति बाह्यधनादिवैकल्पस्य

तस्माध्यासस्य भेदस्य हविरोधिनः सर्वव्यवहारमूलस्य तनोपि पूर्वस्य सत्वात्तं विनाकेवलात्मप्रकाशस्य व्यवहारदृशा।
स्वा०सि० यामप्रसिद्धेः नचपरिच्छिन्नेदेहादिविविक्तमात्मानमनुभवति कश्चित्संसारी नचपरिच्छिन्नमेवात्मतत्वं नान्यादृशा।
मितिमुक्तं वाल्यवद्रूपं नत्वस्य नान्यर्थवक्तुमिति सिद्धत्वात्स्यहंकारभेदाग्रहे चनतद्देदयहगुणमोगादिज्ञानाधीनगौण
६५ नाग्रहमिह क्वामि गच्छामीत्यादिव्यवहारस्योपपत्तिमतीनस्यहंशब्दस्य लोके मुख्योऽन्योर्थः प्रसिद्धोस्ति येनाहंशब्दो
वागौणोहमितिमासांरचेतमुक्तं साधारणधर्माभावान्नाध्यासइतितत्राह स्वप्नाद्यावितिभाष्यादिपदात्स्फटिकलोहि
तमरुमरीचिकाकेशोंडुकाद्यध्यासपरिग्रहः स्वप्ने देहराजादेर्जाग्रेबाधानुभवाद्ध्यस्तत्वे तावत्स्वरूपवाच्यं न
चाधिष्ठानमेतरेणाध्यासः संभवति नच तत्रात्मातिरिक्तमधिष्ठानमस्ति नचस्थूलदेहएवस्वात्माध्यासाधि
ष्ठानमस्तु जाग्रे तन्नातिभासमानादेवस्वप्नबाधानुभवादितिवाच्यं स्वप्ने च तल्पादौ लीनतयामनसो बहिस्स्था
65 नेनात्माभिमानत्यागाच्च स्थूलदेहस्यासन्निकृष्टतया तत्र स्वप्नारोपायोगात् जाग्रदभिमानेन व्यावहारिकजीवोनिद्रा
व्याविद्यावस्थानिरोहितेसाक्ष्ये प्रपंचारोपात्राहत्यजीवप्रतिसंधानादेवस्वप्नबाधस्यावश्यं वाच्यत्वात्स्थूलदेहप्र
तिसंधानस्य तत्रानतरीयकत्वेनस्वप्नबाधाप्रयोजकत्वात्स्वतोगतेन तन्माभावात्साधारणधर्मस्तत्रनेष्यध्यासोवृत्तात्ती
कार्यः एवंस्फटिकेलौहित्याध्यासस्तत्रपुष्पसन्निधानमात्रमोजातादृत्पाद्याध्यासवन्नसाधारणधर्मापेक्षेतिव्यभिचार ६-
त्वसर्वत्रतत्पेहेतिभावः एवंरूपवत्स्वेवाध्यासइत्यपिननियमइतिदर्शयति गगनेति रूपस्पर्शादिरहितगगने मलिनि
त्वादिनैल्यस्याध्यासदृष्टेरध्यासस्यदर्शनादित्यर्थः तथाचाग्रेतकाध्यासेनिमित्तमात्रस्यापेक्षा न रूपादेरितितद्दूक्तेष्या ६५
त्वन्यविद्याकामकर्मवासनादिनिमित्तसत्वादुक्ताध्याससिद्धिरित्यर्थः किंचदेहाद्यावात्मतादात्म्याध्यासेव्यवह
रमात्रविलोपःस्यात्तेननानधिष्ठितस्याचेतनस्यप्रवृत्त्ययोगात्संगोदासीनेनचेतनेनचाध्यासमन्तरेणाधिष्ठा

सिद्धान्ते सिद्धेऽपि संकल्पयामि बलवानित्याद्यभिलाषरूपं नानात्वप्रापणेनैव प्रापणेनात्मभवनिवृत्त्या कांस्यकारिनिश्च
तिरूपमनहंभावमिश्रयं च संसर्गो ध्यासोऽध्यात्मिनाऽहंत्वाध्यासपूर्वकोनमस्फटिके जपाकुसुमलौहित्याध्यासवत्केवल
रूपेण तस्य दर्शनायाह अन्योन्येति परस्परतादात्म्येन परस्परस्मिन्नध्यस्तैक्ये परस्परं तेनात्मावलितं मिश्रीभूतं वपुः स
रूपं यस्य सजीवइत्यर्थः अन्तःसंवलितरूपस्यैव भोक्तृत्वमविचारसिद्धं विचारेण तु सम्यान्तर्यो संवलनस्यैवाबाधनव
नात्रकस्यापीति स्पष्टं वह्निनयं कापरिहारे दृष्टान्तमाह लोहपिण्डेति यथा लोहपिण्डे प्रविष्टो वह्निः लोहाद्भिन्ने
केनागृह्यमाणः कुठाराभिघातानसहमानइव भातितापलक्षणेन दुःखमाप्यधातानन्तसंवलनेनैवादेहध्वंसमारोप्य
महं प्रपन्नः शास्त्रे वेत्यर्थः अन्तःसंवलितरूपस्यैव तथाच श्रुतिः सोऽन्तरादभिसंधोऽन्तेनात्मानमंतर्हाय परमर्षुतमं
श्रुतिगच्छतिसहस्रशोऽप्यहन्यनरहितविवेकिनः सम्यग्भिसंधस्य तु न दुःखभोक्तृत्वमिति भावः ५० नन्वगृह्यमाणभेद
योर्मांसस्वरूपादिसाधारणधर्मवतोरत्र तत्र भुक्तिः रज्ज्वपोः परस्परमध्यासो युक्तो न त्वसंगनिष्कलस्वभावयोश्चिद्रचितनयोर्वि
षयविषयिभावेन स्फुटप्रतीतिभेदयोः चितिचित्रयोः शिवनवानां रूपेकस्यचिदध्यासः प्रसिद्धः न चाचशास्त्रज्ञोऽपि वाहेतुः
लक्ष्मादिप्रतिपन्नोर्मांसवकुस्मादिवाकाशस्य प्रतीतिवक्रोणएवेति नाध्यासमूलं दुःखमिति कस्यचिदाशंकाम
पाकुर्वन्नाह दृष्टइति दृष्टः प्रत्यक्पराचोर्विषयविषयिणोर्मांसमोवह्निरोधेऽप्यध्यासोऽहंममेति स्फुटमितिस्तु
धियांनात्यसंभावनात्र स्फुटाहङ्कारात्मसु वाङ्कगनमलिनिमाध्यासदृष्टेर्बुधानां पश्चादेनां वक्ष्यमाणा ह्यवह
तिरपिबलाध्यासमूलेति सिद्धं प्रत्यक्पराचोरनात्मानात्मनोर्विषयविषयिणोः प्रकाश्यप्रकाशकयोर्मांसमोव
तेजस्तिमिरयोरिवसामान्यविकेविरोधे सत्यपि अहंममेति दर्शितो ह्यविवेकधोध्यासोऽयुक्त एव यतो दृष्टः सर्वानुभवसि
द्धोनापह्नोतुंशक्यइत्यर्थः अयमभिप्रायः सत्यमेदग्रहेणाध्यासोऽयुक्तः भेदएवतावदुर्ग्रहः अहमिममहंकारनाद

ब्रा॰सि॰ त्वामेवाभवन्ति मे वायो भस्त्वा प्रकर्षेनिनत इह व्रीहियवाश्चौषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त इति श्रुतेर्धूमादिमा-
९९ र्गात्तन्नदमिमानि देवतानाम् परा: पत्रदाहित्योनि मासानादित्य इति शेष: अन्नं उपभोग्यं भवन्तीति सेवादिनोपभुञ्जते
देवोपभोग्यानां च कर्मणां राजमन्त्रानाम्नि वसन्तोपि भोगो पुष्पवत्पुष्पे तेन किंचित्प्राप्यागते तु कर्मणां गतिमाह व्र-
जतीति पुनः श्रात्तविहितानामनुष्ठाने प्रतिषिद्धाचरणे वा तत्र प्रयुक्तैः पातकैः पतनहेतुभिः पापैर्बद्धः अधोमु-
खेन तत्र हि नरकाग्नौ रवाद्यपः पुराणादौ प्रसिद्धान्नेषु व्रजति पापिष्ठैः पुरुषैर्नीयमानो गच्छतीत्यनादृष्टादेहसंपन्नस्तत्र
दुःखमनुभवं संज्ञे दृश्यर्थः ततस्तत्र चिरं दुःखभोगानन्तरं शिष्टैः पापैः स्थावरादीन्स्थावरगुल्मलतावृक्षमशकदंश-
कीटमशीसपारीनद्रुमवबहुलानदेहान्प्राप्य वक्तुं वचनमसेकेकयोनीनानामनेन वार्यः संसारी बाधनाम पुराणात्पु-
नः पुनर्मरणं दुःखमनुभवन्नानाविधयोनिषु भ्रामयन्नेककोटिजन्मसञ्चितानां देवानां समापन्नानां म-
नुष्यदेहारंभककर्मणा दुष्प्राप्यात्मानुषत्वं कचिद्रपि देशकालेवालभन्ते च कारणमनुष्यदेहस्यानिरैः लभ्यते न
नाऽपि प्रवर्तितन्नापि कर्मभूमौ प्राप्तावाचाधादिशेषत्वकालेतन्नापि त्रैवर्णिके पुनन्नापि ब्राह्मणे पुण्यशीलत्वं नाध्य-
यनसंपत्तेषु नत्पाविधं जन्म दुर्लभतमं किमुवक्तव्यं सम्यग्ज्ञानं विद्याधिकत्वमिति सूचनाय कश्चिदपीत्युक्तं तथा
च श्रुतिः इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति इत्थं केवलकर्मफलं प्रपञ्च्योपासनसम- ॐ
च्चितस्य कर्मफलमुपन्यस्य त्वाहं यम एव निर्दिशन्नाह कर्मज्ञानोभयेनेति ज्ञानमत्रोपासनं विद्यां चाविद्यां च
यस्तद्वेदोभयं सह इति श्रुतिः परस्परसमुच्चितानां कर्मोपासनानामिति पर्यन्तैः विधेर्विराजो हिरण्यगर्भस्य वाप- ९९
देवस्योपासनमुपासनं तावत्तन्मात्रं संसाराद्गच्छन्नर्चिरादिमार्गेण गच्छति स्वर्गं प्रथमनुसारी अर्चिरादिमार्गेण कामेव
ह्मलोकमित्युपासकानां क्रमैवोक्ता नचरम्यं विदुर्यं चेमे रणेषु सद्वितपद्वसुपासते ते तर्चिषमभिसंभवन्ति

66

नमस्यावस्थानां तत्त्वागमोपदेशात् । आत्मानंदस्य ज्ञानानामस्त्वेवं विदुषां तु प्रतिपन्नात्मतत्त्वानामध्यासबाधा कथं
व्यवहारो ऽध्यासाधीनस्तत्राह बुधानामिति बुधानां विदुषां पशुशकुनादीनां चेष्टानिष्टेष्ववस्थाने प्रवृत्तिनिवृत्ति।
व्यवहारे भेदः स्यादित्यर्थः तथा च विदुषां नाम आगमोपपत्त्यादिना ज्ञातात्मतत्त्वानामपि दर्शनव्यवहारस्याध्यासेव
नादुरूपपदारत्वात्मारम्भप्रतिबद्धाविद्यालेशप्रयुक्तस्य कालिकाध्यासस्य शेषामपि लौकिकप्रतेद्रुतिभावः न वेदवा।
ले लौकिकव्यवहारस्याध्यासमूलकः किं तु शास्त्रीयो यो यज्ञादिप्रवृत्त्यादिव्यवहारो ऽपि तथैवेत्यपि प्रेत्याह व्यवहृतीरि
ति व्यवहृतिः प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारः अविद्या लौकिकी वैदिकी चेत्यर्थः तथा च लौकिकप्रमाणानि शास्त्र
शास्त्राणि चाविद्यावद्विषयाणीत्येवं विभावः प्रपंचितश्चेतद्गमवद्विभौ ऽध्यासवद्विषयाणीति नात्र विस्तरितमुपन्यस्य
मभिप्रेतोपसंहरति इति सिद्धमिति ५२ वैराग्यपदार्थां यथा तत्त्वप्रत्ययो दार्ढ्याद्विशिष्टः मेधाध्यासस्य मुक्तमनर्थप्र
पंचयन्निह धर्मादिस्वादिर्माहेश्लोकद्वयेन धर्माहृतमस्मिन्नजानि पुनरधःपातके स्यादवगतीन्द्रहानस्य प्रपञ्च।
मपनरोचदपि लभते मानुषजन्मनाभ्यां कर्मज्ञानोभयेन ब्रजति विधिपरं मुच्यते कोऽपि तस्मिन् रागी प्रत्येति
भूयो ऽजनि मितिविषमं तं भ्रमीतीहलोके धर्मान्नश्रुतिस्मृतिसदाचारप्रमाणकेकर्मजन्यादृष्टवोक्तमेना
तेस्मात् तदूर्ध्वं देवतादेवतानाशरीरं धूमादिमार्गेण चंद्रमंडलावाप्तिस्तत्र
भोगस्ततः पुनरावृत्तिरधर्मेण प्रयुज्यते शापपरमेशमेरुपापूर्णैर्दत्तमिश्रपापानुते घूमममभिसंभवति धूमा
द्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षडूदक्षिणैतिमासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवंति मासेभ्यः पितृलोकं पितृ।
लोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयंति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽ
थैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भू
का

ख्वर्जनानुष्ठाशीरमपि देवानामसुरादिभिः पीड्यमानानां महर्षिभिः शप्तानां यज्ञभागोच्छेदपीडितानां च नन्दनवनच्युत
स्वा॰ सि॰ तेभ्यश्चमपि तेषां मोहविभ्रमेन भीषास्माद्वातः पवते मत्केश्च विभ्यतो देवा मोहेनापि दध्युः न रात्रिम्यादिश्रुतेः पुराण
व्यावायिकाभ्यस्य स्वाभाविकारज्ञानामप्यमासितरोगस्परानुपभोगविरोधिसंभावनाज्ञाविपन्नस्पुण्यपद्मयादिप्रतिसं
६७ धानानन्तपोबलाधिकेभ्यश्च प्रसिद्धं सविवेधुकलत्रमन्पादीनां हीनपुण्यानामादौ पतने वियोगजन्यमपि दुःखं
गेनन्सापराधादिप्रयुक्तमिंद्रचंद्रादीनामपि रोगवैरूप्यादिदुःखं प्रसिद्धं किंवक्तव्यमन्येषां उच्चावचं सकृतभोगवै
चित्र्याकालभेदेन सोऽप्यसेवकभाववैपरीत्येन तु सहवासः शत्रुवैरनैर्वा सेवितमप्याशी भूषणादिमानापहारः
कृतयापानां सवेधुजनानां निरंतरनरकयातनादर्शनमित्यादि दुःखसहस्राणि कामादिदोषसहस्रकलुषितचे
67 तसां स्वर्गिणां दुःख्यानि हरानि यथाह भगवान्व्यासः इहलोके महद्दुःखं प्राजापत्येऽपि चैव च विष्णुलोके च रौद्रे च दुः
खमेव विचारतः प्रतिनिष्ठतो नावदिदं स्वर्गात्पतनावसरे तेषां निरतिशयमेव दुःखं येनास्मत्स्वर्गिशरीरं द्रवीभूतं
जलभावमापद्यते इत्याह दुःखमिति स्वर्गादहलोकागमयातेऽप्यवरोहणे प्रसक्ते दर्शितं तलहरणदुःखेन नः सानुश
यानामेवावरोहश्रवणात्कृपयानुशयावशेषे वृष्टिधनरकै रौरवकुंभीपाकादौ चिरकालभोग्यं दुःखं स्मरणीया
नुशयमात्रावशेषेऽपि सति दितन्करणग्रामाणामेव मार्गपर्वमेवं धाटतराद्दुःखाभावेऽपि वायुधूमाभ्रवृष्टिजल
भ्रमेणब्रीहियवादिभावमापद्यते तेनः तिरोहसंवेधानंतरं योषितो गर्भकारपरिणामेकरणनां तिलाभाज्जे कृ॰
वासेन रकाद्यतिपापिनेदुःखं तच्च प्रसिद्धं गर्भोपनिषदि पुराणेषु च ततो जन्मकाले प्रसूतिवायुनिपीडनाद्य ६७
णोपमं दुःखमनुभूय महद्धि तस्य जन्मोत्तरकालमपि न दुःखविश्रांतिरित्याह निःस्वातेत्यादिना शिशोर्भावः शै
शवं तत्रापि स्वातंत्र्यस्याभावो निःस्वातंत्र्यमस्वाधीनचेष्टत्वान्मशाकमत्कुणदंशादिनिवारणसामर्थ्यमनाश्रयिणोऽपि

षोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्च
न्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति तत्र गतानामपि ब्रह्मणा स
ह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुनेति स्मृतिः।
इयान्नस्मारद्दीनरागाणां तेनैव ज्ञानप्राप्त्या मोक्षो रागिणां तु पुनरावृत्तिरिति निर्दिश्यते मुख्यान्तरेति तस्मिन्नित्यपि यदे
कोऽपि वीतरागो ब्रह्मणा सह मुच्यते मोक्षमाप्नोति ब्रह्मलोकेऽपि वीतरागाणामल्पतरयोऽन्तरायकोऽपीति तत्र रागी
भोगलंपटस्तु स पुनरपि जन्मं प्रमेति यत्र हुर्त्य प्राप्नोति यदि ब्रह्मलोके गतानामपि वैराग्यपूर्वकं ज्ञानाद्यामो
वमुक्तिस्तर्हि इहैव विरक्तिः संपाद्या किं ब्रह्मलोकप्रमापणयानत्र भोगसामग्री वाहुल्येन दिव्यकार्यकरणसंपन्नत
या भोगसामग्र्यां विद्यमानायां दिनाचवैराग्यसंभवः स्वात्मिति भावः उक्तमुपसंहरति इतीति इति दर्शितप्रकारेण वि
षयं दुःखबहुलं यथास्यात्तथा इह संसारे लोको जीवसंघो वे भ्रमीति अनादिकालादारभ्य भ्रमत्येव वर्तते तेन दृष्ट
मपि विश्वास्य तन्महो कष्टं यदशोऽपि भावः अत्रेयं पर्यु कि नु गतोऽनुनासिकोऽनुस्वारस्यापसस्य तक्कुं ५२ ननु न संसारे
दुःखमेवानुभूयते किंत्वावचंसुखमपि स्वर्गे तु महाभोगस्य तत्राप्नुखमेवाविरेतयथा चापवयवसाम्यात्ताभ्या
धिकाह्वावर्णिज्जामिवनोपरतिर्यद्गत्यामाशंका परिजिहीर्षुर्विषमदृष्टयमोऽत्रका स्वादसुखवन्नवहुनरदुःखानुबं
धित्वात्त्वल्लु विषयसुखे हेयमेवेत्यभिप्रेत्य दुःखबाहुल्यं प्रपंचयति दुःखमिति दुःखं स्वर्गाभ्रंपातेन बहुविधनरके
गर्भवासे च तितदुःखं निःसारेन आपन्नानामाग्रहगदकृविनिःपैःप्रवेदुःखमेव नाऽऽरूढप्रमदालोभव्यसनपरिभवादि हग
श्रीरस्य दुःखबाहुल्ये शोकमोहद्वेषविलयगर्वैदुःखमेवेति दुःखं यत्सत्यम्येसंसर्गे बहुतरं सुखमिति स्वप्नेऽपि तन्नहि दुःखं
रागद्वेषास्त्यमिमानादिप्रयुक्तमानसदुःखं तावद्दृष्टमिहरप्युत्कृष्ट सुखं नकाशिमिरल्पसुखेनानीति रकाराद

सा॰सि॰ णेभ्यस्तु जन्मसंसारदुःखेभ्यो नन्वेतस्मिन्नतिनचजनिज्ञातमज्ञानयोगात् तेषां सर्वानर्थमूलप्रशमनविधिना स्वात्मराज्येऽभि
षेकं नामधेयं प्रवृत्ताः श्रुतिशिखरगिरः सूत्रभाष्यादयश्च ॥४५॥ यः परमात्मात्मज्ञानयोगात्कामकर्मवासनाबीजसं
९८ भृतानविद्यानादात्म्याध्यासान्निमित्तात्कारणभूतो जीवः स्वकर्मभिर्वासनादिसंबलनात् निरूढस्थानीयैर्बहुदुःखैः परिक्लेश्य
रवध्यापाद्यापादिनोऽनुतप्त एव परेषामनात्मन्यदेहेन्द्रियादीनां वपुषोऽधीनः सन् दुस्तरं संसारमित प्रकारेणानादिकालाद
रभ्य भ्रमति हरीयंत्रवदूर्ध्वाधोलोकेषु मुमुक्षुः परिवर्तनेनावतिष्ठते दुःखस्मात्वोक्तलक्षणस्यांतेऽप्रवाधितवेतिनज्ञा
नातिजनितज्ञातेषु गगनुभूतजन्मपरंपरां चलस्मरति स एव चोरैर्भूषणमपहाय पवधासदेशात् हेयांतरमनभिनह्यद्व
68 ग्रानीतस्तथैवारण्ये विसृष्टः कोऽपि पीकः प्रचुरदुर्वलीनित्यार्थः यथा तेषु रूपके विहृत्यालवोऽध्वगाः वेधनात्प्रमु
चविस्तार्थाह्विणीतदेशमार्गं दर्शयितुं प्रवृत्तास्तथैवस्थ निपुणाचार्यप्रवृत्तिलब्धदर्शितदिग्देवदत्तमाणविचारल
क्षणमार्गगमिनः सच्चिदानंदरूपब्रह्मसाक्षात्कारादात्यंतिकानर्थनिवृत्तिमुपलक्ष्यति नित्यनिरतिशयानंदलक्षणं।
परमपुरुषार्थमवाप्नोतीत्याह तमिति तेन यामृतं जीवं जीवभावादीनां सर्वेषामनर्थानां मूलस्य निदानस्याज्ञानस्य
ज्ञानेन प्रशमनविधिना कार्यैः सह उच्छेदसंपादनेन स्वः निरवच्छिन्नसच्चिदानंदस्वरूपमात्रलक्षणया यात्म्येनावशि
ष्टोपास्यात्मा प्रत्यगात्मा तद्रूपेऽयं सर्वाधिपत्यं स्यादानीतं तत्ततभावात् राजभावेऽभिषेकमिवाभिषेकं प्रतिष्ठाप रा॰
यितुं नामधेयं नन्वपर्यवसानलक्षणे नषड्विधलिंगावगमितेनैदंपर्येण श्रुतिशिखरगिरो वेदांतवाक्यानि सू
त्राणि वैयासिकानि भाष्याणि भगवत्पादप्रणीतानि शारीरकमीमांसादीनि आदिपदात् व्याख्यानानि प्रकरणानि स्व ९८
स्वाचार्योपदेशाश्च प्रवृत्ता इत्यर्थः सूत्रादीनां लक्षणमाहुः अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखं अस्तोभ
मनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः

च्छायामनायामत्वन्तमहावाल्यमहागदरोगादौ तज्जन्मादिषु प्रसिद्धाः कदितरोदने शिशूनां धैर्यं हेतुविवेकाभावात्स्तनः
पुनः रोदने नापि दुःखवान् बालस्य प्रसिद्धं यतः प्रकारेण दुःखमेव न सुखलेशोऽप्यस्तीति भावः। यद्यप्यस्यानन्दात्तदास्तु तत्र वसमा।
स्वपितामेव न यापि बाल्ये न दृतिशापरं तु यत्प्रस्तान्येव स्तनं तज्जापि पञ्चनाकं वेपस्य दुःखमेव भाव नापि स्यान्त स्पितृ्णापि दुःखानि
दर्शयति नाक एवं तु ति नक एो मध्यमावयास्तस्य भावतारुण्यं तत्राप्यमर्षः क्रोधः येन हिंस्रानिमां देदस्मानरवम
वृतिगुरुद्विजवधादिमहापापान्यपि करोति लोभोऽवित्त ते हो कर्षः येन दिवानिशं मर्जनामवक्रुदुःखो यासमाधेय ष
पिकर्मसम्प्रवर्तते रत्नलाप च यतनेन व्यापाच्चोगच्छेदादिव विभेति वित्तस्य नाशेन विदीर्यमाणहृदयोऽपि यतन्त्र वस्त्र वर्णः
लेमादिपानके ष्वपि प्रवर्तते कामेन नानादिषु व्रावल्य प्रमुक्त्या स्त्री तु लायत्यासक्तिः यथा हि कुलशील मानलज्जा वितन्त्व
प्रायप्रगणयन्तू गरु तल्पगमनादावपि सङ्कुते परिभवः शत्रुस्वजनादिकृत स्तिरस्कारः दुःखैरेगो राजचौरादयाघातु प
त्वचव्याग्रते व्याद्ययाधमिनां दुःखं हेतवः दृष्टिं प्राणेन दारि प्रमपि यत्न रणेन हृदयस्मिन्या च दहेन यतैर्नि रेत रे दुःखवत्
मेवपसितं दुःखस्य परा काष्ठेति दर्शयति वार्द्धकेति कुत्सितो वृद्धो वृद्धक स्तस्य भावो वार्द्धकं तत्र शोकः इष्टपुत्र
दारादिवियोगादिजन्तदोहः मोहो विस्मरणशीलता इन्द्रियाणां चेन्द्रातरादेर्नाविलयो विकारस्तदेवको नाशः देनादिः
नाम्मास्य प्रघुपलक्षणमेतन्नगरादौ दीर्घरोगादिकं प्रदर्शनेन चैतन्तु दुःखस्थानानामानन्त्यात्। पतेऽदुःखमेते मरू।
णान्तिपायनं दुःखमति दुःखं वंसं चौ ठीरणस्यशाणस्य हृदये दुपसंहारकाले सहस्रवृश्चिकदंशजन्य दुःखोपम
दुःखमिति पुराणे प्रसिद्धं सर्वोत्कृष्टमन्यहे हेत्याह यो दुःखं किंवन्तं संस्थावयादिजन्मस्विति भावः ५३॥
गनेनरमपि पुनः पूर्ववद्दुःखावच दुःखपरम्परा तद्वत्स्पेतन्नहेतोः कामकर्मवासनाप्रयाहानस्याविच्छेदादिति
दर्शयन्नाहिच्छेदाया नुकं यथास्मिन्निगणाद्याचार्यप्रवृत्तिं दर्शयति इत्यामिति इत्यस्य सः कर्मवद्दोऽभ्रमति परवशः श्रा

एतमेवैकदेशमेवंदृष्टान्तमाचार्यो नरेश्वरितेन आहुः प्रकरणंनामग्रन्थभेदमविस्तरमिति तथाच सूत्रकारम्याचार्योपदर्शि
तदेशोवनमनुषलाभलक्षणमोक्षावाप्तिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः यथासोम्यपुरुषंगंधारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय।
तंततोऽतिजनेविसृजेत्सयथातत्रप्राङ्वोदङ्वाधराङ्वाप्रत्यङ्वाप्रध्मायीताभिनद्धाक्षआनीतोऽभिनद्धाक्षोविसृष्टस्तस्ययथाभि
नहनंप्रमुच्यप्रब्रूयादेतांदिशंगंधाराएतांदिशंव्रजेतिसग्रामाद्ग्रामंपृच्छन्पंडितोमेधावीगंधारानेवोपसंपद्येतैव
मेवेहाचार्यवान्पुरुषोवेदेति श्रुतौगंधारदेशविशेषाः अतिजनेविजनेविसृजेत्प्राङ्वादिदिग्विशेषःप्राङ्वोदङ्वा।
धाङ्वापूर्वोत्तराधरादिदिशःप्रध्मायीततस्याक्रोशंकुर्यात्विसृष्टःसंस्तमाक्रोशमाकर्ण्यतंतस्यपश्येतिकश्चिद्दयालुरेत्य
69 मरूतिषेधमभिनहनंबंधनंपंडितोवाक्यार्थधारणकुशलोमेधावीऊहापोहकुशलइतिश्रुत्यर्थःस्वप्रज्ञावस्पकं।
दर्शयतिस्मगंधारप्रतिपत्तिदृष्टान्तिकत्वेनात्मवेदनंनिर्दिशंतिश्रुतिर्विस्तरतकेवचामीकरस्यायेनात्मनोज्ञा
नमेलाभोनान्यादृष्टान्तेस्पष्टतरंदर्शयतीतिज्ञानलाभएवात्मसाम्राज्यलाभइतिसिद्धं विद्वद्यविमतध्वांत
मांतरेपरिशोभितेप्रतीचिजगदध्यासादध्यारोपापवादद्योतितः इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रा
मचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यगंगाधरसरस्वत्याख्यभिक्षुणाविरचितायामात्मसाम्राज्यसिद्धिव्याख्याया
कैवल्यकल्पद्रुमाख्यायामध्यारोपप्रकरणाख्यंपूर्वार्द्धंसंपूर्णम् संवत् १८ ७२ पौषमासेशुक्लपक्षेषु
मतिचोत्तीयायांमंगलवासरे लिखितंकपिस्थलमध्येकाश्मीरीसंदरदासपठनार्थंगिरधारीमिश्रजी ३

70